

Нодар Думбадзе

МЕН, БУВИМ,
ИЛИКО ВА ИЛЛАРИОН

РОМАН

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

1983

Русчадан
НИЗОМ КОМИЛОВ
ва
МУХТОР ХУДОЙҚУЛОВ
таржималари

С(Груз)
Д87

Думбадзе Н.

Абадият қонуни. Мен, бувим, Илико ва Илларион:
Романлар. Русчадан Н. Комилов ва М. Худойқулов
тарж.,— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.—384 б.

Атоқли грузин ёзувчиси Нодар Думбадзенинг эътиборингизга ҳавола қилинаётган китобига адибнинг «Абадият қонуни» ҳамда «Мен, бувим, Илико ва Илларион» романлари киритилган.

Думбадзенинг «Абадият қонуни» романи Ленин мукофотига сазовор бўлган. Бу асарда ёзувлик ва эзгулик, қабиҳлик ва одамийлик каби азалий ва абадий мавзу қаламга олинади, бугунги куннинг энг долзарб масалалари устида кескин баҳс юритилади.

«Мен, бувим, Илико ва Илларион» романида ҳаётда учрайдиган камчиликлар ҳажв йўли билан қаламга олинади. Дўстлик, тотувлик, севги улғуланади.

Думбадзе Н. Закон вечности. Я, бабушка, Илико и Илларион. Романы.

С(Груз)2

4702170200 —65
М 352 (04)—83 128—83

© Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983 й.
(Таржима)

МЕН, БУВИМ,

ИЛИКО ВА ИЛЛАРИОН

Бувим*

Қишлоғимизнинг ўнг тарафидан Губазоули дарёси, чап тарафидан эса қисқичбақалар, итбалиқлар ва яланг-оёқ болакайлар билан ғиж-ғиж тўлиб ётадиган Лаше деган сой оқиб ўтади. Губазоулининг устига кўприк солинган. Ҳар йили баҳорда тўлиб, тўс-тўполон билан оқадиган дарё кўприкни бузиб кетади, унинг сувдан қорайиб чиқиб турадиган устунлари қолади, холос.

Шундай бўлса ҳам менинг қишлоғим Гуриядаги энг чиройли ва қувноқ жой. Мен уни дунёдаги жамики қишлоқлардан яхши кўраман, чунки мен, бувим, Иликко ва Илларион ҳамда менинг итим Мурада яшайдиган бошқа бир қишлоқ ҳеч қаерда бўлиши мумкин эмас...

Менинг бувим жуда доно кампир. У ҳар доим менга...

— Уқи, ярамас, ўқи, бўлмаса нодонлигингча қоласан! — деб уқтиргани-уқтирган.

Бувим илмни ўзича тасаввур қилади. Бир куни мен айвончада ўтириб олиб, грузин тили қоидаларини бор овозим билан ўқиб, ёд олаётгандим, бувим:

— Нималарни ёдлаясан, болагинам? — деб сўраб қолди.

— Феъл тусларини, буви.

— Нима? Феъл туси деганингга бало борми? Тус деган, ахир, одамда бўлади-да!

— Бу — бошқача тус, буви, сиз айтган тус эмас.

— Тус одамда бўлади, холос. Гап тамом.

— Майли, — дедим мен ва китобни ёпдим. — Қани айтинг-чи бўлмаса, тус нима дегани?

— Тус — бу... тус-да!

— Утиринг, буви. Дарсни билмаяпсиз, икки қўяман!

* «Мен, бувим, Иликко ва Илларион» романининг тақризчиси Зухриддин Исомиддинов.

— Мен сенга иккини кўрсатиб қўяман, тирранча! Қани, ҳозироқ бориб эчкини боғлаб кел-чи, бўлмаса нақ адабингни бераман!

— Хўп, майли, яна битта савол берай. Туслар неча хил бўлади?

— Дунёда қанча одам бўлса шунча хил тус бўлади-да. Лекин тусни бунақа бужмайтириб масхарабозлик қилиш учун берилган эмас, каллаварам! Баъзи бировларнинг туси чиройли бўлади, баъзи бировларники эса совуқ, хунук бўлади. Унақаларни ҳу, тусингни ел есин, деб қарғалади. Иккиюзламачи, мунофиқ одамлар ҳам бўлади.

— Муттаҳамлар ҳам бўлади,— дедим мен.

— Тўғри! Масалан, бизнинг хат ташувчи шундайлар тоифасига киради. Конвертлардаги маркаларни си-дириб йиртиб олади-да, кейин уялмай-нетмай маркаси йўқ экан, бир сўм тўла, деб тураверади.

— Буви, мен қанақаман?

— Сенми? Сен — тирранча, зумраща, ялқов, ёлғончи, муттаҳам, худо урган боласан!

Бутун Гурияда менинг бувимчалик зўр қарғайдиган хотин йўқ. Лекин мен унинг қарғишларидан қўрқмайман, чунки бир куни бувим: «Сени оғзимда қарғасам ҳам ичимда дуо қиламан...» — деб юборган.

Шуни ҳам айтиш керакки, менинг бувим Маориф Халқ Комиссарлигининг ўқувчиларни мактабда ҳар куни роппа-роса олти соат олиб ўтириш тўғрисидаги шафқатсиз қарорига жуда ёмон кўз билан қарайди. Ҳолбуки, шахсан мен унга шундай қил, деганим йўқ. Менинг ўқув куним одатда тўртинчи дарсгача зўрга етади. Кейин эса атрофимда нималар юз бераётгани билан бир чақалик ишим бўлмайди ва овозимни одатдагидан баландроқ қилиб ёнимда ўтирган ўртоғимдан:

— Ромули, оғайни, нега қўнғироқ чалишмаяпти? Қўнғироқ йўқолдимикан ё қоровулми?— деб сўрайман.

Ромули тишини иржайтиради, ўқитувчи эса менга бармоғини ўқталганича (мен ҳаммага намунаман-да!) мулойимлик билан тишини ғижирлатади-да:

— Ҳозироқ ўрнингдан туру даф бўл! Ота-онангни олиб келмагунигча мактабда қорангни кўрсатма!— дейди.

Мен: «Нима учун?» — деб сўраб-суриштириб ўтирмайман, чунки бунақа тортишувдан кейин одатда бўр билан чизғич ишга тушиб кетишини яхши биламан.

Шунинг учун китоб жилдимни ва шапкамни оламанда, тўғри эшикка қараб йўл оламан.

— Хайр!— дейман Ромулига.

— Кўришгунча!— дейди у менга ва қўлини силкйди.

Мен эртасига мактабга бувимни бошлаб келаман, кейин бувим мени уйга етаклаб кетади, кейин мен яна бувимни мактабга етаклаб келаман ва бувим мени яна уйга олиб кетади ва ҳоказо, ва ҳоказо. Ун йиллик мактабни мен бувим билан биргаликда битирдим, деб бемалол айтишим мумкин. Менимча, тарихда бунақаси сира бўлмаган-ов.

Мен оддий қишлоқ боласиман. Халтачамда доим мева-чева, отқич, пўкак тўппонча юради. Совуқ тушгунча мактабга ялангоёқ қатнайман. Бори йўғи битта серямоқ шалворга-ю, йилига икки марта кузги синовдан ўтиш ҳуқуқига эгаман. Доимо орқамдан думдек эргашиб юрадиган итим Мурада сабабли қишлоқда мени итбоқар, деб аташади. Мактабда эса ёлғончи, дангаса дейишади, бувим бўлса тирранча, деб ном қўйиб олган, бундан бошқасини билмайди. Ўзимнинг асли исимим — Зурико.

Бувимнинг мендан жаҳли чиқиб қолганида мен узум эзиладиган ҳужрада ётаман, ярашиб қолсак яна уйга кираман. Бувим кундузлари менинг бошимга ҳар балолар ёғилишини худодан илтижо қилиб, қўлида хивчин билан кетимдан қувиб юради. Кечаси эса у оёқларимни ювади, сўнг ухлашимни пойлаб туриб, аста пешонамдан ўпиб қўяди...

Хўш, сизни ўзимни мактабда қандай тутишим қизиқтирар? Бу тўғрида расмий ҳужжат — «Педсовет мажлисининг қарори» бор. Бу ҳужжатда тахминан қуйидаги гаплар ёзилган:

Н-нчи ўрта мактабнинг 1940 йил 18 мартда ўтказилган педагогик совети мажлисининг қарори:

Қ а т н а ш у в ч и л а р: барча ўқитувчилар.

Э ш и т и л д и: Олтинчи еинф раҳбарининг шу синф ўқувчиси Зураб Вашаломидзенинг хулқи ҳақидаги ахбороти.

С ў з г а ч и қ қ а н л а р:

Ф и з и к а ў қ и т у в ч и с и: «Табиатда Вашаломидзени ҳаракатга келтира оладиган бирорта куч йўқ. Бу бола — суюқликка чўктирилган бир жисмдирки, унга ҳеч қандай итарувчи куч таъсир эта олмайди!»

М а т е м а т и к а ў қ и т у в ч и с и: «Вашаломидзе

мен учун юз номаълумли тенглама. Бунақа тенгламани ечиш қўлимдан келмайди».

Кимё ўқитувчиси: «Бирон нарса унга таъсир этса-чи? Ғиқ этмай ўтирганича жонингни бўғзингга келтиради. У ғалати лакмус қоғозига ўхшайди — ҳеч қачон қизармайди!»

Рус тили ўқитувчиси: «Менимча, у меров».

География ўқитувчиси: «Вашаломидзенинг билими жуда паст. Бола ё табиий ҳолатда эмас, ёки ундаги табиий кучлар тугай деб қолган».

Тарих ўқитувчиси: «Бу — йигирманчи асрнинг маданий бир вақилидан кўра кўпроқ тош асри одамига ўхшайди. Вашаломидзенинг дарс пайтида тинч турган дақиқасини қайд этиш асло мумкин эмас. Тараққиёт унга тамом бегона. Вашаломидзе — синфни шарманда қиляпти».

Мактаб қоровули: «Бола бечорага мунча ёпишиб қолдиларинг? Агар у сизлар айтгандақа ақлсиз бўлса нега синфдан синфга кўчирасизлар?»

Илмий бўлим мудир: «Сендан сўраётганимиз йўқ! Сен ўз вақтида қўнғироқ чалишни бил!»

Грузин тили ўқитувчиси (менинг яқин қариндошим): «Мен сизларга тушунолмай қолдим. Дунёда Вашаломидзедан бошқа қиладиган ишинглар йўқми ўзи? Хўш, синфда ундан ким яхшироқ? Балки, директорнинг ўғли тузукроқдир? Нуқул беш олармишу, лекин ўзи ғирт каллаварам. Бунақасини ҳеч учратмаганман. Дарсда худди қавакдаги бойўғлига ўхшаб ўтиради».

Жисмоний тарбия ўқитувчиси: «Бўлмаса, нега сен унга доим беш қўясан?»

Грузин тили ўқитувчиси: «Қўймай кўрчи!»

Илмий бўлим мудир: «Бас қилинглар! Вашаломидзе, сен нима дейсан?»

Вашаломидзе: «Грузин тили ўқитувчисининг гапи тўғри».

Илмий бўлим мудир: «Сендан буни сўраётганим йўқ! Каллаварам! Ўзинг тўғрингда нима дейсан?»

Вашаломидзе: «Ўзим тўғримдами? Бу сафарча кечиринглар, кейинчалик ўзимни тузатаман!»

Каминаи камтарин ўз ҳақимдаги бу қадар мақтов гапларни эшитавериб, ўзимнинг оддий одам эмаслигим ва ҳеч қачон касал бўлмаслигимга ишониб қол-

ган ҳам эдимки, лекин бир тасодиф менинг бу хаёлларимни чиппакка чиқарди.

Бир сафар мен бир ҳафтагача мактабга бормасдан маккажўхорининг тагини чопиқ қилдим. Дарсларга бормаганимга мактабдан ҳайдаб юбормасликлари учун касаллигим тўғрисида справка бўлиши керак эди. Бахтга қарши, у пайтларда қишлоғимизда соппа-соғ одамларга бундай справкалар берилмас эди Шунинг учун мени бир соатча ўринга ётқизиб, доктор чақиришга тўғри келди.

Рангим касалларникига ўхшаб синиқсин деган мақсадда менга эрталабдан овқат бермай, очликдан сулайтиришди, бошимга сочиқни ўраб қўйишгач, бувим докторни айтиб келишга кетди. Ярим соатчадан кейин доктор эшигимиз олдида отдан тушди.

— Сенга нима қилди, йигитча?— деб сўради доктор каравотимнинг четига ўтираётиб.

— Улаяпман...— дедим мен инқиллаб.

— Жуда соз... Лекин, ҳар қалай, айт-чи, қаеринг оғрияпти ўзи?

Тўғриси айтганда, мен доктордан бундай саволни кутмагандим, шунинг учун қўрқиб бувимга қарадим.

— Ҳаммаёғи оғрияпти,— деди бувим.

— Сочларинг ҳам оғрияптими?

— Ҳа, оғрияпти,— дедим мен яна инқиллаб.

Шу пайт хонага қўшниларим — Илико билан Илларион кириб келишди.

Улар менинг қанақа «касал»лигимни яхши билишарди, шунинг учун гапга суқилишди:

— Бола бечорамиз кейинги пайтларда жуда сўлиб қолганлигини сезиб юрувдим,— деди Илларион.

— Аниқроғи...)

— Аниқроғими? Ҳа, ҳалиги... иштаҳаси бўғилиб қолди. Утган сафар бола бечорага уч коса ловия шўрва билан битта зогора нонни зўрлаб егизгандим. Бошқа ҳеч нарса ўтмади-қўйди!

— Шундай денг?— деб ажабланди доктор.

— Гапим ёлғон бўлса тил тортмай ўлай!.. Илгарилари, у шунча овқатнинг устига яна бир думалоқ пишлоқни ҳам паққос туширарди, ўша куни бўлса, «емайман-чи, емайман!» деб оёғини тираб туриб олса бўладими! Уйда овқатланиб олганман, дейди.

— Шу гап ростми?— деб сўради доктор мендан.

— Рост, доктор. Ловия шўрвани кўрсам денг кўнглим айниди.

— Ҳм... Хўш, мабодо устига кўкат сепилиб қовурилган жўжа ёки, эндигина сузилган сузма пишлоқ, ё бўлмаса зира-пиёз солиниб пиширилган товуқ бўлса-чи? Каллапочага ёинки балиқ шўрвага тобинг қалай оғайни? Мазза қилиб туширган бўларминг?

— Болани жинни қилиб қўймасайди бу бефаҳм,— деб ғўлдираб қўйди бувим.

Илико бунақа таомномани эшитиб чидаб туролмасдан ютинганича айвонга чиқиб кетди. Илларион эса синовга бардош бериб, альбомдаги суратларни томоша қилишга тутинди.

— Унинг яна қаери оғрияпти?— деб сўради доктор илжайиб. Сўнг бошимдан сочиқни олиб, оқай деб турган сўлакларимни авайлаб артиб қўйди.

— Янами?.. У акса уряпти!..— деб жавоб қилди Илларион.

— Пешоби қанақа?

Энди Илларион ҳам нима дейишини билмай қолди.

— Боланинг пешоби қанақа, Илико?— деб сўради доктор хонага қайтиб кирган Иликодан.

— Пешобими?— гапни илиб кетди қўшним.— Тўғрисини айтсам, кейинги пайтларда унинг пешобини ранги ўзгарган.

— Илгарилари яхшимиди?

— Ҳа, яхши эди!

— Сени яна нима безовта қиляпти, йигитча?

— Ихҳи-ихҳи!— йўталди Илико.— У ҳалигидек... бир оз унақароқ...— Қўшним бармоғини чаккасига теккизиб ниманидир ишора қилди.

Мен унинг нима демоқчи бўлганлигини фаҳмладим.

— Шунақами?.. Қани, айт-чи, бу нечта?— деб сўради доктор беш бармоғини ёзганича бурнимга яқинлаштириб.

— Етита!— дедим мен ва имкони борича тентакларга ўхшаб илжайдим.

— Жуда тўғри!— дея хитоб қилди доктор.

Илларион ҳайрон қолганидан кўзойнагини тушириб юборди, бувим чўчиб орқага тисланди. Доктор бармоқлари билан менинг қовоқларимни кўтариб текширди, кейин яна кўтариб, кўзларимга тикилди, сўнг афсуслангандай бош чайқаб қўйди-да:

— Туғишганларини, яқин кишиларини танияптими?— деб сўради.

— Аранг танияпти,— деди Илларион «уҳ» тортиб.

— Шунақа денг... Мана бу одам ким?— деб сўради доктор менга Иликони кўрсатиб.

— Бу одам эмас, ҳайвон!— дедим ва юзимга шунақанги аҳмоқона тус бердимки, буни Илико ҳеч кутмаганди.

— Зурико, ахир мен сенинг Илико амакинг бўламан-ку, наҳотки танимасанг?— деди Илико ғамгинлик билан.

Мен бош чайқаб, кўзларимни ғилай қилиб олдим. Бувим лабини тишлаганича, бошини чангаллаб қолди.

— Беморни нима билан даволаяпсизлар?— деб сўради доктор.

— Ароқ билан чаккаларини ишқаяпмиз.

— Қани, ўша ароқни бу ёққа олиб келинглари-чи! Бувим шоша-пиша бир шиша ароқ келтирди.

— Менга битта стакан беринглари!— деди доктор.

Стакан олиб келиб беришди. Доктор стаканга ароқдан тўлдирди-да, сўз бошлади:

— Боланинг аҳволи хийла оғир, эрталабгача етмайди, деб қўрқаман. Уни тезликда касалхонага олиб бориб, операция қилиш керак!

— Қанақа операция?!— ўрнимдан сакраб турдим мен.

— Бош миясини очиб кўриш керак...

— Ўлсам ҳам бунга йўл қўймайман!— бақириб юборди бувим.— Сени қара-ю, «бош миясини очиб» кўрармиш-а! Нима, бунинг боши сенга ошқовоқмиди очиб кўрасан? Сен ниманиям билардинг? Бола соппасоғу у кишим бўлсалар «касалхонага олиб борасизлар» эмиш! Тур, болам, тура қол, бўлмаса у сени рост-акамига асфаласофилинга жўнатади!

— Ана бу бошқа гап! Бола соппа-соғ, дейсизми? Бундан буён ҳам ҳаммаларинг соғ-саломат бўлинглари!— деди доктор кулиб ва стаканни бир кўтаришдаёқ бўшатди.

— Мана буни еб олинг,— деди Илларион унга бир дона нок узатиб.

Доктор нокни иштаҳа билан еди, менинг пешонамни силаб эркалади-да, ҳамма билан хайрлашиб, эшикдан чиқаркан:

— Бунақанги соғлом бола бутун қишлоқда топилмайди,— деди.

Сўнг отига миниб, қўл силтаганча елиб кетди...

Орадан бир ҳафтача ўтгач, бизникига Илларнон кириб келди. У нок дарахтининг тагидаги майсазорга ёнбошлади-да, тамаки ўраб чекди ва роҳат қилиб кетишиб туриб мендан:

— Қалайсан, итбоқар, операциядан омон-эсон ўтдингми?— деб сўради.

— Сизларга-ку, барибир эди-я, лекин менинг ўлиб кетишимга сал қолди-да!

— Ўлиб кетармиш-а! Сенга нима ҳам хавф соларди дейсан? Ўша қовоқ каллангни очишди ҳам дейлик, шу заҳотиёқ яна ёпиб қўйишарди. Бўм-бўш калладан нима ҳам топиларди?

— Бўпти, бўпти... «Бўм-бўш» эмиш... Ҳа, сен билан оғайнинг Иликнинг калласида ақл демаган бижғиб ётгандир!

Бир зум жим қолдик.

— Бу дейман, итинг кўринмайди?— сўраб қолди Илларнон. Лекин шу заҳотиёқ унинг бу саволига жавоб бергандай итнинг жон-жаҳди билан ангиллагани эшитилди.

— Ўлдираман бу маҳлуқни! Ҳу, Зурикела ярамас, итинг билан қўшмозор бўлгур! Бунақа зоти паст маҳлуқни қайси гўрдан топган, а? Қаранг-а! Авваллари товуғимга бостирилган тухумларни ўғирларди, энди бўлса жўжаларимниям қўймапти!

Қўралар ўртасидаги сўқмоқдан қўлидаги таёқни ўйнатиб бор овози билан шанғиллаганча, қўшни хотин Ефросинэ пилдираб келарди. Унинг олдида эса орқа оёғини судраб, аянчли вангиллаганича менинг Мурадам қочиб келмоқда эди.

— Ушла уни!— ҳовлисида турганча шовқин солди Ефросинэнинг эри.

— Ҳой хотин, мунча шаллақилик қиласан? Нима бўлди?!— дея уйдан югуриб чиқди бувим.— Ўзингча нимани зоти паст деяпсан? Мурадамизни айтяпсанми? Агар билмоқчи бўлсанг у сенинг эрингу бутун уруғ-аймоғингдан ҳам зотлироқ!.. Қани, жаҳлим чиқмай туриб туёғингни шиқиллатиб қол-чи! Зоти паст эмиш-а... Мен унинг эвазига тегирмончи Симонга икки соғин сутнинг пишлоғини берганман-а!

Бувимдан ўлгудек қўрқадиган Ефросинэ ўша заҳотиёқ орқасига қайтди, Мурада бўлса иззат-нафсига тегилган қиёфада оёқларим остига келиб чўзилди. У

узоқлашиб бораётган Ефросинэдан кўзини узмасдан, худди арз қилгандек ингиллаб қўярди. Аёл муюлишда кўздан йўқолиши биланоқ итнинг ҳам овози ўчди.

— Салом, Мурада!— деб ит билан саломлашди Илларион.

Мурада ўзича «Салом!» дегандек мулойимгина думини ликиллатди.

— Ҳа, сен тулкмижоз!— деб кулди Илларион итнинг оғзидан жўжа патини оларкан.— Нима учун сени шунчалик дўппослашди?

«Ким билсин,— деди Мурада ўзича.— Жўжаларини кўчага қаровсиз қўйиб юборишади-да, кейин хафа ҳам бўлишади...»

— Хийла туширишибди шекилли?

«Ҳа, етарли бўлди», деди Мурада ўзича ва лат еган оёғига қараб қўйди.

— Хафа бўлма, ўтиб кетади...

«Лекин Ефросинэ истаганчалик оғриётгани йўқ»,— дегандек Мурада тиржайди-да, қулоқларини силкитиб қоқиб, Илларионнинг қўлини ялай бошлади.

— Тумшуғига нима қилди?— деб сўради мендан Илларион.

— Куйдириб олди тентак. Кеча товада пишиб турган чалпакни кўтариб кетишни хоҳлаб қоптилар, мана оқибати — тумшуғини ўтга тиқиб олди...

— Шу ростми, Мурада?

«Э, ўша сафар омадим юришмади, сал шошиб қолдим»,— деб яланиб қўйди Мурада.

— Э, огайни, сен ит эмас, хазинанинг ўзи экансан-ку!— деди Илларион итга камоли ҳурмат билан қараб.— Манови итвозни қара, бўйи туядек бўлса ҳам уни бувиси едириб-ичиради, сен бўлсанг ўзингни бемалол эпларкансан-а. Яшавор! Лекин, барибир, ўғирлик қилиш яхши эмас, сен буни эсдан чиқарма! Ўғирлик нарсанинг ҳазм бўлиши қийин бўлади. Мана, ҳеч бўлмаса, омборчимиз Датикони олайлик, ўлай деб ётибди. Қанақанги очкўз эди, қанча ташиса ҳам кўзи тўймас эди. Мана, энди ҳисобдан чиқарилиб ташланган матоҳдек тўшагида чўзилиб ётибди. Эшитяпсанми?

«Эшитишга эшитяпману, лекин бундан менга нима фойда? Ҳамма ўғирляяпти, мен нима, худонинг бўз қўйиманми? Қолаверса, бор-йўғи оддий бир кучукманда»,— деди ўзича норози бўлиб Мурада.

— Бўпти, бор, кўппаквачча, инингга кир, ҳовлидан қочиб чиқишни хаёлингга ҳам келтирма!— дедим

мен итни оёғим билан шунчаки туртиб.— Бўлмаса майиб қилиб қўяман!

«Сўкинма!»— деди Мурада ириллаб ва думини қисганича жўнаб қолди.

Илларион тамаки ўраб чекди-да, тутунини ичига қаттиқ тортиб туриб:

— Эрталаб мен колхоз далаларини айланиб чиқдим, ловияларни бутунлай кемириб кетишибди, менимча қуёнлар оралаганга ўхшайди... Излариниям кўрдим... Эртага милтиқ билан бир айлансакмикин...— деди.

— Э, сенинг қуёнларингни биламан! Утган сафар ҳам мени судровдинг, қуён изи деганларинг эчкиники бўлиб чиққан-ку!

— Ҳозиргиси қуённинг изи! Тезагиниям кўрдим, қуённики!

— Бўпти, борамиз. Ишқилиб, қуён тезагинг тағинг эчки тезаги бўлиб чиқмасин-да!

— Менга ўргатма, мишиқи! Ундан кўра эрталабга милтигингни тайёрлаб қўй, анови эси паст итингниям олвол, балки керак бўлиб қолар...

Илларион шундай деди-ю, шапкамни бурнимгача бостириб чиқиб кетди.

Эртасига эрталаб тонг ёришар-ёришмас биз шабнамдан ҳўл бўлган тизза бўйи ўтлар оралаб борардик. Олдинда Илларион, унинг кетидан мен, орқамдан эса бошдан-оёқ ҳўл бўлиб кетган, қўйतिकанаклар ёпишган Мурада эргашиб келарди.

— Ана иту,— деди Илларион пичинг қилиб.— У бизни қуён деб ўйлаб изимиздан келаётган бўлса керак. Айт унга, олдинда чопиб юрсин!

— Ут олдинга!— деб буюрдим мен итга.

Мурада итоаткорлик билан чўнқайди.

— Ит чарчабди. Балки биз ҳам бир оз дам олиб, бирон нима тамадди қилиб олармиз?— деб сўради Илларион ва ерга чўкди.

— Дам олсак олибмиз-да,— рози бўлдим мен ва аста унинг ёнига ўтирдим.

Илларион халтасидан пиширилган товуқ, суви қочган нон, янгигина пишлоқ, бир шиша узум ароғи олди-да, ҳаммасини олдимиздаги катта думалоқ тошнинг устига териб қўйди. Мен ҳам ўз ўрнида дастурхонга кўк сомса, пиширилган ловия, картошка ва туз қўйдим. Базми-жамшид бошланди.

— Менга қара, Илларион, бунақа қаттиқ чапилла-

тиб овқат ема, қуёнларни чўчитиб юборасан!— деб огоҳландим мен уни.

— Кимни масхара қиляпсан, тасқара! Бу ерда қуён демаганинг тўлиб ётибди, каллани ишлатиб изланса бўлди!— деди Илларион жаҳли чиқиб.

У стаканга ароқдан тўлдириб қўйди-да, одатдаги, «саломат бўлайлик», деган сўзни айтиб, бўшатди.

— Саломат бўлайлик!— дедим мен ҳам ва ароқни ичиб юбордим.

— Бирон нарса еб ол, ичинг ёниб кетмасин тагин!

— Шунгаям ёнармишми? Бунақа бўзани энди кўрибманми?

— Бас, ярамас! Бўза бувингнинг қазноғида бўлади!.. Ке, жуфт бўлсин!

— Майли!— дея жон-дилим билан рози бўлдим мен ва кайфим бирдан чоғ бўлиб кетди.— Жуда зўр эканку! Борган жойигача боряпти-я!

— Бўлмаса-чи, тоза чача-да!¹

— Ке, тагин биттадан ичайлик!— деб таклиф қилдим мен.

— Майли, ичамиз!

Илларион стаканни бир кўтаришда бўшатди-да, тамаки халтачасини олди.

— Мана, меникидан чека қол, менинг тамаким зўр, истамбулники!— дедим мен унга тамаки тўла халтачамни узатиб.

Илларион халтачамни олди-да, тамакини ҳидлаб кўрди, сўнг менга шубҳа билан қараб ҳам қўйди, лекин барибир эчки оёқ тарзида ўраб, тутатиб тортди-ю, бирдан... ағанаб тушди.

— Илларион, сенга нима бўлди?— дедим мен унга ёрдамга ошиқиб.

Ранги оппоқ оқариб кетган Илларион кўзлари олайганича ётар, ғиқ этмасди.

— Мурада, тез сув олиб кел!— деб қичқирдим мен.

Илларион «керак эмас», дегандек бошини чайқайди ва аста қаддини ростлади-да, қизарган кўзлари билан менга анчагача тикилиб турди, сўнг чуқур нафас олиб, аранг:

— Бу тамакини қаердан олувдинг?— деб сўради.

— Илико совға қилган эди. Нимаиди?

Илларион стаканни тўлдирди, кўзларидаги ёши-

¹ Ч а ч а — узумдан қилинган ароқ.

ни сидириб ташлади-да, сўнг қўллари осмонга чўзганича секин, тантанавор оҳангда дуойи бадини бошлади:

— Эй, қодир худо, дунёдаги жамики муттаҳам, аблаҳларнинг жазосини бер! Илико Чигогидзени шундай жазога мустаҳиқ қилгинки, у жаҳаннам азобига дучор бўлсин, мendan бошқа ҳеч ким унга ёрдам қўлини чўза олмасин! Омин!

— Илларион амаки, нима бўлди ўзи?

— Тамакига қалампир қўшилган экан!

— Ундай бўлса, ке, яна биттадан ичайлик, Иликонинг жазосини худо берсин!— дедим мен ва ичиб юбордиму бирдан Илларионнинг узун бурнидан ўпгим келиб қолди.

— Илларион амаки, азизим, сен дунёдаги жами одамлардан яхшироқсан! Мен сени, қанчалик яхши кўришимни билсанг эди! Сенинг бурнинг узуну, лекин юрагинг тоза. Агар сен бўлмасанг мен бу ёруғ дунёда яшамаёқ қўярдим. Менинг гапларимга ишон, Илларион амакижон! Ке, сени бир ўпай!

— Ростини айтганда, азизим Зурико, сенга ўхшаган бошқа бола дунёга келган эмас! Мен сендан ўттиз ёш чамаси каттаман, лекин бунинг аҳамияти йўқ! Мен сен билан тенгдош бўлганманми? Бўлганман! Сен ҳам менга тенгдош бўласанми? Бўласан. Шундай экан, бир-биримиздан қанақа фарқимиз бор? Ҳеч қанақа. Кимнинг бошида сочи кўпроқ эканлигининг нима аҳамияти бор? Ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Биз дўстмиз! Шунинг учун ҳам ичамиз...

Мен қўшиқ бошлаб юбордим:

...Дўстлар аро юраман маъюс,
Мен — Симон Долидзе, ҳе-ей...¹

— Нимага сен «маъюс» юраркансан? Сени нима маъюсликка соляпти, қадрдоним? Мактабда хафа қилишяптими, а? Менга қара гапларимни ёдингда тут — мен ўша лаънати мактабингга ўт қўйиб юборман! Ё бирорта душман орттирдингми? Сен менга айтсанг бўлди, ким ўша душманинг?

Илларион милтиғини қўлида маҳкам қисганича силкитарди.

— Қани, от, Илларион! Бутун дунё бизнинг кимлигимизни билиб қўйсин! Эҳ-ҳе-ҳе-ей!

¹ Қаҳрамон Симон Долидзе ҳақидаги машҳур грузин халқ қўшиғидан.

Илларион иккала тепкини ҳам босиб юборди, милтиқ варанглаб кетди. Акс-садо худди қафасдаги қуш каби тоққа урилиб турди, сўнг ўзига йўл топиб чиқди-да, қаёқларгадир ғойиб бўлди...

Мен совуқдан дилдираб уйғониб кетдим, кўзларимни ишқалаб атрофга қарадим. Мурада, афтидан, эрта-лабки нонуштасини аллақачоноқ еб бўлган, дастурхонни шипшийдам қилиб қаёққадир ғойиб бўлганди...

Мен Илларионни уйғотдим.

— Миршабга ўхшаб тепамда қаққайиб турма!— деб жеркиб берди у.— Худо ҳаққи, милтигингни нарига ол, отвормагин тагин, ҳушёр бўл, нақ бурнингнинг пачоғини чиқараман-а!

— Бир айланиб келай-чи, зора-мора қуён-пуённи учратиб қолсам...

— Бор, боравер... отадиган бўлсанг, чап кўзингни юмиш эсингдан чиқмасин!— орқамдан қичқириб қолди Илларион.

Ҳали ўн қадам ҳам юрмаган эдимки, Илларионнинг жон-жаҳд билан сўкинганини эшитдим:

— Ҳе, ит бўлмай кет-е! Сен ит эмас, бир балосан! Ҳургани эринасанми, ярамас махлуқ?

— Нима бўлди, Илларион?— деб югуриб келдим мен милтигимни шай тутганимча.

— Мана, ўзинг кўр,— деди у кафтини менга чўзиб кўрсатиб. Нариди бир неча қуённинг тезаги дона-дона бўлиб турарди.

— Ҳали иссиққина-я тушунсанг-чи!— деб уҳ тортиди Илларион ва жаҳл билан тезакларни эзишга тушди.— Қуён ҳозиргина шу ерда юрган экан, сенинг лаънати итинг бўлса ҳатто унинг ҳидиниям сезмабди-я!

— Қаердан олдинг буларни?

— Айтяпман-ку, ахир сенга, мана, ёнгинамиздан, икки қадам наридан, деб! Қани, тез бўл, юқоридан айланиб ўт, мен шу ерда пойлаб тураман! Қуён ҳали узоққа кетолмагандир!

Мен тепкиларни шай қилиб, ёнбағирликдан аста тепага кўтарилди бошладим. Кўп ўтмай кемтиб кетилган ловия шохчаларини ва қуённинг изларини кўрдим. Бу излар бир тўп дўлана буталари томонга қараб кетган эди. Мен буталарни бир-икки айланиб ўтдим, сўнг уни оёғим билан қаттиқ тепгандим, бирдан бута остидан узунқулоқ, ғилай кўзли, орқаси ола тасмали ҳақиқий қуён сакраб чиқиб қолди.

— Ушла,— қичқириб юбордим мен ўпкам оғзим-га тиқилиб ва ўқ уздим.

Қуён қулоқларини кулгили диккайтирди-да, пастга қараб ўқдек учди.

— Илларион, тўс уни!— бор овозим билан қичқирдим мен.

— Шу ердан, қўрқма!

Бир зум ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Сўнг мен затворнинг шарақлаганини эшитдим, Илларион жаҳл билан тупурди, нимадир тап этиб тушди, сўкиниш овози эшитилди ва бирдан:

— Зурикела, тўс, сен томонга кетди!— деган бақриқни эшитдим.

Мен чўккалаб туриб, милтиқни тўғриладим... Кутилмаганда қаердандир пастдан гумбурлаб ўқ овози эшитилди, яна отилди ва шу дақиқада итнинг юракни эзувчи қаттиқ ангиллаши эшитилди. Кўз олдим қоронғилашиб, оёқларим чалкашиб кетди, ҳеч нарса деёлмасдан ерга ўтириб қолдим...

— Мурада, азизим, кўзингни оч, менга қара!— мен ўзимнинг содиқ итимни ўпиб, алам билан йиғлаб юбордим.

— Йиғлама, ўғлим, ўзингни бос,— деди Илларион кўз ёшларини сидириб ташларкан.

Мурада кўзини зўрга очиб, бизга қаради.

Биз уччаламиз -- мен, Илларион ва Мурада барабарига йиғлардик.

— Қаттиқ оғриятими, Мурада?

«Жудаям»,— Мурада оғир нафас олди.

— Эҳ, нега менинг қўлларим шол, кўзларим кўр бўлмапти, а?!— оҳ тортарди Илларион.

«Бўлар иш бўлди, Илларион, қаттиқ қайғураверма... Атайлаб қилганинг йўқ-ку ахир, сен — маст эдинг... Бундан ташқари мен сенинг милтигининг феълини биламан: ундан душманга қараб отсанг — ўқи бориб дўстингга тегади... Шунақа экан, ҳам чекиб нима қилардинг... Мен сендан хафа эмасман... фақат бир нарса алам қилади: Ефросинэ хурсанд бўладиган бўлди-да! Майли, садқаи сар, хурсанд бўлса бўла қолсин...» Мурада ичида шундай деганича тумшугини Илларионнинг тиззасига аста суриб эркаланди.

— Наҳотки, у — иту, мен — одам бўлсам-а?! Қани адолат?— яна оҳ чекди Илларион.

— Мурада, қадрдоним, ўзингни тут! Озгина чидаб тур!— деб қичқирдим мен Мураданинг устига энгашиб.

«Йў-ў-ўқ, оғайни менинг ишим пачава... Сизларнинг тилингизда: «Ит эти — тез битади», деган гап бўларди, а? Мана, мен бўлсам ўляпман... Зурикела, мен ўляпман...»

— Бўш келма, дадил бўл, Мурада. Охирги нафасингача мард ит бўл,— деб илтимос қилди Илларион итдан.

«Сиз — одамларнинг ташвишингиз ўзгача: ўлсангиз — дафн қилишади, мотам тутишади, йиғлашади... Бизни кимам кўмарди? Ҳеч ким. Бизни бирон чуқурга тиқиб, устимизга тупроқ ташлаб қўйишса ҳам фақат мурдамиз сасиб ётмасин, деб қилишади, холос...» Мураданинг бутун вужуди дир-дир қалтираб кетди.

— Илларион, ёрдам бер, Мурада ўляпти!— деб қичқариб юбордим мен.

«Алвидо...»— Мурада менга сўнгги бор қаради-да, кўзларини юмиб, қотди-қолди.

— Тамом бўлди, ҳа, ўқ узган қўлларим синсин-а!— деди Илларион астагина ва енги билан кўз ёшларини артди...

... Бувимнинг оҳ-фарёдлари ва уввос солиб йиғлаши бутун қишлоқнинг ўтакасини ёраёзди. Капалаги учган қўшнилари югуришиб чиқишди. Улар гап нимадалигини билишгач:

— Сизларга нима бўлди, ақлдан оздинларми? Бу қанақаси, ўлган итгаям шунча шовқин-сурон кўтарасизларми? Шунақаям бўладими!— деб койишиб, тарқалишиб кетишди.

Илларион куни билан қатл қилиниши лозим бўлган қотилдай юрди. Кечга яқин у мени олдига чақириб:

— Дафн қилишимиз керак!! Ҳу, анови ерга, чинор тагига!— деди.

Иккимиз чуқур қазиб, ҳалок бўлган «дўстимиз»нинг мурдасини ерга топширдик. Кейин мен бувимдан бир қувача вино сўраб олдим-да, биз Мураданинг қабри устида унинг мотам маъракасини ўтказдик.

Биринчи қадаҳ сўзини Илларион олди:

— Зурико, ўғилгинам,— деб сўз бошлади у.— Чексиз мусибат бугун бизни бу ерга, мана шу қабр ёнига олиб келди. Севимли дўстимиз ва ўртоғимиз орамиздан кетди. У ит сифатида доимо бизга вафодор эди ва мабодо нариги дунёда итларнинг жаннати бор бўлса, унинг дарвозалари Мурада учун очиқдир. Унинг пор-

лоқ хотираси бизнинг қалбларимизда абадий яшайди. Мурадани худо раҳмат қилсин! Қани, олдик!

— Сендан жуда миннатдорман, Илларион!.. Олдик бўлмаса!

— Иккинчи қадаҳни мен марҳумнинг қариндош-уруғлари, ёр-биродарларининг соғлиги учун кўтараман. Сенга бахт-саодат, соғ-омонлик тилайман, бу мусибат оилангдаги энг сўнггиси бўлсин!

— Раҳмат, Илларион!

Ҳовлига ўғринча пусиб бир қора ит кириб келди. У Мураданинг қабри атрофидан бир-икки марта айланиб ўтди-да, сўнг нарироққа ўтириб олиб мунгли улий бошлади.

— Йиғичилар келишди,— деди Илларион.

— Бу — Симон тегирмончининг ити, Мураданинг онаси,— дедим мен.

— Худоё, ўзинг кечир! Ҳой ит, бу ёққа кел!

Ит Илларионга яқин келди. Қўшним унга бир парча гўшт ташлади. Ит гўштан юз ўғирди-да, ерга чўзилиб олди.

— Ит бўлсаям билапти-я!— дедим мен.

— Мураданинг ота-онаси учун! Саломат бўл, кўппак! Мен бадбахт шундай қабоҳат ишни қилиб ўтирибман!— деди Илларион, сўнг қўлидаги қадаҳни бўшатди. Мен ҳам ичдим.

Ҳовлига бирин-кетин яна тўртта ит кириб келди.

— Ана қара, анови ит — Асало... Бу — Датико... Наригиси — Деспинэ... Бу — Маки... Кўппак Матрена қани? Нега у келмади?— сўради Илларион.

— У Мурада билан аразлашиб қолган. Ўтган йили мен уларни уриштирдим, Мурада уни қаттиқроқ тишлаган,— жавоб бердим мен.

— Шу пайтда ҳисоб-китоб қилмоқчи бўлибди-да? Тупурдим унақа итга! Ор-номус деган нарса йўқ экан унда! Т-фу!

— Эй, ким бор?— кўча эшиги олдидан кимнингдир овози эшитилди.

— Ким у?

— Кирсам бўладими?

— Марҳамат!

Ҳовлига етти ёшлардаги бола — Махаре Гогичай-швилининг ўғли кириб келди.

— Нима гап, ўғлим?— деб сўради Илларион.

— Сизларга телеграмма!

— Қани?

Бола телеграммани узатди. Илларион шошилмасдан киссасидан кўзойнагини олди, уни рўмолчаси билан бафуржа артди ва бурнининг устига қўндиргач, ўқий бошлади:

«Тезликда етсин. Зурикела — итвоз билан Илларион Катта бурунга. Қадрли Мураданинг фожиали ўлими муносабати билан менинг чуқур ҳамдардлигимни қабул қилгайсизлар. Бу оғир мусибатга бағрим эзилиб сизлар билан баробар қайғурмоқдаман. Бу мусибат мени қаттиқ эзиб қўйди, бардош бера оламанми-йўқми, билмайман. Мотам маросимида шахсан иштирок эта олмаганим учун жуда ачинаман. Сизларни юпатишга сўз тополмайман. Лавашанг овчилар, ҳар иккалаларингизнинг ҳам қўлларингиз синсин! Яна ит овига чиқмоқчи бўлсаларингиз мени ҳам олиб кетинглар. Ҳар икковингизнинг пешонангиздан ўпиб қолувчи:

Ғам-ғуссага ботган дўстингиз».

— Имзоси йўқ-ку,— деди Илларион.— Бу кимдан бўлди экан-а? Бу ёққа кел-чи, ўғлим,— деди у болага.— Кел, келавер, қўрқма!

Бола яқин келди. Илларион унинг қулогини чунонам қаттиқ қисиб олдики, бола чой фабрикасининг гудогидек чинқириб юборди.

— Айт, ким берди телеграммани?

— Айтмайман, айтсам ўлдиради!

— Айтмайсанми? Унда мен сени ўлдираман. Қайси бирини танлайсан?— деди Илларион. Гудок ҳалигидан ҳам кучлироқ чинқира бошлади.

— Илико Чигогидзе уч сўм бериб телеграммани олиб бориб бер, лекин чурқ этма, бўлмаса тилингни суғуриб оламан, деди.

— Илико, дейсанми?

— Ҳа, Илико.

Илларион болани қўйиб юборди-да, мушти билан ўз кўкрагига урди:

— Ҳали, шошмай тур, яккакўз шайтон! Бир адабингни бериб қўяйки!..

Мен ичимда Иликога ачиниб кетдим.

Тун, оддий қишлоқ туни чўкди. Ҳаммаёқ тинчиб, сукунат қўйнига чўмди, худди бу куни бизникида ҳеч қандай мусибат бўлмагандек эди...

Қонга қон

Мен бу ўқув йилини ҳам яна рус тилидан қайта имтиҳон топширадиган бўлиб тамомладим. Ҳафтада

икки марта ўқитувчининг уйига дарс қилгани борардим. Унинг меҳнат ҳақи учун маҳсулот билан, яъни, ярим пуд ловия, тўрт юмалоқ пишлоқ ва янги ҳосилдан бир хумча вино тарзида тўланадиган бўлди. Бу ўлпон бултургига қараганда ҳеч нарса эмас — унда мен иккита фандан қайта имтиҳон топширдим.

Менинг ўқув куним шундай бошланарди:

— Тур, тур, иш ёқмас! Ағанаб ётганинг етар энди! Кеч қоласан! — деб ҳовлидан туриб шовқин соларди бувим. Мен ўша заҳотиёқ ўрнимдан сакраб турардимда, ботинкамни гурс-гурс босиб, курсиларни тарақ-туруқ қилиб хонани бир айланиб чиқиб, сўнг оёқ учида астагина каравотимга қайтиб, чойшапни устимга тортиб, бузилган уйқумни яна давом эттирдим. Фақат бошимга бир чўмич совуқ сув билан бувимнинг даргазаб қарғашлари ёғилгандагина уйқуни тарк этишга мажбур бўлардим. Бувим зўр бериб қарғарди:

— Сен кимга ўхшадинг-а, дангаса, тепса-тебранмас! Хў, ер ютгур, ноинсоф!

— Нима қилай ахир?

— Улибгина қўя қолгин! Ўша Мурадангнинг ёнгинасига қўшмозор қилиб кўмиб, устингда русчалаб йиглаб ўтирдим! Ҳа, русчалаб, каллаварам! Нима, ўрганолмайди, деб ўйлаяпсанми? Бутун Россия русчалаб гапирса-ю, сен, қовоққалла, лом-мим деёлмасанг-а. Қани, оиламизда сендан бошқа русчани билмайдиган бирорта одамни кўрсат-чи! Бобонг бечорадан ўрناق олсанг бўлмасмиди? Етти йил Россияда яшаб, рус тилини почта бошлиғи Ивандан ҳам яхшироқ билиб олган эди, ҳа!

— Ни-ма-лар дея-яп-сиз? — дедим мен рус тилида ҳижжалаб.

— Ҳа, шунақайди! Кўзингни олайтирмай эшитиб ол! Раҳматли бобонг Иван билан икки соатча гаплашган, ўша Иван унинг гапини икки соат оғзини очиб эшитиб турган, кейин халойиққа қараб: «Умрим бино бўлиб бунақа русча гапларни эшитмаганман-а», деган. Ана, кўрдингми?

— Бўл-ма-ган га-а-ап, — дедим ажабланиб, аммо ҳавода хивчиннинг шувиллаган таниш товуши эшитилиб қолди-ю, мен ўқитувчининг уйига қараб ура қошишга мажбур бўлдим.

— Салом, муаллима! — дедим мен ўқитувчи Заблонининг олдида қаққайиб.

— Салом! Хўш, бугун нима билан шуғулланамиз?

— Бугунми? Маккажўхори ўтогини тамом қиламан, кейин сигирни ўтлоққа олиб чиқаман, кейин физиллаб тегирмонга бориб келаман, ундан кейин ўтин ёраман, ана ундай кейин дарс қиламан,— дердим мен рус ва грузинчани аралаш-қуралаш қилиб.

— Бўпти, бошлайвер!— деб оқ фотиҳа берарди муаллима, мен бўлсам машғулотимга киришардим. Тушдан кейин ўтилган нарсаларни сўраб чиқиш бошланарди:

— Маккажўхори нима бўлди?

— Ҳаммаси жойида, муаллима!

— Тегирмонга бориб келдингми?

— Бориб келдим, муаллима!

— Сигирни суғордингми?

— Суғордим, муаллима!

— Ўтинни-чи?

— Бир ҳафтага етарли қилиб ёриб қўйдим, муаллима!

— Грамматика — нима?

— Грамматика, бу — юнонча сўз.

— Тўғри. Яшавор, сен дуруст бола экансан. Энди уйингга кетавер!

Бир куни мен навбатдаги машғулотларимга тайёрланиб, энди чиқиб кетмоқчи бўлиб турган ҳам эдимки, бизникига Илко кириб келиб қолди.

— Ольга, азизим, Зурикелангни бугунча менга бериб тур!

— Ҳо! Нима, рус тилини ўргатармидинг унга?

— Унга Заблони ўргатаётгандақа рус тилини мен ҳам ўргатишим мумкин. Маккажўхоримни чоптириб, бир чарчатсам хитойчаям гапирворади! Бу хизматим учун ловия ҳам, виноям олмайман!

— Тилгинанг кесилсин, қийшиқ! Хўш, қани айтчи, бола сенга нимага керак бўлиб қолди, а?

— Буни ўзим биламан, азизим. Сен унга рухсат берсанг бўлди.

— Майли. Бор, тирранча, манови — илоё бу кўзини ҳам ҳаққа чўқигур билан боргин-чи, у сени нимага ўргатар экан!

— Олга!— дея чала-чулпа русчалаб буйруқ берди. Илко ва дарвозага қараб шахдам қадам ташлади.

— Илко, нима гап ўзи?— деб сўрадим мен.

— Бир илтимос бор, Зурикела: сени Илларионникига юбормоқчиман...

— Нима қиламан уникида?

— Ундан уч пуд вино сўраб берасан, ахир биласан-ку, Илларионда қишлоқнинг энг яхши виноси бўлади.

— Яхшиси, бувимдан сўрай қол, у йўқ демайди.

— Саломат бўлсинлар! Лекин менга сирка эмас — вино керак! Бодринг тузламоқчи эмасман мен!

— Бу гапларингни бориб бувимга айтаман.

— Айтадиган бўлсанг, мана бу икки қулоғинггача чўзилган оғзингни тикаман-қўяман. Ундан кўра, айтганимни қил. Илларионнинг олдига бориб айт, виноси-дан ё сотсин, ёки қарзга берсин. У сени ҳурмат қилади, йўқ демайди..

— Вино ўзи кимга керак? Сенгами? Бор, бориб ўзинг сўрайвер..

— Зурико, азизим, мени пичоқсиз сўймоқчимисан? Бир ҳожатимни чиқар, илтимосимни бажар, ахир у ҳу ўша телеграммадан кейин мени яқинига ҳам йўлатмаяпти-да... Агар йўқ деса, унда...

— Унда нима қиласан?

— Ундами?.. Сен унинг цоликаури¹ сақлайдиган хумини аста белгилаб қўясан. Мен уни шунақанги бошлайки, бутун қишлоқ ёқа ушлаб қолсин.

— Нима қиласан?

— Нима қилардим, Илларионнинг сен белгилаб чиққан хумидаги виноси кечаси менинг хумимга ўтиб қолади. Тушундингми?

— Э, қўйсанг-чи, Илико, жинни-пинни бўлдингми?

— Бақирма, аҳмоқ. Кимнинг тамакисини чекиб юрганнинг эсингдан чиқдимми?

— Шуям тамаки бўлди-ю! Одамни сил қилади сенинг тамакингни!

— Ёе, қўй, бўладиган гапдан гаплашайлик. Ун ҳовуч тамаки оласану оғзингни очмайсан. Келишдикми?

— Ҳозир берасанми?

— Бўлмасам-чи.

— Бўпти, уйингга боравер, мен жавобини ўзим келиб айтаман.

— Яхши.

— Хайр!

Илико пешонамдан ўнди-да, чаккаларимни силаб қўйди, сўнг ўзининг яккаю ягона кўзи билан менга тешиб юборгундек тикилиб туриб:

¹ Ц о л и к а у р и — вино нави.

— Менга қара, Зурикела: Илико Чигогидзени сотиш — ватанни сотиш билан барабар-а. Эсингдан чиқмасин... — деди.

— Мени ким деб ўйлаяпсан? — хафа бўлдим мен.

Илико хотиржам бўлгач, уйи томон шахдам юриб кетди, мен эса Илларионникига йўл олдим.

Илларионнинг айвончасига териб қўйилган олма-қоқилар офтобда роса қизариб қуриётган эди. Қўшнимнинг ўзи эса арғувон дарахти остида эски пўстаги устида ёнбошлаб ётганча бир ҳафта олдинги газеталарни синчиклаб ўқирди. Қишлоғимизда бугунги, кечаги ёки аввал кунги газета умуман бўлмасди, фақат бир ҳафта олдинги, эскирган газеталар бўларди, холос.

— Салом, Илларион!

— Зурикелага саломлар бўлсин!.. Хўш, яккакўз шайтонга тонг саҳарлаб нима керак бўлиб қолибди?

— Шундоқ, ўзи кирган экан.

— Ҳар қалай, нима дейди у лаванг?

— Вино керак, дейди. Бор, Илларионга айт: виносидан уч пуд ё қарзга берсин, ё сотсин, деяпти.

— Унга мабодо безгак дори керак эмасмикин?

— Йўқ, вино керак, дейди.

— Унақа жиннига берадиган вином йўқ!

— Ке, уни қийнамай, бера қол!

— Ҳа, қалампир аралаш тамаки чектирганида унинг бизга раҳми келганмиди? Телеграмманиям эсингдан чиқардингми?

— Бу гапинг тўғри!

— Шундай экан, мени кўндираман, деб овора бўлма!

— Биласанми, у нима деди?

— Хўш?..

— Агар, Илларион йўқ деса, деди, сен, яхши вино солинган хумини аста белгилаб қўй, мен кечаси уни бўшатиб кетаман, деди.

— Ҳали шунақа де! Менга қара, Зурикела, энди менга сенинг ёрдаминг керак! Ўзинг биласан-ку, қилган яхшилигинг менда қолиб кетмаслигини!..

Кечқурун мен Иликонинг уйида ўтириб, зўр бериб савдолаша бошладим:

— Ма, икки ҳовуч тамакингни ол-да, бошқа сўрама! — деди Илико.

— Нима-нима? Демак, мен хумни бекорга белгилаб келган эканман-да!

— Э, майли, кетса сенга кета қолсин, ма, тўрт ҳовуч ола қол!

— Ўн ҳовуч берасан!

— Тўрт ҳовуч!

— Ўн ҳовуч!

— Улиб қолмагин, аҳмоқ! Упкангни аясанг-чи!

— Сенинг ишинг бўлмасин! Чиқар тамакини!

— Беш ҳовуч!

— Ё ўн ҳовуч берасан, ё бўлмаса мен ҳозир бориб Илларионга ҳаммасини айтаман... Хайр, мен кетдим!

— Ма, ма, тиқилиб ўлгур!—деди Илико олдимга қаҳрабо тусли тамакидан ўн ҳовучни уйиб. Сўнг:

— Фақат, кечаси мен билан бирга бориб ёрдамлашасан!— деб қўшиб қўйди.

Ярим кечаси мен билан Илико Илларионнинг вино сақлайдиган ертўласи олдидаги бузуқ девор тагида тунги шудрингдан ҳўл бўлиб чўзилиб ётардик.

— Ап-шу!.. Ап-шу!.. Ап-шу!..— деб кетма-кет уч марта акса уриб юбордим.

— Ҳой, жойингда қотгур, жим бўл! Бўйинг теракдай бўлсаям ўз бурнингга кучинг етмайдими?— деди Илико жаҳл билан ва биқинимга қаттиқ туртди.

— Ҳу, ана, ҳалиги айтган ўттиз пудлик хум, кўр-япсанми, оғзига таёқ суқиб қўйганман,— деб пичирладим Иликога мен.

Илико девордаги туйнукка аста суқилиб кирди-да, ўша хумга қараб эмаклаб кетди. Мен мешни қўйнимга тиқиб, унинг орқасидан эргашдим.

— Қани, бошладик!— деб буюрди Илико пичирлаб ва қўлимга кетмончани тутқазди.

Тез ва товуш чиқармай ишладик. Ўн беш дақиқадан кейин хумнинг қопқоғи кўринди.

— Оч!— деди Илико ва ўзи мешини тайёрлаб турди.

Хумнинг оғзи шу қадар катта эдики, ичига иккаламиз бемалол тушишимиз мумкин эди.

Мен хумнинг қопқоғини зўрға кўтардим. Илико тез эгилди-ю, бошини хумга тиққанича:

— Бу қанақаси? Хум бўш-ку?!— деди.

— Қўйсанг-чи, Илико, тўла, пастроғини қара!

Илико хумга елкасигача суқилиб кирди.

— Ушла ўғрини! Ҳе, муттаҳамлар!— деб бирдан қичқириб юборди Илларион дарахтдан сакраб тушаркан.— Жойингдан қимирлама, бўлмаса отаман!

— Қоч!— деб қичқирдим мен Иликонинг оёғидан тортиб.

У қўрқиб ўрнидан ирғиб турмоқчи бўлдию, лекин шошилиб қолиб хумнинг ичига йиқилиб тушди. Илларион мени ушлаб олди.

— Кимсан? Гапир, бўлмаса турган жойингда ўлдираман!

— Бу — мен, Илларион! Мени ўлдирма!— деб ялинишга тушдим овозим қалтираб.

— Шеригинг қани?

— Билмайман.

— Айт, бўлмаса ўлдираман.

— Билмайман, Илларион амаки!

— Ким эди у?

— Билмайман!

— Нега билмас экансан, ҳозиргина бирга эдиларинг-ку?!

— Мен билмайман!

— Жонингни суғуриб олмасимдан туриб ҳозироқ анов хумнинг оғзини беркитиб қўй, кейин сен билан гаплашаман!— деди Илларион ва шунақанги шапалоқ тортиб юбордики, келишиб олинган йиғламсираш ўрнига жон-жаҳдим билан ҳўнграб юбордим.

Мен қопқоқни тез беркитиб, устига катта тошни бостириб қўйдим-да, кетмончани қўлимга олиб устидан энди тупроқ тортмоқчи бўлган эдим ҳамки, унинг ичидан бўғиқ товуш эшитилди:

— Эй, қодир худо, азиз-авлиёлар, каромат қилинларки, ер ёрилиб жамики алдамчи, қаллоб, ярамас ва иккиюзламачи одамларни ютсин! Э, қаҳри қаттиқ худойим Илларион Шеварнадзе ва Зурикела Вашаломидзеларнинг бошига ғазабингни ёғдир. Мени аҳмоқ қилишди бу худодан қайтганлар!

— Эй, кимсан? Айт, бўлмаса, каллангни илма-тешик қилиб ташлайман!— деб қичқирди Илларион милтиғининг оғзини хумга тиқиб.

— Бу — мен, Иликман. Милтиғингни ол, бурунбой, ўлдириб қўйма тагин.

— Сен — Илико эмас, ҳар нарсасан! Бўш хумнинг ичида нима қилиб юрибсан?

Кулавериб, нафасим тиқилиб қолди.

— Илларион, мени тириклайин кўймоқчимисан? Худодан қўрқмайсанми? '

— Ҳеч нарсадан қўрқмайман! Сен— худодан қайт-

ганни тириклай устингдан суваб ташласам худоям менга раҳмат дейди.

— Чиқарвор, Илларион!

— Зурикела, бор, қўшниларни уйғотиб чиқ, менинг хумимда қанақанги бир кўзли бўрсиқ ўтирганини кўришин!

— Илларион Шеварднадзе! Мени бутун қишлоққа шарманда қилма! Бу сассиқ хумингда нафасим қайтиб ётганим етар. Бўлди, ҳазилни бас қил!

— Мен умуман ҳазиллашаётганим йўқ, ҳозир хумнинг оғзини суваб ташлайман-да, бир ойдан кейин сендан ароқ тайёрлайман.

— Бунақа сассиқ ароқ кимгаям керак, тагин одамларни заҳарлаб ўтирма!— дедим мен.

— Зурикела! Мени худди эчкидай сотибсан-да, аблаҳ!

— Сен яхшиси, қалампирли тамакинг билан телеграммангни эслаб кўр! Қани, хумда мазза қилиб, олтингугуртни ҳидлаб ўтириб кўр-чи!

— Одамни масхара қилганларинг етар, худо беҳабарлар! Нима, шу хумда ўлиб кетавераманми энди?

— Бўлар энди, чиқариб юборайлик!— дедим мен.

— Майли, чиқаверсин! Лекин бор овози билан: «Мен—тентакман», десин.

— Розимисан?— деб сўрадим мен Иликодан.

— Мен тентакман, тентак!— деб қичқирди Илико тақдирга тан бериб.

У хумдан чиққач, тунги нам ҳавони шунақанги чуқур симирдики, гўё унга узоқ сузиш сафаридан қайтган сув ости кемасидан чиққан, деб ўйлаш мумкин эди. Сўнг мешини кўтарди-да, кўрсатгич бармоғини эгиб:

— Нима ҳам дердим, сизлар енгдинглар,— деди. Сўнг орқасига бурилиб, ўзича бир нарсалар деб гўнғиллаганча кўча эшигига қараб юрди.

— Ҳой, ношукур банда, қаёққа кетяпсан? Хирмонга барака, демайсанми?— деб қичқирди Илларион.

— Худо зиёда қилсин, қуллуқ, мени жуда сийладинглар,— деди Илико.

— Унақамас-да, қийшиқ! Тўхта!.. Қани Зурикела, хумнинг тагини сузиб кўр-чи!— деб буюрди Илларион менга тўла хумни ишора қилиб.

Кетмончани қўлимга ушлашдан аввал мен кисамдан Илико берган тамакини чиқардим-да, ўрай бошладим.

— Чекма, Зурико, тамаки қалампирли,— деб мени огоҳлантирди Илико юраги дов бермасдан.

...Хўрозларнинг сўнгги қичқиригигача Илларионнинг ертўласидан ашула, чин дилдан айтилган қадаҳ сўзлари ва шапиллатиб ўпишган овозлар тинмади.

Эрталаб мен ва Илларион, Илико билан вино тўлдирилган катта мешни зўрға судраб борардик...

Қоровул

Бир сафар мен йўлни қисқа солиб чойзор оралаб мактабдан қайтардим. Етилиб пишган изабелла узуми ўзи чирмашиб кетган дарахт япроқлари орасидан ҳавасни келтириб мўраларди. Мен қараб чидаб туролмадим, сумкамни бутоққа осдим-да, бир зумдаёқ ўзимни дарахтнинг энг тепасида кўрдим. Оҳ, узуммисан узум экан-да, ўзиям! Шаҳарликлар, негадир изабелла узумидан кананинг ҳиди келади, дейишади. Бир нарса дейишим қийин, негаки мен ҳечам кананинг мазасини татиб кўрмаганман, лекин агарда ростдан ҳам шунақа бўлса кана ҳам ширин бўлар экан-да, деб қўйдим ичимда. Олдинига мен узумларни бутунича оғзимга солиб, чайнаб ютавердим, қорин сал тўйгандан кейин эса, шошмасдан, мазасини сўриб ея бошладим, пўстини эса туфлаб ташлардим.

Бирдан шу пайт:

— Эй, ким у дарахтнинг тепасидаги? Қолхоз мулкини толон-торож қилаётган ким?— деган дағдағали овоз эшитилди.

Қўққисдан эшитилган бу бақиридан дарахтдан йиқилиб тушай дедим, лекин ўз вақтида дарахт шохига маҳкам ёпишиб олдиму нафасимни чиқармай туравердим.

— Кимга айтяпман? Нима, қулогинг том битганми?

Мен пастга қарадим. Дарахт тагида соябони кенг похол шляпа кийган, елкасига арқон ташлаб, белига болтасини қистириб олган Илико турарди. Унинг ёнгинасида ориқ бир эчки лабини ғалати қимирлатиб узум пўчоқларини териб ерди.

— Нима, гапимни эшитмаяпсанми, а?! Айт, кимсан ўзинг? Қолхоз узумига хўжайинчилик қилишга сенга ким ҳуқуқ берди? Нима бало, ё жин-пинмисан? Гапир, деяпман!

— Мен алвастиман, алвасти!

— Э, менга деса алвасти тугул дев бўлмайсанми, нима, сенга колхоз узумзори ҳар қанақа ярамас очофат кириб узумини узиб еяверадиган жаннатнинг боғи бўлиб қолдими? Туш пастга, бўлмаса сени мевадай қоқиб тушираман!

— Бу ёққа чиқа қол, шу ерда гаплашамиз!

— Пастга туш деялман сенга!

— Тушмайман!

— Тушмайсанми?

— Тушиб аҳмоқ бўпманми?

— Майли, ўтир, ўтиравер ўша ерда, кўрамиз қанча вақт ўтирар экансан! Мен ҳам ҳеч қаёққа шошилаётганим йўқ!

Илико шундай деди-да, дарахтнинг тагига ўтириб олди.

Мен бемалол узум ейишда давом этавердим.

Орадан бир соатча вақт ўтди. Илико барибир чидаб туролмади-да, менга қараб:

— Эй, шайтонвачча, нима қиляпсан у ерда?— деди.

— Узимга ин қурыпман!— жавоб қилдим мен.

— Сенга яхшиликча айтяпман: пастга туш-да, мен билан идорага юр деб!

— Тўхта, аввал узумга тўйиб олай!

— Менга қара, одаммисан ўзи ё мешмисан? Тушсанг-чи тезроқ!

— Тушмайман!

— Демак, буйруққа бўйсунмас экансан-да?

— Бўйсунмайман!

— Шунақами ҳали? Ундай бўлса мана сенга арқон, мана болта, ўзинг қоровуллик қиласан боққа!

— Нимага менга ёпишиб олдинг! Ғалати одам экансан-ку! Бор, ишингни қил, нега менга тиқилинч қиласан?

— Охирги марта огоҳлантиряпман: туш дарахтдан! Бўлмаса одамларни чақираман!

Илико қўқисдан бутоқдаги сумкани кўриб қолди.

— А-ҳа!— деди у.— Энди қўлимга тушдингми, тирранча. Ҳозир кимлигингни бир билиб оламан!

Илико яхшилаб ўтириб олди-да, сумкани бурчакларидан ушлаб, унинг ичидаги бор нарсани ерга тўкди.

— «Декамерон»...— дея ўқиди у битта китобни ва

бир четга қўйди.— «Пўлат қандай тобланди», «Одам-хўрлар орасида бир ўзи», «Тристан ва Изольда», «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон»... Ҳай, сен ўзинг кимсан ахир, шайтонвачча?! Қаерда, қайси мактабда ўқийсан, на дафтаринг, на қаламинг бўлмаса!— деб бақирарди ҳафсаласи пир бўлган Илико, тобора жаҳли чиқиб.

— Бу мен, Илико амаки, Зурикеламан!

— Э-э-э, ер парчин бўлгур, тирранча! Жонимни ҳалқумимга келтирдинг-ку! Тезроқ туш пастга, икки бош узум ҳам олиб туш!

Мен шу заҳотиёқ ерга тушдиму Илико билан қучоқлашиб сўрашдим.

— Аҳволлар яхшими, Илико амаки?

— Ҳе, ҳол сўрамай ҳар нарса бўл, шарманда. Бир соат бошимни қотирдинг-а! Энди ҳамма иш расво бўлди!

— Нима... расво бўлади?— сўрадим тушунолмамай.

— Шунақа бўлди-да... Мана, ярим йилдан бери мен дала қоровулиман, буни биласан-а?

— Биладан, албатта. Нима бўпти?

— Менга, ҳалигидай, битта от беришган эди... Отмас, бир бало! Утган сафар далага Сипито чўлоқнинг сигири кириб қолибди... Мен отдан тушиб, сигирнинг думидан шартта ушлаган ҳам эдимки, қарасам — от йўқ! Отни қувиб кетдим, лаънатини зўрға ушладим дегунча қани энди сигирни тополсам?! Отни қўйиб юбориб сигирни қидириб кетдим, униям зўрға ушладим, энди бўлса тагин от йўқ! Сигирни ташлаб отни қувиб кетдим, қайтиб келиб қарасам—сигир йўқ. Гапнинг қисқаси, уззу кун ҳаллослаб дам отнинг кетидан, дам сигирнинг кетидан чопаман, охири иккаласи ҳам қочиб кетди. Кеча бўлса умумий мажлисда раисдан эшитадиганимни эшитдим: ё ишингни уддала, ё бўлмаса бўшатаман, дейди...

— Мен нима қилдим?..

— Ўл қилдинг, дард қилдинг. Мен дарахт тепасида ўғрини кўрдиму энди ишим юришди, ҳозир уни ушлаб идорага олиб бораман, кейин раис сен ёмон ишляяпсан деёлмайди, деб ўйловдим. Энди нима қилишимга ҳам ҳайронман.

— Мени идорага олиб бора қол!

— Эсингни едингми? Нима, бувинг шу биттагина кўзимни ҳам ўйиб олсинми?

— Нима қиласан бўлмаса?

— Раисга эчкини етаклаб бораман. Уни нима қилса қилсин.

— Эчки кимники?

— Кимники бўларди, меники-да! Нима, уни энди кўриб турибсанми?

— Ахир, эчкингнинг соқоли бор эди-ку?..

— Бор эди. Олиб ташладим.

— Нега?

— Танишмасин, дедим-да. Ахир қоровул ўз эчкисини ушлаб борса яхши бўлармиди?

— Кейин-чи?

— Ҳеч нарса бўлмайди. Барибир унинг заррача фойдаси тегмайди. Лаънати сиз билан боқсанг ҳам барибир ҳеч нарса соғиб ололмайсан... Гўштга ҳам ярамайди — турган-битгани қоқ суяк. Ундан фақат зарар кўраман, холос.

— Таниб қолишса-чи?

— Танишиб бўпти! Буни менинг эчким эканлигига ўзим ҳам ишонмайману... Хўп, саломат бўл, ўғлим! Узум учун раҳмат, томоқни сал ҳўллаб олдим!

— Хайр, Илико амаки!

— Менга қара, Зурикела, бу ҳақида Илларионга оғиз очиб юрмагин-а, нақ ишнинг расвосини чиқаради,— деб илтимос қилди мендан Илико.

— Қўрқма, Илико, лом-мим демайман!

...Орадан бир ой ўтгач, Илико ўз вазифасини сидқидилдан бажаргани учун колхоз правлениесидан семизгина эчкини мукофотга олди...

Умумий мажлис

Тепаликда ёлғиз бир қарағай ўсарди. Унга бузиб ташланган бутхонанинг қўнғироғи осилганди. Бутхонани бутунлай бузиб ташлашдан олдин уни бир неча бор бошқатдан тузатиб чиқишган эди: олдин бу ер клуб қилинди, сўнг омборхона, ундан кейин молхона қилишди, сўнгра медпункт бўлди, кейин кутубхона, ундан кейин эса гараж қилишмоқчи бўлишган эди, лекин эшиги машиналар учун торлик қилди. Шундан кейин бутхонани бузиб, ўрнига нонвойхона солишди, сўнг нонвойхонани қироатхона қилишди. Ҳозир бу бинони яна бузиб ташлашди. Илико бувимга, яна бутхона қуришади шекилли, девди. Мен худога ишонмайман, шунинг учун у ерга нима қуришса — менга барибир. Бувим ҳам худога унчалик ишонмайди-ю,

лекин ҳар балодан кўра бутхона қурилгани маъқул, дейди.

Шундай қилиб, бутхонанинг қўнғироғи ҳозирча ўша қарағайда осилиб турарди. Қўнғироқнинг эрта-лабки чалингани—мактабда ўқиш бошланганини билдиради, кечкиси эса — ё ёнғин ҳақида, ёки колхозчиларнинг умумий мажлиси ҳақида дарак беради.

Мени, оиладаги ёлғиз эркак сифатида доим мажлисга таклиф қилишарди, аммо мен фақат маслаҳат овозига эга эдим, холос.

Бугун ҳам қўнғироқ кечқурун чалинди. Ҳеч қаердан тутун ёки олов чиққани кўринмас, демак, мажлисга чақиришяпти.

— Зурико, борасанми?— Илларионнинг овози эшитилди.

— Кетяпман, мана ҳозир!— деб қичқирдим ва четан девордан шартта сакраб ўтдиму Илларионга етиб олдим.— Мажлисда нима масала кўрилар экан, билмайсанми?— деб сўрадим.

— Нима бўларди, яна идора масаласидир-да,— деди Илларион пўнғиллаб.

Мажлис аллақачоноқ бошланган эди. Биз охири қаторга ўтириб, нима гаплигига қулоқ сола бошладик. Мажлисга раислик қилаётган колхоз ҳисобчиси Алфез гапираётганди:

— Гап бундай: ҳамқишлоғимиз Авксентийни раис қилиб сайлаганимизда, идора биносини бузиб ўз уйига яқинроқ жойга кўчириб қуришни буюрган эди. Кейин, ўзларинг биласизлар, Кирилл раис қилиб сайланди-ю, идора яна янги жойга кўчиб ўтди. Ўтган йили идора Дмитрийнинг уйи олдида эди. Энди эса янги раисимиз Шалва идорани ўз уйига кўчиришни талаб қиляпти. Қани, шу масалада нима дейсизлар? Аммо огоҳлантириб қўяй: ҳар бир сўзга чиқувчига узоғи билан беш минут вақт берилади. Бўлмаса, баъзи бировларга сўз бердингми, тамом, тўхтатолмайсан...

— Менда савол бор!

— Хўш, нима демоқчисан, Трифон, гапир!

— Ҳурматли Шалва нимани хоҳлайдилар: уйингизнинг олдида янги идора қурилсинми ёки эскисини бузиб, кўчириб борилсинми?

— Трифон Сихарулидзе!— дея ўрнидан туриб кетди раис.— Сен менинг жиғимга тегма, бўладиган гапни гапир, акс ҳолда мен сенга кўрсатиб қўяман! Идорани бузиб, менинг уйимнинг олдида бошқатдан

тиклаш керак! Тушунарлими? Ахир, бутун вақтим йўлга кетяпти-ку! Эрталаб тонг қоронғусида йўлга чиқаман, кечга яқин идорага етиб бораман!

— Қадамингни каттароқ бос-да, азизим Шалва!

— Ким айтди бу гапни?! Қани, ўрнидан турсин!

— Ўртоқлар, бўладиган гапни гапиринглар! Яна кимда савол бор?

— Менда!—деди Макарий Цхоидзе ва томоғини йиртгундек бўлиб устма-уст йўталди.

— Қани, Макарий, гапира қол!

— Мен ўтган йили колхозга Самтредиадан олиб келган зотдор бузоқ қани?

— Раисимизнинг хотинлари туққанда суюнчисига сўйилиб кетган, бечора...

— Ким у, ифвогарлик қилаётган? Тур-чи, турқингни бир кўриб қўяй!

— Менда таклиф бор. Мумкинми?— қўл кўтарди Илларион.

— Илларионга сўз берилсин!

— Ўртоқлар, бузоқнинг қаёққа гумдон бўлгани-ю, давлат қурилиш материаллари нима учун раиснинг уйига ишлатиб юборилганини ва колхоз виноси қандай қилиб раисимизнинг хумига қўйилиб қолганини ҳам сўраб-суриштириб ўтиришнинг нима кераги бор?.. Бундан нима фойда?.. Бошқа қишлоқликлар эшитгудек бўлишса, бизни масхара қилиб кулишади. Уз айбимизни ўзимиз четга ёйиб ўтирмайлик...

— Илларион Шеварднадзе! Сен ҳам тузуккина ифвогар экансан-ку, а? Шошма, қилган туҳматларинг учун жавоб берасан ҳали! Ҳозирча ўтир жойингга!

— Одамни гапиргани қўясизларми ё йўқми? Ҳақ гапни айтяпти, ахир!— луқма ташлади Илико.

— Шунинг учун айтмоқчиманки, раиснинг талабини тескарисини бажариш керак: унинг уйини бузиб, идорага яқинроққа кўчириш керак!

— Нималар деяпсан, Илларион, у янги уйининг томини энди ёпди-ю, дарров бузиладими?

— Бўлмаса бундай қиламиз: раисни идорага кўчириб келамиз-да, унинг уйини идора қиламиз.

— Нима бало, эсингни едингми?— жон-жаҳди билан бақирди раис.— Менинг янги уйимнинг ўрнига чириган чолдевори тиқиштирмоқчимисанлар?!

— Яна битта таклиф бор: раиснинг уйини бузиб идоранинг ҳовлисига қуриш керак. Кейин эса идорани бузиб, унинг уйининг ўрнига кўчириш керак!

— Жамланувчи рақамларнинг ўрни алмашгани билан натижа ўзгармайди!— деб гап қўшиб қўйди муаллим.

— Ундай бўлса гапим тамом! Бошқа таклифим йўқ!— Илларион жойига ўтирди.

— Менда таклиф бор,— деди Маргарита Чантурия.— Эртага қишлоғимизга Тбилисидан артистлар келишяпти, лекин клуб қуриш учун ажратилган материаллар раиснинг уйига ишлатиб юборилгани учун концертни унинг уйида ўтказамиз.

— Мен сени звено бошлиғи қилиб тайинлаганимда каллам қаёқда экан-а?

— Менда савол бор!— Урнидан турди кимдир.— Раис мактаб ремонтини қачон бошламоқчи? Синф хоналари тўкилиб кетай деб турибди.

— Унга синфларнинг нима кераги бор? У синфсиз жамият қурмоқчи,— деди Илларион.

Раиснинг ранги бўздай оқариб кетди. Иш тобора чаппасига кетарди.

— Менда яхши бир таклиф бор,— деди Илико қўл кўтариб.

— Гапир!

— Оғайнилар, яна биз асосий масаладан, яъни идорани қаерга қуришдан чалғиб кетяпмиз.

— Нимани таклиф қилмоқчисан?

— Балки, идорани бузиб ўтирмасмиз? Унинг ўрнига ҳаммамиз пул тўплаб раисга мотоцикль сотиб олиб берсак яхшимасми?

— Мутлақо! Нима, бизни бир балога гирифтор қилмоқчимисан? Худо кўрсатмасин, мотоцикль ағдарилиб-нетиб кетса-чи? Унда, раиссиз биз етимларнинг ҳоли нима кечади? Яхшиси, ҳар куни эрталаб раисни-кига иккита полвон йигитни юбориш керак, уни идорага опичлаб олиб келишсин!

— Бошимизга чиқиб олгани етмай, уни опичлаб ҳам олиб юрайликми энди?

— Бўпти, бўлмаса, яна битта таклиф бор... Шофёримиз қаерда?

— Шу ердаман, Илико!

— Хўш, ишларинг қалай, машинангнинг аҳволи-чи?

— Раҳмат, ёмонмас... Ўзингнинг аҳволинг қалай, соғлигинг дурустми?

— Раҳмат, тузук... Сенда ортиқча тўртта ғилдирак топиладими? ,

— Гилдиракни нима қиласан?

— Идорага гилдирак ўрнатиб уни у ёқдан-бу ёққа, бу ёқдан-у ёққа гилдиратиб юрамиз!

Залда қаттиқ кулги кўтарилди.

— Илико Чигогидзе!— ўрнидан турди раис.— Шу гапларинг эсингда турсин, кейин пушаймон бўлмасанг бетимга туфур!

— Майли, азизим Шалва, майли... Мен сендан: «Мени хат ташувчи қил», деб сўрасам, сен мени қоролликка тайинладинг... Бир кўзим йўқлигини, инвалидлигимни кўра-била туриб шундай қилдинг! Мени яна нима қилиб олардинг!

— Сен ҳали раис ҳам бўлай дерсан? Шундайми?

— Бўлсам — бўлавераман-да! Нима, мен колхоз материалларидан уй қуриб ололмасмидим? Ё менинг иштаҳам сеникидан камми?

Шалва саросимага тушиб қолди.

— Хўш, қандай қарорга келдик?— деб сўради мажлис раиси.

— Менга рухсат беринглар! Менда таклиф бор!— деб бирдан қичқириб юбордим мен ва ўзимнинг дадиллигимдан ўзим қўрқиб кетдим.

— Жим ўтир, мишиқи!— деб у ер-бу ердан жеркишди мени.

— Майли, гапирсин!— қичқирди Илико.— Мажлиснинг ҳар бир иштирокчиси ўз фикрини айтишга ҳақли-да!

— Гапир, зумраша, гапира қол!— шовқин солишди мажлис аҳли.

— Менда таклиф бор... Модомики, бутун қишлоқ йиғилган экан ва мажлисимиз охирига етиб қолган экан... Бирор-бир қарорга келмасдан тарқалиб кетиш тўғрмас-да, ахир!

— Бошимизни қотирма! Қанақа таклифинг бор, айтсанг айт тезроқ!

— Сув, мумкин бўлса менга сув беринглар,— овозим зўрға чиқди.— Томоғим қуруқшаб қолди...

— Сув беринглар тиқилиб ўлгурга!..

Мен ярим графинча сувни шошмасдан «ғўлт-ғўлт» ютдим-да, лаб-лунжимни артиб сўзимда давом этдим:

— Модомики, иш бундай тус олиб, биз бирор умумий қарорга келолмаётган эканмиз...

— Қисқароқ қил, ярамас! Жонимиздан тўйдириб юбординг-ку!

— Мен — раис ишдан олинсин ва ўрнига уйи

идорага яқинроқ бошқа киши сайлансин, деб таклиф қиламан!

Ҳаммаёқ бирданига жимжит бўлиб қолди. Мен тиззаларим қалтираб ҳозир бир бало бўлади, деб кутиб турардим...

Ҳа, бу оддий таклиф эмасди. Бу — менинг умумий мажлисда ўртага ташлаган биринчи таклифим эди, бу таклиф бир овоздан қабул қилинди.

— Худога шукур! Ниҳоят битта ақлли одам топилди-я! Бўлмаса биз бу ерда эрталабгача ўтираверардик! Эртага янги раис сайлаймиз, вассалом!— Илларион шундай дедию олдимга келиб пешонамдан ўпиб қўйди.

Бурка, этик ва пайпоқ

Бу йилги қиш жуда қаттиқ келди. Қор тинмасдан ёғар, кишининг ич-ичидан ўтиб кетадиган совуқ изгирин шамол эсарди. Совуқ тирқишлардан уйимизга бемалол кириб келарди. Бувим тирқишларни олдин латта-путталар тиқиб беркитиб чиқди, кейин навбат менинг уй дафтарларимга келди. Мен ўзимни шарманда қиладиган бу ҳужжатларни йўқ қилишга қанчалик хурсандлик билан ёрдамлашганимни бир тасаввур қилиб кўринг-а!..

Ниҳоят, девордаги тирқишлар беркитиб чиқилди-ю, уйимиз хийла иссиқ бўлиб қолди. Ташқарида эса ҳар галгидек қор бўрони увилларди. Биз бувим билан камин — ўчоқ олдида ўтирардик. Бувим қандайдир бир эртакни айтиб берар ва гоҳ-гоҳ мен унга қулоқ солаётиманми-йўқми текшириб, менга нигоҳини ташлаб, қўярди. Мен тузланган карамни аста-секин чайнаганча ўз хаёлларим билан банд эдим. Бувим айтаётган эртакдаги ёш шаҳзода соқчиларни қириб ташлаб, биллур қасрнинг ўзи орзу қилган эшикларига етиб боргач, тутқунликда ётган паризодни энди ўз оғушига олай деган эди ҳамки, айвонимизда оёқ товуши эшитилди.

— Қара-чи, ким экан?— деди бувим.

Мен деразадан қарадим. Айвонда Илико билан Илларион туришар, энгил-бошларидаги қорни қоқишарди. Мен уларга эшик очдим.

— Хайрли кеч!— деб саломлашди Илларион сўнг уйнинг бурчагига янги чанғисини ташлади.

— Бу чангини қаердан олдинг, Илларион? — деб сўрадим мен.

— Кечаси билан тиззагача келадиган қор ёгади. Эрталаб сенинг ўрнингга ким мактабга боради? Оёгингга ўлчаб кўр-чи, овсар, Чанги сеники...

Мен Илларионни қучоқлаб олдим-да, унинг совуқ соқоллари ўсган юзидан ўпдим, кейин бувимга ялингансимон қараб қўйдим. У тушундим, дегандай жилмайди-да, инқиллаб-синқиллаб ўрнидан туриб биз нимагадир «касса» деб атайдиган кичкина омборхонамизга қараб кетди. Орадан бир дақиқа вақт ўтар-ўтмас камин олдида пастаккина хонтахта, унинг устида бир шиша ароқ, чурчела, олма, ноклар пайдо бўлди.

— Кераги йўқ, Ольга, худо ҳаққи бекорга овора бўляпсан, биз шунчаки у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиргани кирганмиз, холос! — деди Илларион.

— Ихтиёрларинг, олиб қўй десаларинг олиб қўявераман-да, — деди бувим шишага қўл узатиб.

— Хоҳламасанг — ана катта кўча, лекин бошқалар учун бекорга валдирама! — деди Илико шангиллаб ва шишага маҳкам ёпишиб олди.

— И-е, ҳали сен ароқ ичасанми? — Илларионнинг юзида у худди уруғи қуриб кетган қадимги бирорта жонзодни кўриб қолгандагидай ҳайронлик аломати зоҳир бўлди.

— Бунақа совуқда ароқ экан-ку, термометрни ҳам ютиб юборасан киши, даражаси бўлса бўлди, — деди Илико ва стаканни тўлдирди.

— Ҳа, жуда совуғ-а! — деди Илларион ўзига ҳам қуйиб, ичгач, газлагига олма тишлади.

— Бу олмаларинг, Ольга, кузда шунақаям нордон эдики, мабодо чўчқа-пўчқа егудек бўлгандаям арқонини узиб қочган бўларди. Ҳозир бўлса мунчаям ширин бўлиб кетибди, а?

— Сайра, қушчам, сайрайвер, — илжайди бувим. — Сенинг олдингга ароқ қўйилса бас, ўзинг ҳам қантдек ширин бўлиб кетасан!

Азаматлар иккинчи стаканни ҳам бўшатишди. Учинчисини ҳам.

— Бугун меникига хат ташувчимиз келди... — сўз бошлади Илларион. — Қорахат олиб келибди... Герасимнинг ўғли ҳалок бўлибди... Мен, дейди унга айтолмайман, сен айтгин, дейди...

— Вой бечора болапақир-ей! Отаси энди қандай

чидайди?.. О, бечора Герасим-ей! — кўз ёши қила кетди бувим.

— Бечора йигит... Керчь шаҳрида ҳалок бўлибди... Қишлоғимиздан ҳалок бўлганларнинг еттинчиси... сўзида давом этди Илларион.

— Герасимга айтдингми? — деб сўрадим мен.

— Сени қара-ю! У ўғлини бугун келади, эрта келади, деб кутиб ўтирибди-ю, мен қайси тилим билан айтаман...

— Э, худо, ўша ёвуз Гитлернинг жазосини бер... Илоё уруғи билан қурисин, боши қора кундан чиқмасин!.. — кўз ёши билан қарғанарди бувим.

— Нима қилмоқчисан бўлмаса? — деб сўрадим мен яна.

— Мана, нима қилишим! — Илларион чўнтагидан буклоғлиқ қоғоз олди-да, унга анча вақт тикилиб турди, сўнг тез эгилиб қоғозни оловга ташлади. Лов этган олов Илларионнинг юзини бир зум ёритди. Унинг соқоллари олинмаган яноғидан каттагина икки томчи ёш юмалаб тушарди. — Агар йигит тирик бўлса, худо хоҳласа бир кунмас-бир кун дарағи чиқиб қолар. Улган бўлса ҳам, майли, бечора ота умид билан кутгани маъқул... Одам — умид билан тирик. Сен, Зурико, айтиб-нетиб қўймагин тагин? Эшитяпсанми?

— Эшитяпман...

— Ольга! — айвондан кимнингдир овози эшитилди.

— Ким у? Киравер!

Уйга қишлоғимиз агитатори Вашакидзе кириб келди.

— Бунақа кеч келганлигим учун кечирасизлар, лекин жуда зарур иш билан келдим! — деди у.

— Агитаторга саломлар! — Илико унга ароқ қўйди. — Қани, ол стаканни!

— Марҳамат, ўтга яқинроқ ўтир! — деб таклиф қилди бувим.

— Хўш, агитатор, нима янгиликлар олиб келдинг? Фронтда ишлар қалай кетяпти? — деб сўради Илларион.

— Улуғ Ватан уруши фронтларида ишларнинг бориши ёмон эмас.

— Гитлернинг яшин тезлигидаги уруш плани бутунлай барбод бўлди! — деди агитатор дона-дона қилиб.

— Шошма, шошма... Бу ҳақда биз газеталардан бир ой илгари ўқиганмиз... Сен бирорта янги гапдан гапир!

— Янги гапдан дейсизларми? Менинг сизларга жиддий ишим бор, қулоқ солинглар!

— Бошлайвер!— команда берди Илларион.

Агитатор ўрнидан туриб, йўталиб олди ва гўё у кўп-минг кишилик митингда гапираётгандек сўз бошлади:

— Ўртоқлар! Социалистик Ватан хавф остида! Манфур душман ўзининг қонли панжалари билан бизнинг озодлигимиз ва мустақиллигимизни бўғиб ташламоқчи! Шонли Қизил Армия фашист босқинчиларига қақшатғич зарба бермоқда!..

— Вой, тентаг-ей, нега газетадагидай қилиб жаврайсан?— агитаторнинг гапини бўлди Илико.— Тўғриси айтивермайсанми, нима гап ўзи?

Агитатор хижолат бўлгандай, тўхтаб қолди.

— Айтивер, сенга нима керак ахир?

— Хўш, ҳалиги...қизил аскарлар учун совға-салом йиғямиз... Балки, сизлар ҳам бирон нима билан кўмаклашарсизлар...— деди агитатор ва елкасидан тоғ тушгандай енгил нафас олди.

— Шунақа демайсанми, ўғлим, сен бўлсанг гапни Одам Ато билан Момо Ҳаводан бошлаб ўтирибсан...— деб кулди бувим.

— Қанақа совғалар керак экан?— деб сўради Илико.

— Ҳар қанақанги: мева-чева, иссиқ кийимлар, қўлқоплару пайпоқлар... Бугун пайшанба, душанба куни эса қишлоғимиз номидан фронтга совға ортилган вагон кетади... Бирон нима бермоқчи бўлсанглар, шу ерга, Ольганикига олиб келаверинглар. Эртага йигитлар келиб олиб кетишади.

Агитатор хайрлашиб чиқиб кетди.

Биз анчагача жим қолдик ва қизил аскарларга нима совға қилишни ўйлай бошладик.

Жимликни биринчи бўлиб Илико бузди:

— Менда қанақа бойлик бор ўзи?.. Биттагина буркам бор, уям бўлса ана, эшикнинг орқасида турибди... Зурикела, тур, уни олиб кел бу ёққа!

Мен Иликога ҳайрон бўлиб қараб қолдим.

— Нега кўзингни бақрайтирасан? Мендақа бемава чол бурка киймаса осмон узилиб ерга тушармиди? Барибир, баҳор ҳам яқинлашиб қолди! Буркани олиб кел бу ёққа!

Мен айвонга чиқдим у Иликонинг доим ўраниб юрадиган, кўз қорачуғидай асраб, ҳатто Илларионга ҳам

бериб туришга кўзи қиймайдиган қора, деярли яп-янги буркасини олиб кирдим.

— Олиб келдингми? Бурчакка қўй.. Йигитлар келишса бериб юборинглар,— деди Илико буркага қайрилиб ҳам қарамасдан.

— Сени бир кўзли қилиб қўйган худодан ўргилдиму! Мен-ку, сенинг юрагинг шунақа тиллодан эканини билардим-а, лекин ростини айтсам, мана бунақа қуришиб ётган кўкрак остида каттакон ёмби ётишини ўйламаган эканман,— деди Илларион ва гарданини қашиб қолди. Кейин у ўтирган ўрнида питирлай бошлади ва тўсатдан сакраб туриб уйдан югуриб чиқиб кетди.

— Бурунбойнинг қаёққа югуриб кетганини яхши биламан!— деб кулимсираб қўйди Илико.

— Қаерга кетди?— деб сўради бувим.

— Уйинга-да! Нима, сен унинг феълени билмайсанми? Энди у-менга қасдма-қасдга бутун уйини остин-устун қилади. Лекин у ялангоёқда нима ҳам бўларди?

Беш минут ҳам ўтмасдан Илларион қайтиб келди-да, Иликонинг буркаси ёнига ўзининг бирдан-бир янги этигини қўйди.

— Эсингни едингми, тентак?— деди Илико унга қараб.

— Тур, қария. Кеч бўлиб қолди, сен, нима бало, бу ерда ётиб қолмоқчимисан?..—Илларион шундай деди-да, эшикка қараб юрди...

...Мен енгилгина шитирлаш овозидан уйғониб кетдим. Бувим каравотнинг четида ўтирганича товуш чиқармасликка ҳаракат қилиб кийинарди. Кейин худди шундай товуш чиқармасдан турди-да, оёқ учида юриб «касса»га кириб, қўлида юнг тарайдиган тароқ билан қайтиб чиқди. Тароқни камин олдига қўйиб, каравотнинг олдига келди ва жун тўшакни сўкиб унинг ичидаги юнглари ола бошлади. Сўнг юнг тароқни қўлига олиб бутун вужуди қўлининг ҳаракатига мос тебранган ҳолда ниманидир гўнғиллаб юнгни тарай бошлади.

Мен бувимга узоқ вақт индамай тикилиб турдим, кўзларимга ёш келди. Мен мана шу қаҳратон қиш кечаси бувим совуқдан қалтираган қўллари билан тўқиётган пайпоқ бориб тегадиган солдатни ўйлаб кетдим...

Адабий кеча

Совуқ қиш кечаларини биз Илликоникида ўтказардик. Каминда ўтин ловиллаб ёнар, товада бир парча гўшт жизиллаб қовурилар, шундай ёнгинамизда чоғроқ кўзада вино ҳам илиб турарди. Биз бўлсак нарду ўйинига шўнғирдик ёки овоз чиқариб китоб ўқирдик, лекин кўпинча сиёсат тўғрисида суҳбатлашардик. Бизни ҳамма нарсадан кўра сиёсат кўпроқ қизиқтирарди, у фақат бизнигина қизиқтириб қолмасди, 1942 йилнинг айни қиши эди, немислар Москвага яқинлашиб қолишганди.

... Илларион Совинформбюронинг ахборотини ўқиётган эди. Кейин у газетани шошмасдан тахлади-да, хотиржамлик билан:

— Гитлер адойи-тамом бўлди!— деди.

— Хўш, газетага нималарни ёзишибди, Илларион?

— Москва яқинига келиб тўхтаб қолишди, олдинга бир қадам ҳам босишолмайди!

— Иккинчи фронт ҳақида қандай хабарлар бор?

— Ҳм, иттифоқчиларимиз ҳалиям сусткашлик қилишяпти... Умуман, Англия айёрлик қилишяпти... Американи — Совет Иттифоқидан юз ўгиру менга ёрдамлаш, деб қистаяпти.

— Америка-чи?

— Бу сенинг ишинг эмас, деяпти.

— Германия бўлса Туркия билан Японияни мен Сталинградга босиб киришим билан ўз томонларингдан зарба берасанлар, деб гижгижлаяпти!

— У Сталинградга киришни «Қизил ярим ой» жамиятига аъзо бўлиб киришдек осон деб ўйлаётгандир?! Вера Бурчуладзегга ариза ёзасану у бўлса сени қарсақлар билан қабул қилиб олади, шундайми?

— Ҳа-я... Тўғриси айтсам, кейинги пайтларда Туркиянинг сиёсати менга ёқмаяпти!

— Э, э, бу шунақа фирибгарки... Туркия Германиянинг аҳволи оғирлашганини кўрса бўлди, шу заҳотиёқ унга қараб ташланади.

— Қўйсанг-чи бекорчи гапни!

— Мана кўрасан! Менинг айтганим бўлмаса нақ мўйловимни қириб ташлайман!

— Япония-чи?

— Нима — Япония?.. Германия уни — нега қараб турибсан, бошламайсанми, деб шошилтиряпти. У бунга жавобан: ўзинг Москва остонасидан ўтолмай таққа

тўхтаб қолдинг-ку, деяпти. Хўп, мен бошлашга бошлай, кейин нима қиламан, деяпти.

— Гитлер нима деяпти?

— Ҳм, Гитлерми?.. Гитлер Сталинградни олинганлиги ҳақида радиодан икки марта эълон қилди, лекин Японияни алдаб бўлармиди? У шунақангги айёрки... Йўқ, уларнинг ишлари чатоқ!..

— Айтганинг келсин!.. Қуй, Зурикела!

Биз ғалаба учун, фронтдагиларнинг соғлиги учун, тинчлик учун қадаҳлар кўтардик.

— Мен бўлсам кеча шеър ёздим!— дедим мен томдам тараша тушгандай қилиб.

Илларион кутилмаган бу гапдан қўлидаги гўшти-ни тушириб юборди. Илико эса винога тиқилиб қолиб, жўжаҳўрознинг жигилдонига ўхшаб кўм-кўк кўкариб кетди.

— Нима дединг?— деб сўради Илико зўрға нафасини ростлаб.

— Шеър ёздим... Уруш тўғрисида!

Илико билан Илларион бир-бирларига қараб олишди.

— Қани, бўлмаса ўқиб бер-чи!

Мен чўнтагимдан бир варақ қоғозни олдим-да, ўрнимдан турдим ва қаддимни ростлаб, чап қўлимни олдинга чўзганимча бор овозим билан ўқий бошладим:

Ёвуз душман, лаънати душман
Уруш қилиб келар биз томон.
Бошланажак аёв билмас жанг,
Енга олмас душман ҳеч қачон!
Чўчишмайди бизнинг ботирлар,
Тўпу танклар солади сурон.
Она-Ватан чорласа агар
Атакага бораман шу он!

Мен шеърни тугатдимۇ ҳаяжон билан ҳукмни кута бошладим.

— Ҳа-а... Жуда, ҳалигидақа... жарангдор чиқибди,— деди Илларион орадан ярим соатлар чамаси вақт ўтгач.

— Буниси ҳеч гапмас, секинроқ ўқилса билинмай кетади... Лекин энди у бечора нима қилади?— деди Илико менга ачингандай қараб.

— Менга қара, сен кўпдан бери шунақа, шеърга ишқибоз бўлиб қолдингми?— деб сўради Илларион.

— Бир ойча бўлди,— деб жавоб қилдим мен.

— Шу пайтгача қаерда эдинг, шўр пешона, вақтлироқ айтсанг нима қиларди? Энди нима бўлади? Бечора бувингга ачинаман, мен барибир бир кунмас-бир кун сенинг шунақа жинни бўлиб қолишингга кўзим етарди,— деди Илико ва қўл силтаб қўйди.

— Хўш, шеър осонгина ёзилаверадими?

— Оппа-осон... Бир кунда бунақа шеърлардан саккиз-тўққизтасини ёзиб ташлайман! Қоғоз йўқ-да, бундан ҳам кўпроқ ёзардим!

— Ҳа, кам ёзар экансан,— деди Илико.

— Бунақа шеър тўқишингни бувинг биладими?

— Йўқ.

— Сен унга айтмай қўя қол. Бечора кампирга бошқа ташвишлар ҳам етиб ортади... Шеърларингдан яна борми?

— Бор. Севги ҳақида...

— Қани, ўқи-чи!

Мен иккиланиб Иликога қарадим.

— Ўқи, ўқийвер, бўлар иш бўлди энди!— деди у.

Мен чўнтагимдан иккинчи варақ қоғозни олдим у сал секинроқ овоз билан ўқий бошладим:

Тун. Осмонда кезиб юрар ой,
Қор ва шамол, ҳаво айниган.
Севаман мен тунги сайрни,
Йиғлаб, севинч ёшин тўкаман.
Юмолмайман асло кўзимни,
Йўқотдим мен тамом ўзимни!

Роппа-роса беш минутлар чамаси орага жимлик чўқди. Илико билан Илларион бир-бирларига хижолатомиз қараб олишди.

— Хўш, қалай?— деб сўради ниҳоят Илларион.

— Охирги мисраси жуда яхши ёзилган, таъсирли...

— Лекин у шеърни севги тўғрисида деган эди-ку? Нега унда севги тўғрисида биттаям сўз йўқ?

— Йигитимиз уялган-да!

— Бу шеър ахир, Илларион! Шеърда ҳамма нарса-ни айтиб бўлмайди-да!— шеъримни тушунтиришга уриндим мен.

— Биринчидан, мен Эрон шоҳига қанчалик ўхшасам — буям шеърга шунчалик ўхшайди. Иккинчидан эса, агар шеър севги ҳақида бўлар экан, унда севги тўғрисида ҳеч бўлмаса бир марта айтиб ўтиш керак.

— Сени қара-ю, — дедим мен жаҳлим чиқиб. — Одамнинг уйқуси келмаса, кечаси билан телбадай кезиб юрса, бу сенингча севги эмасми?

— Менга қара, азизим. Мана, Илико бутун умри бўйи телба, кундуздан кўра кўпроқ кечалари санқиб юради, бундан чиқдики у ҳам ошиқ экан-да, а? Хўш, бунга нима дейсан? — деди Илларион.

— Э, мияси айниган чол, тилингни тий! — деб бақирди Илико ўрнидан сакраб туриб. — Бу тирранча алламабалоларни ўзича ёзган бўлса мени бу ерга нимага тиқштирасан? Йўқот бемаъни қоғозларингни! — деб менга қараб ўшқирди у.

— Тўхтанглар, олдин шеърларни муҳокама қиламиз! — деб уни тўхтатди Илларион. — Мана, сенда шундай дейилибди: Осмонда ой кезадию яна шу ернинг ўзида қор, бўрон... Бу қанақаси, а?

Кутилмаган бу савол мени эсанкиратиб қўйди.

— Яна бошқа жойида сен шундай дебсан. Уйқунг келмаган эмиш, шамол, қор, ҳаво айниган, ҳаммаёқ тўс-тўполон... Нима демоқчисан ўзи? Қанақанги бахтдан кўз ёш тўкяпсан, а?

— Э, сизлар шеърни қаердан тушунардиглар, икковларинг ҳам қариб, мияларинг айниб қолган, — дедим мен хафа бўлиб.

Илико винодан қуйди. Илларион стаканни қўлига олди-да, мени бағрига босгандек бўлди:

— Сенинг дардинг бошқа, азизим... Мен одамлар нимадан шоир бўлишини яхши биламан... Мен ҳам сендақа пайтимда шеър тўқиганман. Илико, эсингдами?

Усиз яшаш мумкинмас менга!

Мен ўзимни отай, қани ўқ?

Куйдиряпти севги олови,

Матренасиз яшамайман, йўқ!

Илико тасдиқлагансимон бош қимирлатди-да, пиқиллаб кулди:

— Мен ўшанда сени жинни бўлиб қолган деб ўйловдим-да, лекин хайрият, ўтиб кетди. Буникиям шундай бўлади!

— Ана шунақа гаплар, ўғлим... Сен шеърингни ёзвер! Бунинг учун ҳеч кимни жазолашган эмас... Сен яхши кўрган қиз ўзинга ўхшаган телбароқ бўлса балки унга бу шеърларинг ёқар. Ёқмасаям ғам чекма. Севги қуши юрагингга энди тухум қўйибди. Вақти кела-

ди — ҳали бола очади, болалари катта бўлади, парвоз қилади. Кейин сен ҳам севганинг билан парвоз қиласан!.. Сенинг севгинг учун ичамиз, болакай!

Мен Илларионнинг гапларини эшитиб, уялганимдан бошимни кўтара олмасдим. Хаёлимда у гўё юрагимни кафтида авайлаб ушлаб туриб, унда нимаики бўлса ҳаммасини бирма-бир ўқиётгандай эди.

Биринчи муҳаббат

— Чигогидзе!

— Мен!

— Каландадзе!

— Шу ердан!

— Сихарулидзе!

— Сихарулидзе касал бўлиб қолди! Чкония, Центерадзе, Бурчуладзе, Коридзе, Нинидзе ва Глонтлар уни уйига олиб кетишди.

— Бутун синф бора қолмабди-да, — деди раҳмдил ўқитувчимиз. — Вашаломидзе! Вашаломидзе!! Ва-ша-ло-ми-дзе!!! — деб бор овози билан бақирарди ўқитувчи столни мушти билан тақиллатиб туриб.

— Шу ердан, ҳурматли муаллим!

— Шу ерда бўласанми, бўлмайсанми барибир бейфойда!

— «Бўлишми, бўлмасликми — гап шунда!» — деб тантанавор нутқ сўзлаб қўйди Ромули.

— Ромули Каландадзе, қани синфдан чиқ-чи!

— Муаллим, ташқари совуқ-да!

— Узингга тегишли ўтинни ол-да, чиқавер! — дедим мен ўқитувчининг ёнини олиб.

Ромули менга бир ўқрайиб қаради-ю, синфдан чиқиб кетди. Энди ёнғоқ менинг бошимда чақиладиган бўлди.

— Вашаломидзе, кеча уйга нима вазифа берилган эди?

— Соданинг қўлланилиши...

— Қани, марҳамат қилиб айтиб бер-чи?

Мен доскага ранжиганнамо, имиллаб чиқдим.

— Қулогим сенда!

— Содани қўллашнинг бир неча йўллари бор, — дея жавоб бера бошладим мен. — Масалан, Илико Чигогидзе содани тилининг учига сепиб сувсиз ютаверади. Илларион Шеварднадзе бир чой қошиқ содани бир

стакан илиқ сувда эритиб ичади, менинг бувим бўлса...

— Вашаломидзе, йўқол кўзимдан!.. Ким унга қўшни туради?

— Мен!— деди Мери Сихарулидзе ўрнидан туриб.

— Дарсдан кейин унинг бувисига хат олиб бериб берасан... Сен нега турибсан бу ерда? Чиқ синфдан!

— Мен-ку чиқавераман-а, лекин синфда ким қолади?

— Чиқ деяпман...— деди муаллим секин тишини гижирлатиб олдидаги сиёҳдонга қараб қўяркан.

Мен шоша-пиша синфдан чиқдим. Колумб ерни кўрганда Ромули мени кўргандагичалик хурсанд бўлмаган бўлса керак.

— Ҳайдашдими?

— Сени деб бўлди!

— Ол-а! Мен нима қилибман? Дарсда тўнкага ўхшаб ўтирасану... Сенинг ошиқ бўлиб қолганингни билмайди, деб ўйлаяпсанми?

— Кимга ошиқ бўлибман, жинни?

— Мерига-да!

— Яна бир марта айтсанг — тумшуғингга тушираман!

— Мен нима қилибман? Бутун синф гапиряпти-ку...

— Эсингни едингми? Ошиқ бўлишни ҳали бизга ким қўйибди?

— Нима бўпти? Менинг бувим ўн тўрт ёшида эрга теккан экан!

— Хўш, нима демоқчисан бу гапинг билан?

— Ҳеч нима. Агар хоҳласанг унга айтишим мумкин.

— Яхши кўрганимда, ўзим ҳам айтаверардим...

— Айтиб бўбсан! Севги изҳор қилиш бу сенга — дарсда жавоб бериш эмас! Севги фақат хат билан изҳор қилинади!

-- Сен бирор марта шунақа хат ёзганмисан?

— Эҳ-ҳе! Қанчасини ёзганман!

Ромулига тикилиб қарадим — айёрлик қилмаяпти-микин? Аммо унинг кўзлари менга самимий боқиб турарди. Мен унга ишондим.

... Ромули, худди туғишган ака-укадаймиз-а...

Яшириб нима қиламан... Менга ёрдам бер! Мен уни яхши кўраман, тушундингми?

Ромули хурсандлигидан қийқириб юборди. У мени маҳкам қучоқлаб кўтарди-да, ерга қўйиб:

— Ҳамма нарса жойида бўлади! Буёғини менга қўйиб бер!— деди.

Бизнинг бўш вақтимиз кўп эди. Биз бўш синф хонасига кириб олдик. Мен столга ўтирдим, Ромули қўлини орқасига қилганича у ёқдан бу ёққа юра бошлади.

— Бошладик... «Менинг суюклим, азизам, яккаю яғонам! Севги — бу жуда улуғ нарса. Севгидан одамнинг тили соқов, қулоғи кар, кўзи кўр бўлиб қолади, эс-ҳушини йўқотади...»

— Ёлғон!— деб қаршилиқ кўрсатдим мен.

— Биламан, лекин шунақа деб ёзиш керак... Ёз: «Сени илк бор кўрганимдан бери мен ҳақиқий гўзалликнинг нима эканлигини тушуниб етдим. Мен ўз борлигимнинг моҳиятини англадим, сени руҳий гўзалликнинг ва эстетик лаззатланишнинг энг олий намунаси сифатида қабул этдим...»

— Ромули, бунақа гапларни қаердан топасан?— дедим мен унга тан бериб.

— Тбилисидан битта студент менинг опамга хат юборган. Унга ошиқ бўлиб қолибди.

— Опанг ўшанга тегмоқчими?

— Тегмоқчи эди. Лекин Тбилисидаги битта танишимиз ўша студент жинни бўлиб қолди, деб хабар қилди... Ёз: «Яширишдан не фойда, мен сени жонимдан ҳам яхши кўраман. Сендан ёлбориб сўрайман, менинг руҳий ҳамдамим бўл. Сенинг кўзларинг, киприкларинг, сенинг нигоҳинг, садафдек тишларинг, ҳақиқ лабларинг, оловдек сочларинг, бармоқларинг, қўлларинг — бутун борлигинг менинг оромимни олди, энди мен учун тинчлик йўқ! Ё абадий сен билан бўламан, ёки ўламан! Шу билан хатимни тугатаман. Кўришгунча хайр!..»

— Қалай,— деб сўради Ромули икки қўлини белига тираб.

— Тағин озгина бўлганда опанг қармоққа илинардиди-қоларди,— дедим мен.

— Ҳар сўзи тошни тешади-да!— мақташда давом этди Ромули.

Мен почтага югурдим, конверт сотиб олдим-да, ичига хатни еолдим, конвертни ялаб ёпиштиргач, чўнтагимга яшириб қўйдим.

Охирги дарс тугай деганда мен хатни Мерининг сумкасига билдирмай солиб қўйдим-да, тахтадай қо-тиб ўтиравердим. Қўнғироқнинг қачон жарангла-ганини эшитмабман ҳам, ўртоқларимнинг тарқаб кетишганини сезмабман ҳам. Фаррош хола келмагун-ча партамда карахт бўлгандай қимирламай ўтира-верибман.

— Вашаломидзе, қачондан бери мактабни шунча-лик яхши кўриб қолдинг, ҳатто уйингга ҳам кетгинг келмайди-я! Оёгингни кўтариб тур, полни артиб олай,— деди у менга қараб.

— Салом, Мака хола!

— Худоё тавба! Бугун мени бир неча марта кўр-динг-ку, ахир!

— Хайр, Мака хола!

— Худоё ўзинг сақла!— деди фаррош хола чўқи-ниб ва менга шубҳа аралаш қараганича синфдан шоша-пиша чиқиб кетди.

Кечқурун мен Иликоларникида у билан нард ўй-наётган эдим. Уйингга шу қадар қизиқиб кетганлигим-дан хат бутунлай эсимдан чиқиб кетибди.

— Хўш, бошқа шеър ёзмадингми?— деб сўради мендан Илико.

— Ке, бир ўқиб бер!— илжайди Илларион.

— Илико!— деган овоз эшитилди ҳовлидан.

— Ким у?

— Мен, Ольгаман. Менинг тирранчам сеники-дами?

— Келавер, Ольга! Мана у, шу ерда!

Хонага букчайиб бувим кириб келди, бошидан шол рўмолини олиб бурчакдаги қозикқа илди-да, ўчоқнинг олдига ўтирди, бир оздан сўнг менга қараб:

— Зурико, болам, кимё ўқитувчинг неча ёшда?— деб сўради.

— Ҳм-м, ўттиз-ўттиз беш ёшларда... Нимаиди, буви?— деб сўрадим қулоғимни динг қилиб.

— У салгина... ҳалигидақа эмасми? Жинни-пинни эмасми?

— Бунақа ўқувчилар соғниям жинни қилади қўя-ди!— деди Илико.

— Қўйсанг-чи, буви! Ақли керагидан ортиқ, бо-шидан ошиб-тошиб ётибди!— дедим мен.

— Илларион, мана кўргин, у менга нималарни ёзибди,— деди бувим Илларионга хат узатиб.

Менинг бутун вужудим музлаб кетди...

Илларион кўзойнагини тақди-да, хатни олатуриб бувимдан:

— Бу хатни сенга ким олиб келди, Ольга?— деб сўради.

— Ладико Сихарулидзенинг қизи Мери,— деб жавоб қилди бувим.

Илларион шошмасдан ўқий бошлади:

«Менинг суюклим, азизам, яккаю ягонам...»

— Муаллим буни сенга ёзптимми?— деб сўради Илико бувимдан.

— Менга-да, кимга бўларди!

Менинг оғзим қуруқшаб кетди, қўлларим музлаб қолди, пешонамга совуқ тер чиқди. Илларион ўқишда давом этди:

«Сени илк бор кўрдиму мен ҳақиқий гўзалликнинг ниима эканлигини тушундим...»

— Вой қуриб кетгур-ей, мени қаерда кўра қолди экан?— пиқиллаб кулди бувим ва Иликога қаради.

У эса қулоқларига ишонмаётгандай оғзини катта очиб ўтирарди.

«Мен ўз борлигимнинг моҳиятини англадим, сени руҳий гўзалликнинг ва эстетик лаззатланишнинг энг олий намунаси сифатида қабул қилдим...»— деб ўқишда давом этди Илларион.

— Шу жойини унчалик тушунмадим,— деди бувим.

— Севги-муҳаббатни тушуниб етиб бўлармиди, азизим Ольга?— деди Илларион.

— Шунақа-ку, лекин у қачон бунақа ошиқ бўлиб қолди экан-а?— деди Илико.

— Мана бу тирранчанинг орқасидан ҳадеб мактабга чақиравеганидан кейин ошиқ бўлган-қолган-да...

«Сенинг кўзларинг...»

— Ҳа, кўр бўлгур!— деб қўйди Илико.

— «... киприкларинг...»— давом этарди Илларион.

Илико кулавериб икки букилиб қолди, сўнг полга юмалаб тушди.

Илларионни ҳам ҳиқичоқ тутиб қолди, аммо у ўқишда давом этди:

— «... сенинг нигоҳинг, садафдек тишларинг...»
Шу ерида сал хато кетибдимми-а?— деб қўйди Илларион.

— Қуриб кетсин, қанақа тишларни айтяпти ўзи? — деди бувим ҳайрон бўлиб қўлларини ёзиб.

«... ҳақиқ лабларинг, оловдек сочларинг, бармоқларинг, қўлларинг — бутун борлигинг...» — деб ўқирди Илларион кўзларидан ёшлари оқиб.

— Бўлди, худо ҳаққи бас қил, бошқа чидолмайман! — деб бақирди Илико ҳушидан кетгудай бўлиб.

Илларион хатни ўқиб тугатди ва Иликони ўзига келтира бошлади. Бувим ҳам пиқиллаб куларди, Фақат битта мен яшин ургандек қаққайиб турардим.

— Бувингни қачон эрга берасан? Бизни ҳам айтасанми тўйга? — деди Илико зўрға кулги аралаш ва яна ағдарилиб тушди.

— Ҳм-м... — деди чўзилиб Илларион, — бунинг бир балоси бўлиши керак...

— Яшавор-е, Ольга! Одамни кулдиравериб ўлдираёздинг-ку!

— Илико амаки! — ҳовлидан кимнингдир товуши эшитилди.

— Ким у? — деб жавоб қилди Илико ўрнидан тураётиб.

Хонага совуқдан қизариб кетган Мери кирди. У бир зум совқотган қўлларини «куҳ-куҳ»лаб турди-да, сўнг қўлтиғига тиқди, оёқларини тепиниб исина бошлади. Бир оз исиниб олгач:

— Мен Ольга бувини излаб келувдим... — деди.

— Шу ердан, қизим. Вой, сен менга шунақанги хат олиб келибсанки, биз қариларни кулдириб ўлдириб қўйишингга сал қолди, — деди бувим унга хатни узата туриб.

— Буви, муаллим берган хат... мана, олиб келдим... Бу бошқа хат... Қаердан келиб қолдйкин бу, билмайман...

— Э, худо-ей, яна хатми? Илларион, ўқиб боқ-чи?

— «Неварангизнинг бемаъни хулқи юзасидан мактабга келишингизни сўрайман».

— Янами? Мени яна шарманда қилдингми, ярамас?! — Бувим ҳассасини қўлига олди. Мен ташқарига ўқдай отилиб чиқдим.

— Уйга келгин ҳали, шумтака! Кўзимга кўринма! — деб орқамдан бақириб қолди бувим.

Кўп ўтмай ичкаридан Мери чиқди. У бошини қуйи эгганича ўйланиб қадам босарди, яланғоч қўлларини

ҳам совуқдан яширмасди. Рӯмоли елкасига сирғалиб тушган, бир тутам сочи пешонасига ёпишиб қолган эди. У шу туришида менга аллақайси машҳур рассомнинг суратини эслатарди. Бу рассомнинг исми ёдимда йўқ. Мери мени кўрмасдан олдимдан ўтиб кетди.

— Мери,— деб чақирдим уни аста.

У тўхтади. Мен унинг олдига келдим-да, пешонасидаги сочларини оҳиста тўғрилаб қўйдим. У жойидан қимирламади.

— Уқидингми?

Мери жавоб бермади. У менга ақлли, ўйчан кўзлари билан бир қаради-да, индамай йўлига кетаверди.

— Мери!

Мери яна тўхтади.

— Бунга Ромули айбдор... У айтиб турди. Мен бутунлай бошқача қилиб ёзмоқчи эдим, у шунақа бўлади, деди.

— Зурико, бунақа ҳазил қилиш яхшимас...

— Мен ҳазиллашаётганим йўқ, Мери... Мен, Мери... Сен мени ростданам шунақа ёмон деб ўйлайсанми, а?

— Йўқ, бунақа деб ўйлаганим йўқ...

Биз янги ёққан қор устидан аста юриб борардик. Қор ҳамон ёғар, совуқ шамол эсарди. Биз индамасдан борардик. Бизнинг уй олдидан, қорга бурканган чинор олдидан ўтдик.

— Мана бу ерга менинг Мурадам кўмилган...

— Биладан...

— Мен Мурадани жудаям яхши кўрардим, дунёдаги ҳамма нарсадан яхши кўрардим. Мен уни ҳам, бувимни ҳам, Илларион ва Иликони ҳам бирдек яхши кўраман...

— Биладан, Зурико...

— Мурадани кундан-кунга яхшироқ кўра бошладим. Мурада ҳам мени жудаям яхши кўрарди... Мен у билан худди одам билан гаплашгандақа гаплашардим... У ўлганда мен ҳам ўзимни ўлдиришга тайёр эдим... Одам яхши кўрса ростдан ҳам ақлдан озиши мумкин экан!... Совқотдингми?

— Ҳа...

— Мен бўлсам ҳечам совқотганим йўқ!

Мен пўстинимни ечдим-да, Мерининг елкасига ташлаб қўйдим. Қўлимни унинг елкасидан олмасдан бирга кетдик. Янги ёққан қор оёғимиз остида гирчилларди. Биз индамай кетиб борардик... Мерининг уйдан ҳам ўтиб кетдик...

- Исиб қолдингми?
- Ҳа, исиб қолдим, Зурико.
- Сен менинг Мурадамни билардинг-ку, а?
- Ҳа...

— У сени жудаям яхши кўрарди. У доим менга: «Мери жудаям яхши қиз, у ҳаммадан яхши, Мериникидақа кўзлар ҳеч қайси қизда йўқ, Мери жудаям ажойиб, ақлли қиз...» деярди. Мурада сени жудаям яхши кўрарди, худди мени яхши кўргандек, ундан ҳам кўпроқ яхши кўрарди. Ахир у сенга қараб ҳечам ҳурмасди-ку, а?.. Сен ҳам уни яхши кўрардинг, а?

— Ҳа, Зурико, жудаям яхши кўрардим.

— Мери!

— Нима, Зурико?

Мен Мерини авайлаб қучоғимга олдим ва юзимни унинг ёйилиб кетган сочларига суртдим. Мери йиғларди, мен ҳам йиғлардим. Қор паға-паға ёғарди, шамол ҳамон эсарди, ойу қуёш ҳам, севги-ю, кўз ёшлари ҳам — ҳамма нарса бор эди. Илико қор, шамол, ҳаммаёқ тўс-тўполон бўлса нимаси яхши, деган эди. Мен бўлсам ана шу шамолдан, қордан, ой ва қуёшдан, севгиму ва мана шу жуда кўп оппоқ қорлардан ўзимда йўқ хурсанд эдим.

Ун бир пуд маккажўхори

Иликонинг катта қулоқлари осилиб турадиган кичкина, ёғ босган кўзли, тўмтоққина пучуқ тумшуқли, севимли зотдор чўчқасини бутун қишлоқ Серапиона деб атарди.

Чўчқа бир йилда икки марта болалар ва ҳар сафар — баҳорда ҳам, кузда ҳам ўн иккитадан пуштиранг, дум-думалоқ чўчқачаларни туғиб берарди. Турган гапки, Илико чўчқа болаларини сотиб, дурустгина фойда кўрарди. У уруш йиллари чўчқа болаларини маккажўхорига алмашлай бошлади.

Илико Серапионадан жонини ҳам аямас, уни мени едириб-ичирувчим дер ва доим атрофида парвона бўларди. Ўзи емаса ҳам чўчқасини оч қолдирмасди. Серапионани мақтасангиз бўлди — Илико эриб кетарди. У ўша заҳотиёқ олдингизга ароқ келтириб қўяр, яхши тамаки билан сийлар, чўчқаси янаги туққанда албатта битта яхши боласини сизга беришини айтар ва яна кўп нарсаларни ваъда қилиб юборарди. Биз Илларион

билан Иликонинг бу хусусиятини яхши билардик, шунинг учун ҳам унинг ўн пудли чўчқасини биримиз олиб, биримиз қўйиб мақтардик.

Мана, ҳозир ҳам биз Иликонинг ҳовлисидаги олма соясида ўтириб олиб, сал нарироқда ястаниб ётиб олган Серапионага қараб суҳбатлашяпмиз.

— Зап чўчқамисан-чўчқа-да! Умрим бино бўлиб бунақасини кўрганим йўқ! — деди Илларион.

— Менинг онахоним бу! Хазинам бу! — Илико чўчқанинг қорнини секингина авайлаб қитиқлади. Чўчқа роҳат билан кўзларини юмганча хирилларди. Илико эса унинг осилиб турган қип-қизил елинига меҳр билан боқарди. — Ун иккита эмчаги бор-а! Бу — ўн иккита зотли чўчқача дегани бўлади! Худо хоҳласа, бугунмас эртага Серапиона эсон-омон кўз ёриб олса, ана унда кўрибсизки, Иликонинг уйи қоп-қоп маккажўхорига тўлади-қўяди!

— Бунақа зотдор чўчқани қаердан топгансан, Илико? — деб сўрадим мен.

— Э, оғайни, бунинг тарихи узоқ... Серапионанинг катта бувиси менинг худо раҳмат қилгур Каленти бувимга сеп қилиб берилган экан. Айтишларича, жуда мазаси йўқ, касалманд чўчқа экан, бобом Харитон бунақа бўлмагур чўчқани ҳовлисида сақлашга ор қилиб, кўчага ҳайдаб юбормоқчи бўлган экан...

— Бекор қилган экан, ундан кўра сўйиб қўя қолмайдами? — деди Илларион.

— Э, касал чўчқани ким ҳам ерди дейсан? У пайтлар бошқача бўлган экан-да, ҳозиргидақа эмас...

— Ҳозир уруш кетяпти. Ҳозир халқ оч... — дедим мен.

— Тўғри айтасан... Одамларга қийин бўляпти. Бизку, тузукмиз-а, лекин айтишларича, Ленинградда қамал пайтида мушукларни ҳам ейишганмиш...

— Ленинградни қўйиб тур! Мен уйимда ҳатто илжая олмайман ҳам! — деди Илларион.

— Нимага? — деди Илико ҳайрон бўлиб.

— Шунақа-да... Тишимни сал кўрсатишим билан хўрозим менга бургутдай ташланади, менинг оғзимдаги тиш эмас — маккажўхорининг дони деб ўйлайди шекилли!

— Хўрозингни сўйиб қўя қол-да, — деб маслаҳат бердим мен.

— Сўйсам, ҳар куни эрталаб «қу-қу-қу» лаб сен мени уйғотасанми? — деб сўради Илларион.

— Шундай қилиб,— деб сўзида давом этди Илико,— бобсм Харитон оёғини тираб туриб олибди. Бунақа чўчқани уйимда сақлашдан ор қиламан, дебди. Каленти бувим эса жон-жаҳди билан чўчқанинг ёнини олибди: сиз тушунмаяпсиз, бу жуда зотдор чўчқа, ҳали қараб туринг, шундай болаласинки, дебди. Бувимнинг айтганлари тўғри чиқибди! Менинг Серапионам ҳам ўша чиллашир чўчқанинг авлоди-да!

— Э, у ҳар қанақа манаман деган чўчқалардан аъло!— дедим мен.

— Зурикела, хўп калланг бор-да!— мақтовдан боши осмонга етган Илико гул-гул очилиб кетди.— Ростини айт, ахир шундай чўчқани ҳурмат қилмай бўладими, а?

— Менимча, азизим Илико, сен унинг қадрига етолмаяпсан,— деди Илларион.— Олакўз Харитон бобонгнинг қароқчига ўхшаган сурати сенга нимага керак ўзи? Ўзимизнинг Павлуша фотографияни чақиртирда, Серапионангнинг суратини катта қилиб олдириб, хонангга бобонгни суратининг ўрнига осиб қўй, ана ўшанда зўр бўлади!

— Илларион Шеварднадзе, агарда мана шу чўчқа сендан аълороқ бўлмаса шу уйдан унинг ўлиги чиқсин,— деди Илико ва Илларионга шундай қарадики, мен жанжал қўзғалаётганлигини сезиб қолдим, ҳолбуки зиёфат нақд бўлиб турувди-я!

Мен Илларионга: ҳазил учун топган вақтингни қараю дегандек, кўз қисиб қўйдим ва Иликони юпатишга тушдим:

— Э, унинг гапларига эътибор берма, Илико! Сенинг чўчқанг гапира олмайди, холос, бўлмаса худди одам нима — у нима.

Илико гапларимнинг рост-ёлғонлигини синамоқчи бўлгандай, менга тикилиб қолди. Мен туриб бердим. Ниҳоят, Илико ўрнидан қўзғолди-да, ўзича нималарни пўнғиллаганича ароқ олиб келгани кетди.

— Ҳазил учун топган вақтингни қараю!— дедим Иллариондан ўпкалаб.

— Ҳе, қуриб кетинглар-е,— деди жаҳл билан Илларион.— Нима, оғиз ҳам очиб бўлмайдимиз? Балки мана шу сассиқ чўчқага таъзим қил ҳам дерсизлар?

Илико бир шиша ароқ, учта стакан ва пўпанак босган иккита чурчела олиб келди. Дастлабки икки қадаҳни индамасдан, бир-биримизга бош ирғаб ичдик. Учтинчи қадаҳ олдидан Илико сўз олди:

— Зурикела, сен энди ўқимишли одам бўлиб қолдинг. Тўғри, жудаям кўп қийналдинг, бола бечора, лекин бир бало қилиб тўққизинчи синфга етиб келдинг. Балки ўқигандирсан, бўлмаса эшитгандирсан — биз маймундан тарқалганмиз-а?

— Сен маймундан тарқалмай кимдан ҳам тарқалдинг? — деб гап қўшиб қўйди Илларион.

Энди унинг ҳеч нарсадан қўрқадиган жойи йўқ эди, чунки ароқ олдида турарди. Аммо Илико унинг гапини эшитмаганликка олди.

— Мен илмда у қадар зўр бўлмасам ҳам, лекин бу гап унчалик тўғри эмас, деб ўйлайман. Менимча ҳар хил одамлар ҳар хил махлуқлардан тарқалишган. Масалан, Серапион Сепертеладзени олайлик. У ғирт чўчқадан тарқалган-ов... Менинг Серапионамга қарагину — Серапион Сепертеладзегга қара! Худди эгизакка ўхшашиди! Менинг Серапионам гапира олмайди, холос. Хўш, гапира олмаса нима бўпти? Ахир соқов одамлар ҳам туғилишади-ю? Демак, менинг Серапионам ҳам...

— Бу гапларингни Серапион Сепертеладзегга бориб айтмасамми, кимдан тарқалганини сенга кўрсатиб қўяди! — деди Илларион.

— Айтсанг айтавер! Нима, унинг ўзи билмайди деб ўйлайсанми? — Унинг гапини қайтарди Илико. — Яхшиси, гапимни эшит. Илларионни кўряпсанми? — деб сўради у мендан.

Илларион ҳушёр тортди.

— Ҳа, кўряпман...

— Унинг қайсарлигини ҳам биласан-а?

— Ҳа, сал-пал биламан...

— Сен унинг қанақа кулишини кўрганмисан? Худди эшак ҳанграганга ўхшайди! — Мен унинг гапини маъқуллашга мажбур бўлдим. — Унинг узун қулоқларини ҳам кўряпсанми? — Рад қилишнинг иложи йўқ эди, ҳаммаси мана мен деб кўриниб турарди. — Хўш, энди Илларион эшакдан тарқалмаганлигини менга исбот қилиб бер-чи!

Илларионга чурчела тиқилиб қолиб йўтала бошлади. Нафасини ростлагач, у ўрнидан турди-да, шапкасини олиб бир сўз демасдан кўча эшикка қараб кета бошлади. Кейин шишага ачингансимон қайрилиб қаради-ю, орқасига қайтди, стаканни тўлдириб қўйди-да, бир кўтаришдаёқ бўшатиб, яна аввалгидек индамасдан эшикка йўл олди. Фақат кўча эшиги олдига етгандагина у биз томон қайрилди-да:

— Ҳа, бир кўзли шайтон, ҳали кўрасан мендан!— деб қичқирди.

Илико эса ҳузурланиб кулди.

...Зотдор чўчқанинг кўзи ёрадиган куни тобора яқинлашиб келарди. Иликониинг уйидан чўчқабола ишқибозларининг оёғи узилмай қолди. Улар белгиланган миқдордаги маккажўхорини топшириб, қуйидаги мазмунда тилхат олишарди:

«Мен, Илико Чигогидзе, гражданин фалончидан бир пуд маккажўхори дони олдим, бунинг эвазига унга эмчакдан чиққан (фалон жинсдаги) бир дона чўчқа боласи беришга ваъда қиламан».

Музокаралар хийла тинч, дўстона ва ўзаро ҳамжиҳатлик руҳида ўтарди, фақат бир нарсада сал тортишув бўларди: ҳар бир харидор нима қилиб бўлса ҳам урғочи чўчқа боласи олишга ҳаракат қиларди.

— Эй, одамлар!— дерди Илико қайғуриб.— Ахир чўчқа ўн иккита урғочи бола туққанини ҳеч кўрган-мисизлар?

— Нимага туғмас экан?— деб жавоб қилишарди унга.— Масалан, Кучулия Цинцадзенинги ўн иккита қизи бор-ку!

— Унақа бўлса, марҳамат қилиб Кучулия билан унинг хотини Серапионанинги олдига боринглар, Кучулия сизларга тилхат ёзиб берсин! Мен бошқа ҳеч нарса билмайман!

— Илико Чигогидзе, сал ёшроқ бўлганингда ўша лаънати тилингни суғуриб олардим!— дерди Кучулиянинг жазавази қўзиб.

— Сал ёшроқ бўлганимда астар-аврангни ағдариб қўярдим!— бўш келмасди Илико.

Харидорлар орасида Серапионанинги ўзини сотиб олишни хоҳловчилар ҳам бор эди. Аммо Илико ўзининг бирдан-бир кўзи билан ҳаётга оқилона қарай биларди. Ўзини сотса сотардики, аммо Серапионасини ҳеч нарсага алиштирмасди.

— Хўш, яна нима истайсан?— уни жон-қолига қўймасди суребилик Аслан.— Чўчқанг учун отимни устига яна икки юзта қулинг ўргилсин тахта берялман. Келишдикми?

— Аҳмоқни топиб бўпсан, Аслан огайни! Ҳозир уруш пайти, отни урушга олишлари мумкин, менинги Серапионамга эса ҳеч ким тегмайди.

— Чўчқангни сотиб қолсанг-чи!— деб уни қўрқитишга тушарди Аслан.— Гитлер яқинлашиб қолди!

— Улмасак — кўрамиз, Аслан оғайни. Сен мабодо билмайсанми, Гитлер менинг чўчқам учун бизга ҳужум қилмаганмикан?

Бу гаплардан кейин Аслан қўлини силтаб жўнаб қолишдан бошқа нима ҳам қиларди, дейсиз?

Бир куни кечқурун Илико бизникига келди-да, бир қоп маккажўхорини елкасидан олиб ерга қўйди.

— Нима бу, Илико?— деб сўради бувим.

— Кеча мен Серапионанинг болалари учун ўн битта тилхат бердим,— деди Илико,— ва ўн бир пуд маккажўхори олдим. Энди дон менга кузгача етади.

— Нега ўн бир пуд бўлади?— ажабланди бувим.— Ахир Серапионанг доим ўн иккитадан кам тугмайди-ку?

— Битта чўчқа боласини сенинг зумрашангга берман. Мана, маккажўхори ҳам сизларга. Ташвиш қилма, Ольга. Мен бу тирранчани қанчалик яхши кўришимни биласан-ку.

— Илоё Илико Чигогидзе ва унинг хонадонига раҳматингни ёғдир. Топгани яхшиликка буюрсин,— бувимнинг кўзига ёш келди ва Иликонинг пешонасидан ўпиб қўйди.

— Кечқурун тегирмонга борамиз, ҳозир меникига кир!— деди Илико менга қараб ва чиқиб кетди...

...Тонг отай деб қолганда Илико билан мен орқамизда қопимиз билан тегирмондан қайтардик. Дарахт шохларидаги хўрозлар бир-бирлари билан бас бойлашгандек томоқ йиртгудек бўлиб қичқиришарди. Тўсатдан биз кимнингдир ваҳимали қичқириғини эшитдик.

— Бу — Машиконинг овози-ку,— деди Илико.— Бечора наҳотки ўғлицдан қорахат олган бўлса?..

Биз қадамимизни тезлатдик.

— Бу лаънатининг келиб-келиб менинг ҳовлимга ётиб олганини кўринглар-а!— деб бақирарди Машико.— Энди бир кўз ўлгур буни мендан кўрмасайди!

Бир балони юраги сезган Илико елкасидан қопини тушириб юборди-да, бўшашиб ерга ўтириб қолди. Мен оёғимни қўлимга олиб Машиколарнинг ҳовлиси томон чопдим, четан деворнинг олдига келганимда кўрққанымдан қотиб қолдим: кўча эшигининг шундай ёнгинасида таниб бўлмайдиган даражада озиб кетган Серапиона инграгандай хириллаб ётарди. Унинг ёнгинасида эса ўн иккита ўлик чўчқачалар узала тушиб ётарди.

— Нима бўлди, Машико?— дедим мен зўрга.

— Жуда ёмон иш бўлди, Зурикела, ёмон иш бўлди. Девордаги мана бу тешикдан сирғалиб ўтибди-ю, мана аҳвол... Мен унга неча марталаб айтдим-а — қари шайтон, чўчқангга қараб юр, тўғри келган томонга бурнини суқавермасин, деб! Қулоқ солмади, баттол... Мана энди, додини худога айтсин!

Қўшнилар — бу ҳодисадан ютқизганлар, ачинганлар ва шунчаки томошабинлар йиғилиб келишди. Ҳамминг орқасидан ҳовлига Илико кириб келди. Унинг ранги докадек оқариб кетган, кўзлари ич-ичига тушиб кетганди. У Серапионага узоқ тикилиб турди-да, сўнг бошидан шапкасини олиб, ерга отиб урди:

— Э, худо, қани адолатинг?! Виждонсиз экансан! Энди мен нима қиламан?

— Узингни тут, Илико!— қўшниларнинг юпатувчан овозлари эшитилди.— Ҳеч нарса бўлгани йўқ; чўчқанг тирик-ку! Ҳали кўрасан, кўп ўтмасдан қайтадан туғиб беради сенга!

— Қарз берганларни нима қиламан,— ҳамон ғам чекарди Илико.

— Бир гап бўлар...

— Қўшнилари, яхшилар, янаги болалашгача кутиб туришга розимисизлар?— деб сўради Илико ўзига қарз берганлардан.

Орага ноқулай жимлик чўкди.

— Хўш, нима дейсизлар, кутамизми?— ўртага савол ташлади кимдир.

— Кутмай нима ҳам қилардик? Ундан маккажўхоримизни қайтариб олармидик? Бериб бўпти!

Ҳамма кулиб юборди. Ҳатто Илико ҳам илжайиб қўйди. Можаро силлиққина ҳал бўлишга яқинлашарди. Аммо шу пайт ранг-қути ўчган Серапион Сепертеладзе йиғилганларни ёриб ўртага чиқди.

— Эй, бир кўзли шайтон,— деб Иликога дағдаға қилди у.— Охирги марта огоҳлантираман: ё лаънати чўчқангнинг отини ўзгартирасан, ё бўлмаса ўзингдан кўр! Гувоҳларнинг олдида огоҳлантиряпман!

— Нима, маст-пастмасмисан ё жинни-пинни бўлдингми? Нега бақирасан?— бўш келмасди Илико.

— Тағин сўрайди-я! Уйимнинг олдида ярим қишлоқ одам тўпланиб турибди, Серапион чўчқа бола туққанмиш, деб келишибди! Аёллар бўлса хотинимдан кўнгил сўрагани келишибди!.. У бўлса нимага, деб сўраб ўтирибди-я!.. Иккалангни ҳам — сени ҳам, ярамас чўчқангни ҳам ўлдираман!..

Оломон қотиб-қотиб кулар, одамларга қўшилиб Илико ҳам хандон отарди. Унга қараб отилмоқчи бўлган Серапионни одамлар маҳкам ушлашиб, қўйиб юборишмасдан уйига олиб кетишди.

— Чўчқачалар урғочи экан-а... Ун иккитасининг ҳаммаси-я...— деди Илико ва Кучулия Цинцадзегга кўз қирини ташлаб қўйди.

Қўшнилар бирин-сирин тарқалиша бошлашди. Фақат мен, Илларион, Илико ва Серапиона қолдик.

— Мени хонавайрон қилди у,— деди Илико Серапионага ишора қилиб.

— Юр уйингга,— деди Илларион.

— Кетдик, Илико!— дедим мен.

Ўша кечаси биз бевақт кўз юмган чўчқачалар учун худойи ўтказдик...

Етуклик аттестати

Вақт ўтиб борарди. Худди бувим кулда пиширган кулча нонлар сингари бир-бирига ўхшамаган кунлар кетидан кунлар келарди. Ҳар бир янги кун янги қувонч олиб келарди. Оталар, эрлар, ўғиллар, ака-укалар уйларига қайтиб келишарди.

Бизнинг оиламиздан ҳеч ким фронтга кетмаган эди, аммо мен ҳар куни бошқалар билан биргаликда ярадор ҳамда кўкракларига орденлар таққан жангчилар тушган юк машиналарини кутиб олгани йўлга чиқардим. Дўстларим билан биргаликда мен ҳам уларни қучоқлаб, ўпиб кутиб олардим.

Нотаниш солдатлар хижолат чекиб илжайишар, танишлар эса менинг юзларимни эркалаб силашиб, жуда ўсиб, йигит бўлиб қолганимни таъкидлашар эди. Қишлоғимизни бундан тўрт йил илгари тарк этиб кетган хурсандчилик, бахт ва тинчлик яна қайтиб келган эди. Қишлоғимиз бу туйғуларни худди илгари йўқолиб қолиб, қайта топилган фарзандини кутган онадек кутиб оларди.

1945 йилнинг баҳори шундай келди...

Қуёшнинг сахий нурлари таъсирида уйғонган табиат тобора гуллаб-яшнади. Узоқда, бахмал тоғларнинг ёнбағирларида подалар ўтлаб юрарди. Ҳаво дала гулларининг хуш бўйлари билан тўлганди.

Мактабда дарслар тугаган эди. Биз битириш имтиҳонларига тайёрланардик.

Мен ва Мери эрталабданоқ қишлоқ четига, ташлан-

диқ тегирмонга йўл олардик ва катта ёнгоқ дарахтининг соясига ўтириб олиб, дарс тайёрлардик.

Мана бугун ҳам биз дарахт остида ўтириб грузин тилининг оғзаки имтиҳонига тайёрланяпмиз.

— Сен шеърни ёддан билишинг керак,— деди Мери.— Мана, қулоқ сол — Галактиондан¹.

Юракда орзу пинҳон,
Кўнгилдай тиниқ осмон.
Йигит дер: «Қиз, дамнинг ол!»
Қиз деди: «Кўздан йўқол!»

— Менинг бувим шу жойида: худоё қора ер бўл, беҳаё, деярди,— дедим мен.

Мери кулди ва халақит берма, дегандай қўли билан оғзимни беркитди.

Кейин мен ўзим яхши кўрган шеърларни ўқидим, гарчи улар мактаб программасида бўлмаса ҳам имтиҳонда албатта ўқиб бераман:

Кўмилдилар анвойи гулга
Ксана ва Арагви лаби.
Бол тотидан тамшаниб кулган
Лабингдаги табассум каби.

Мери қўллари билан тиззаларини қучоқлаганича ўтирар ва қаёққадир узоқларга, билинар-билинемас оқ булутлар сузиб юрган кўм-кўк осмонга тикиларди.

Минг йилдан сўнг чорлагайман сени, кел дилбар,
Сенинг ўтли чақмоғингда майли кул бўлай...—

деб ўқишда давом этдим мен.

— И-е, яна шеър тўқияпсан шекилли!— бирдан қулоғимнинг шундай таккинасида кимнингдир товуши эшитилди.

Дик этиб ўрнимдан туриб, ўгирилиб қарадим, олдидимда илжайганича Илларион турарди.

— Биз имтиҳонларга тайёрланяпмиз. Салом, Илларион!

— Кўряпман қандай тайёрланаётганларингни...

¹ Г а л а к т и о н Т а б и д з е — Грузия халқ шоири.

Хўш, салом сизларга!— деб Илларион ёнимизга ўтирди.

— Ишларингиз қалай кетяпти?

— Тугатяпмиз, Илларион амаки,— деб жавоб қилди Мери.

— Тугатяпсизларми ё энди бошляяпсизларми?

— Қўйсанг-чи, Илларион! Битта имтиҳон қолди, холос!— дедим мен.

— Э, оғайни, сизларнинг имтиҳонларинг энди бошляяпти! Сен ўзингни бунақа гўлликка солмай қўя қол!...

Мен Илларионнинг гапларига яхши тушунган бўлсам ҳам ўзимни тушунмаганга солиб, елка қисиб қўя қолдим.

Илларион олдинига анчагача ҳассаси билан ерни чуқулаб ўтирди, кейин мендан тамакинг борми деб сўради. Йўқлигини билгач, ўзиникини олди-да, шошилмасдан папирос ўради, тутунни ичига чуқур тортиб, узун қилиб чиқарди ва бирдан шунақа сўзлаб кетдики, бунақа гапларни илгари ундан сира эшитмаган эдим:

— Инсон умри, болаларим, худди тегирмонга ўхшайди. Ҳу анови парракни кўряпсизларми? Паррак — кишининг тақдири, тарновдан тушаётган сув эса унинг умри. Сув, болалар, жуда улуғ куч. Сув — ўтдан ҳам кучли, шамолдан ҳам кучлироқ, сув — тошни тешади. Ана шу кучни қай йўлга солсанг тегирмоннинг парраги ҳам шундай айланади... Тегирмонга ҳар хил одам келади — биров ун қилгани, иккинчиси — ёрмага, учинчи бир хиллари эса шунчаки томоша учун келишади... Эсимда бор, биз колхоз тегирмонини қуриб, ўзимизнинг Лаше дарёси сувини тарновдан тушадиган қилдик. Сув хўп уринди, лекин парракни ўрnidан қўзғата олмади — кучи етмади. Шунда биз дарёнинг яна бир тармоғини олиб келиб қўшдик, қарабсизки — ишлар ванг! Паррак шунақаям айланиб кетдики, асти қўяверинг. Бу гапни нима учун гапираётганимни фаҳмляяпсизларми? Иккита дарё қўшилса — ҳикмати кўп!.. Мана, сизлар ҳам тез орада ўрта мактабни тугатасизлар ва ишончим комилки, ўқишни давом эттирмоқчисизлар... Бу яхши гап, лекин... Шаҳарда одамлар нимагадир ўз туғилган қишлоғини, дўстларини, ўртоқларини тез эздан чиқариб юборадилар... Қизим, сен шаҳарга бормоқчимисан? — тўсатдан Мерига савол берди Илларион.

— Боролмасам керак, Илларион амаки... Қўлимдан келмас...

— Унақа бўлса — дуруст! Демак, Зурико ҳам биздан қочиб кетолмас экан! — Илларион менинг елкамга қоқди-да, ўрнидан қўзғолди.

Мери уялиб ерга қаради.

— Болалар, сизлар учун бутун дунё очиқ. Биз Илико иккаламиз эса худди анови эски тошга ўхшаймиз, — деди Илларион ҳовли ўртасида ётган тегирмон гошига ишора қилиб. Унинг устида каттагина сурранг калтакесак офтобга тобланиб ётарди...

...Етуклик аттестатларини бизга тантанали вазиятда, фавқулодда клуб хизматини бажарадиган чой қабул қилиш пунктида топширишди.

Мактабимизда духовой оркестр бўлмаганлиги сабабли табрик музикаси чалиб туриш учун райондан дафн маросимлари учун ташкил этилган оркестрни таклиф этишибди. Тантанали мажлис очилгунга қадар оркестр Ромулининг илтимосига мувофиқ «Ойижонининг ўғилчиси» деган музикани ижро этди. Кейин мен созандалардан бирон шўхроқ куйни чалиб беришларини илтимос қилдим ва уларнинг сурнай чаладиган катталарининг чўнтагига етти сўм солиб қўйдим. Оркестр «Эй, Спиридон укажон»ни қотириб чалиб берди. Кейин кимдир «Хасанбегури»¹ни ижро этишларини сўради, аммо музикачиларнинг каттаси бунга оркестримизнинг кучи етмайди, деб рад жавобини қилди.

Чошгоҳга келиб, ниҳоят ҳамма йиғилди-ю, тантанали мажлис бошланди. Президиумда ўқитувчилар ва энг яхши ўқувчиларнинг ота-оналари ўтиришарди. Менинг бувим тоби қочиб қолганлигидан мажлисга келолмади, шунинг учун президиумдаги битта жой бўш эди.

Мактабимиз директори ўз сўзида бизда ва капиталистик мамлакатларда маориф масалаларининг қандай аҳволда эканлигини қисқача гапириб ўтди ва бундан буён биз мустақил одамлар эканлигимизни, бизга мактаб нимаики бериши мумкин бўлса ҳаммасини: оьрганлигини ҳамда бундан кейин биз кўнглимизга келган ишни қилишимиз мумкинлигини айтди. Кейин у бизни алфавит бўйича чақира бошлади. Ҳар бир битирувчига қисқача тавсифнома бериб чиққандан сўнгра директор унга етуклик аттестатини топширар, қўлини

¹ «Хасанбегури» — грузин халқ ашуласи.

маҳкам қисганича сураткаш Павлушага қайрилиб қарар, у эса аппаратига осилган ноксимон асбобини тайёр қилиб турарди. Битирувчи Павлуша ичида ўнгача санаб, тайёр, қушча мана бу ердан учиб чиқди, деган маънода қўлини силтамагунча чўчиган қиёфада қотиб турар эди. Шундагина табрик музыкаси қулоқни қоматга келтириб жарангларди.

Навбат менга етганида музыкачилар ўзларини дафн маросимидамиз, деб ўйлашди шекилли, негадир «Тавочемо»¹ни чалиб юборди.

Директоримиз ғазаб билан кўзини ўқрайтирган эди, оркестр табрик музыкасига кўчди.

Тантанали мажлисдан сўнг концерт бўлиши ва унда қишлоғимиз хори ўз ашулаларини ижро этиши керак эди. Биз бу қўшиқларни камида минг мартаба эшитганимиз учун ҳаммамиз уй-уйимизга тарқалдик.

Бувим менинг аттестатимни кўриб, мени чунонам қучдики, нақ бўғиб қўяёзди. «Энди ажалдан ҳам қўрқмайман», дерди у кўз ёшлари билан аттестатни ҳўл қилиб. Кейин бирдан жиддий бўлиб қолди, менга бошқача кўз билан қараб қўйди-да, аттестатни столга қўйиб, ўзи индамасдан чиқиб кетди. Ҳеч нарса тушунолмамай гаранг эдим.

Ўн беш минутлар чамаси ўтгач, бувим қайтиб келди. Унинг орқасидан Илико билан Илларион ҳам эрғашиб келишарди.

— Ўтиринглар, қўшнилар!— деди бувим.

Илико билан Илларион ўтиришди.

— Хўш, яна нима бало қилиб қўйдинг?— деб сўради мендан Илларион.

— Етуклик аттестати олдим,— дедим мен ва унга аттестатни узатдим.

— Ана шунинг учун ҳам мен сизларни чақирдим,— деди бувим.— Худо ҳаққи, кўринглар-чи, бу ҳақиқий аттестатми ё бўлмаса ўтган йили слиб келган, кейин бировники бўлиб чиққан мақтов қоғозига ўхшаган қалбаки нарсами?

Илларион аттестатни олди-да, қўлида узоқ айлантириб кўрди, печатини, имзоларни синчиклаб текширди, ҳатто чироққа солиб қаради кейин Иликога берди. Илико ҳам аттестатни ундан ҳам синчиклаброқ, ҳар томонлама текшириб чиқди-да, бувимга узатди.

¹ «Тавочемо» — З. Палиашвилининг «Даиси» операсидан ария. Бу музыка кўпинча мотам йиғинида чалинади.

— Ҳақиқатан ҳам аттестат!

— Ростдан-а? — ҳамон ишонмасди бувим.

— Ростдан! Биринчидан, у аттестатнинг тоза бланка-қоғозини тополмасди, иккинчидан, муҳри ҳақиқий, учинчидан, аттестатнинг орқа томони рус тилида тўлдирилган, Заблонамиздаги бирорта ҳам ўқувчи бунинг уддасидан чиқолмасди, тўртинчидан, биттаям тўрти йўқ — бошдан-оёқ уч баҳо!

— Э, худога шукур-ей! Кўнглимни тинчитдинг-а, Илико! — энгил нафас олди бувим.

Илларион аттестатга яна қўлини чўзди.

— Е-тук-лик ат-тес-та-ти! — деб хижжалаб ўқиб чиқди у. Сўнг ўрнидан турди-да, менинг олдимга келиб бармоғи билан калламга чертиб, қулоқ солиб кўрди ва бош тебратганича Иликога юзланди: — Оғайним, етук-лик деган пишгани бўлса керак, а? Лекин бу калла ҳали хомроғу?

— Қўйвер, ҳеч нарса қилмайди... Помидорларни ҳам йўлда бузилиб қолмасин деб шаҳарга хомроғича жўнатишади. Йўлда пишиб қолади.

— Ундай бўлса, келинлар, ҳал қилиб олайлик: у энди нима қилиши керак, қаерга ўқишга кирсин, қандай касб танласин, а? Одамда бирор-бир мақсад, режа деган нарса бўлиши керак-ку? Бўлмаса, у шаҳарга бориб бекор кўча чангитиб қайтади, — деди Илларион.

— Қайси факультетга ўқишга кирмоқчисан? — деб сўради Илико.

Мен елкамни қисдим.

— Набирам доктор бўлиши керак, — деб қолди бувим. — Мен қариб қолдим, у менга қарайди!

— Нима, келиб-келиб шунинг қўлида асфаласофлинга равона бўлмоқчимисан? — деди Илларион.

— У тарихга кирса-чи, а? Тарихда ўқиганлардан райком секретарлари чиқади, — деди Илларион.

— Мен унинг ўрнида бўлсам юристликка ўқирдим! — деди Илико. — Мана, бизнинг судьямизни қара, туппа-тузук одам бўлиб қолди. Қишлоққа келганида йиртиқ чориқда юрарди, энди бўлса чарм пальто-ю, резина этик кийиб керилиб юрибди.

— Юристлик қилолмайди, кўнгли бўш! Ахир у ҳеч кимни қамоққа ололмайди-да!

— Балки у адабиётга кирар? Ахир у шеър тўқиб юради, тилли-жағли! Бундан ортиқ унга нима керак?

— Тап-тайёр профессор чиқарадиган бирорта ўқиш-пўқиш йўқми? — деб сўради бувим.

— Нега йўқ бўлар экан, бор! Мана, Илико ўшанақа ўқишни битирган,— деб илжайди Илларион.

— Ўзинг нимага индамай ўтирибсан, овсар?! Айт, қаерга кирмоқчисан?— менга дағдаға қила кетди Илико.— Бўлмаса, кўрмаяпсанми, бурунбой масхара қила бошлаяпти!

— Артистликка бораман!— деб юбордим мен даб-дурустан.

Ҳамма жим бўлиб қолди.

— Бу гапни эшитгунча қулоқчинам кар бўлмай-дими? Кўпхотинлик бўлмоқчимисан?— деб бобиллаб берди бувим.

— Ақлдан озибди, бечора,— деб қўйди Илико.

Тортишув тонг отгунча давом этди. Ниҳоят, ҳамма Илларионнинг менинг шимимдақа шим кийган одам ўзининг бундан буёнги турмушини ҳам иқтисодий, ҳам моддий таъминлаши учун иқтисод факультетига кириши керак, деган фикрига қўшилди.

Бувим бўйнидан каттагина япалоқ калит осилган кумуш занжирини олди-да, эски сандиғимиз олдига келди, унинг қопқоғини очиб, ичидан бобомнинг яшил бахмалдан четига чарм тасма ўтқазиб тикилган галифе шимини, нағал қоқилган катта хром этигини, чўнтак-лари устидан тикилган шойи кўйлагини, кумуш белбоғини, баланд қоракўл папахни олди. Кейин буларнинг ҳаммасини менинг олдимга ёйиб қўйди-да, кўзларига қўйилиб келаётган ёшларини этагига артиб туриб:

— Мана, ўғлим, кийина қол. Сени бегона юртларга бунақанги жулдурвоқи ҳолингда юборармидим! Сен у ёқлардаям ҳамманинг олдида башанг кийиниб юришинг керак, болам!— деди.

Мен бувимни маҳкам қучоқлаб, кўзларидан ўпдим-да, нариги хонага югуриб чиқиб, ҳалиги кийимларни тезда кийдим у яна «комиссия»нинг олдида ҳозир у нозир бўлдим.

— Ол-а! Симон Долидзенинг худди ўзгинаси-ку!— деди Илико тиржайиб.

Якшанба куни эрталаб мен, бувим, Илико ва Илларион катта тош йўлнинг четида туриб ўтган йўловчи машинага қўл кўтарардик. Ёмғир майдалаб уриб турар, изғирин шамол ҳам эсар, ҳаво хийла совуқ эди.

— Шофёрнинг олдига, графинкага¹ ўтир!— деб уқтирарди бувим.

¹ Кабина демоқчи.

— Саримсоқ пиёз еб юришни эсингдан чиқарма, касал-пасал юқмайди!— деб насиҳат қиларди Илларион.

— Вагонга киришинг билан атрофингга ладикалон¹ сепиб ол, кана-пана чақмайди,— деб огоҳлантирарди Илико.

— Эсингда бўлсин, эртагаёқ хатинг менга келиб тегсин!— таъкидларди бувим.

— Яхшиси, телеграмма юбора қол. Ё бўлмаса бирорта одамдан хат бериб юбор, тез етиб келади!

— Шаҳардаги саёқлар билан юрма!

— Тезроқ қайтиб кел!

— Винога зориқсанг, ёзиб юбор, уялма!

Ниҳоят, битта юк машинаси келиб тўхтади. Кабинада болали аёл ўтирарди. Бувим ёмон кўздан асрасин, деб мени турган жойимда уч марта чўқинтирди. Илико ва Илларион бирин-кетин бағирларига босиб ўпишди, мен тепага чиқиб олдим, ниҳоят машина жойидан қўзғалди.

Бирдан йўлда қўлида тугунча ушлаган қиз пайдо бўлди. У бор кучи билан чопиб келарди. Машина тезлигини оширар, қиз эса янада қаттиқроқ чопарди. Бора-бора у қадамини секинлаштирди ва аста-аста юрганича кузатувчиларнинг олдига келди. Қиз узоқлашиб бораётган машинанинг орқасидан узоқ қараб қолди, кейин шартта орқасига бурилиб Иликонинг кўкрагига бошини қўйди. Йиғлаётган бўлса керак. Мен ҳам йиғлардим. Машина бўлса олға қараб ғизиллаганича мени ўша, мен учун жуда азиз бўлган тўрт одамдан тобора узоққа олиб кетарди.

Ёмғир майдалаб ёғар, шамол гувиллар, ҳаво совуқ эди. Ҳу уёқда, узоқда тўрт одам турарди. Иликонинг кўксига бошини қўйган қиз йиғларди. Мен ҳам йиғлардим, йиғлардим у яна унинг йиғлаётганлигидан қувонардим ҳам. Ҳам ёмғир, ҳам қор, ҳам қуёш, ҳам севги, ҳам севинч ёшлари — ҳамма-ҳаммаси мавжуд эди. Энди Илико ҳам қандай қилиб осмонда ою яна қор парчалари бўлишига ҳайрон қолмаса керак. Нимага кишининг уйқуси келмайди, бу севинч ёшлари қаердан пайдо бўлади ва умуман мен нега бу қадар бахтлиман — ҳаммасига у энди ишонади.

Машина эса олға қараб ғизилларди. Тош йўлда эн-

¹ Одекалон демоқчи.

ди ҳеч ким кўринмай қолди. Мен кузовда тик турганимча пичирлаб борардим:

— Хайр, буви! Хайр, Илларион! Хайр, Илико! Хайр, Мери!

Поезд

Юк машинасининг шофёри мени Махарадзе шаҳрининг вокзали олдидаги майдонга туширди-ю, ҳақини талаб қилди. Мен кумуш тасмамни бўшатиб, узун кўйлақларимнинг энгини қайирдим сўнг шимимни еча бошладим. Шофёр олдин қўрқиб қаради-ю, кейин қўлимни ушлаб қолди:

— Нима, жинни бўлдингми?

— Пулни қандай тўлайман бўлмаса?

— Тентак экансан-ку! Бунинг учун куппа-кундузи шимингни ечишининг нима кераги бор?

— Ахир, чўнтагим ичидан тикиб қўйилган-да!— деб шофёрни юпатдим мен ва чўнтагимни қидира кетдим.

Анча қидирганимдан кейин, ниҳоят, ички чўнтагимни топдим. Бир қўлим билан тушиб кетаётган шимимни маҳкам ушлаганимча, иккинчи қўлим билан чўнтагимни чокидан сўка бошладим. Пулни олиб энди санай бошлаган ҳам эдимки, қаттиқ пишқириш овози эшитилди. Машинанинг мотори бир неча марта гуриллаб, тўппа-тўғри менга қараб қуюқ тутун пуркади. Узимга келиб қарасам машина бурилиб, олдимда тўхтади. Кабинадан хо-холаб кулаётган шофёрнинг қип-қизил юзли калласи чиқиб турарди. У бошимдаги папахамни бурнимгача бостирди-да, кулиб:

— Э, бўлди, кийин-е! Пулинг ҳам керак эмас!— деди.

Мотор яна бир марта гуриллади, машина ўрnidан қўзғолди.

— Саломат бўл!— деб орқасидан қичқириб қолдим мен.

Шофёр ўзининг шалоғи чиқиб кетган машинасидан бошини чиқариб, менга қараб кулимсираб қўл силтаб қўйди, мен эса тушиб кетай деган шимимни кўтарганимча майдон ўртасида ҳамон атрофга аланглаб турардим.

... Тбилисига етиб бориш, билет олишдан кўра осонроқ экан. Мен буни кассир билан қилган суҳбатимдан кейин сездим. Шунинг учун ҳам мен билет олиш ҳақи-

даги ҳар қанақа фикрни миямдан чиқариб ташлаб, тўппа-тўғри перронга чиқавердим.

Бир соатлардан кейин поезд келди. Одамлар оқими мени олиб бориб, вагоннинг зинапоясига қисиб қўйди. Нафасим қайтгудек бўлди. Қичқирай десам проводник хотиннинг товони оғзимни беркитиб турарди, мен бўйнидан осилган товуқдек ночор питирлардим. Бунинг устига орқамдан кимнингдир тиззаси сиқиб келарди. Аллаким сочларимдан қаттиқ оғритиб тортди. Мен не азоблар билан олган етуклик аттестатим бекорга кетишини тушунгач, бор кучимни тўплаб туриб проводник хотиннинг яланг оёғига осилиб олдим. Паровоз билан проводник хотин бараварига қичқариб юборишди. Тўс-тўполон яна авжга минди.

— Нега қаққайиб турибсан? Қимирла!

— Бошимдан оёгингни ол-да!

— Тоғажон, хавотир олма, оёғим тоза!

— Бўлмаса, у оёгингни ҳам қўйиб олақол бошимга!

— Қани, уни бир кўрсат-чи!

— Нимани кўрсатади менга?

— Нима бўларди, чироқ-да!

— Ҳурматли пассажирлар, мени ўтказиб юборинглар, менинг билетим бор!

— Қара, йўқотиб қўйма!

— Уғрини ушланглар!

— Ташла чамадонни, аблаҳ, унда нок бор холос!

— Милиция, от уни!

— Қаёққа отаман? Уғринг қаёқда эканлигини билмасам?

— Бўлмаса, мени ота қол!

— Қани, бўл тез! Чиқ юқорига!

Ҳуштак овози эшитилди. Кейин икки марта қўнгироқ чалинди, кейин кимнингдир ўз вақтида туртилган қаттиқ турткиси мени вагонга итариб юборди ва паровоз ҳам худди шуни кутиб тургандай бирдан силтанди ва перронда қолганларнинг бақариқ-чақариқларини босиб кетгудай чинқирди.

Шовқин-сурон бир оз пасайгандек бўлди. Мен вагоннинг учинчи қаватига чиқиб олдим-да, тугунимни бошимга қўйиб, бурнимни папахам билан беркитдим... Тамаки тутуни кўзни ачиштирарди. Вагон бир меъёрда тебраниб, ғижирларди. Ғилдираклар бир маромда тақилларди. Бу овоз қандайдир таниш, қадрдон ва шу билан бирга эсга келтириб бўлмайдиган даражада-

ги узоқ, ўтмиш воқеаларни ёдга туширарди. Кўзлар секин-аста юмилиб борарди... Мен қаёққадир, узоқ-узоқларга сузиб кетяпман... Бутун атрофни туман қоплаб олганди... Уйқу келганда қовоқларинг шунақа оғир бўлиб кетадики... Лекин тақиллаётган нима экан-а? Э-ҳа, мен тегирмондаман-ку... Тегирмоннинг тоши тақил-даяпти. Уним тортиб бўлингунча ухлаб ола қолай. Бирдан бувим:

— Зурико-о-о!— деб чақириб қолди.

— Кетяпман!— деб қичқирдим мен ўрнидан сакраб туриб.

— Зурико-о-о!— деб яна чақирарди бувим қўлларини пешонасига соябон қилиб.

— Мана ҳозир, буви, кетяпман!— деб қичқирдим мен ва туман қоплаб ётган тепаликка югуриб чиқдим.

— Зурикела-ю-ю-ю! Қаердасан? Зурикелаю-ю-ю!— Паровоз бувимга қўшилиб увлаб чинқирди.

Гилдираклар бўлса: «Илларион... Илико... Илларион... Илико...»— деб тақилларди.

— Кўприк...— уйқу аралаш кимнингдир овозини эшитдим.

— Ҳей, биронтанглар деразани очиб юборсанглар-чи, нафасим қайтиб кетди!— деб қичқирди кимдир.

— Навбат билан нафас олиб бориш керак, бўлмаса Тбилисигача ҳаво тамом бўлиб қолади!— деди яна бир йўловчи.

— Бу кимнинг чамадони? Ҳозироқ ол, бўлмаса деразадан улоқтириб юбораман!

Мен ётган жойимдан эгилиб гапираётган одамга қарадим. У худди ойболтага ўхшаган қирра бурунли, юзи гўштдор бир одам эди.

— Қани, тегиб кўр-чи! Орқасидан ўзинг ҳам биргалашиб улоқасан!— деб уни жеркиб ташлади сепкил босган, худди курка тухумига ўхшаган думалоқ юзли семиз йўловчи.— Бу чамадонга тўртта еярман интизор бўлиб турибди.

— Интизорми, интизормасми, ишим нима? Ол деяпман, бўлмаса ҳозироқ деразадан отиб юбораман!— яна ўз таҳдидини такрорлади «ойболта».

«Курка тухуми» чамадонни истар-истамас олди-да, юқорига қаради.

— Ҳой бола, отинг нима?— деб сўради у менадан.

— Зурико.

— Менга қара, ҳозироқ туш пастга! Худди князь Багратион-Мухранскийга ўхшаб чўзилиб олибсан-а! Бу жой чамадонлар учун, тушундингми?

— Нима, чамадонингиздан менинг қаерим кам?

— Вой, укам-ей, бу чамадонда уч минг сўмлик озиқ-овқат бор-а, сенинг каллангга ўхшаган бўм-бўш эмас!

— Эй амаки, нимага мени бекордан-бекорга ҳақорат қиляпсиз?

— Э, минг бор кечирадилар, муҳтарам зот! Қани энди бир пастга тушворсинлар-чи! Бўл тезроқ!

— Тушмайман! Менинг ҳам сизникидақа чамадоним бор эди, уйимга ташлаб келганман. Поездда чамадон кўтариб юришининг нима кераги бор ўзи? Чамадонингизни пастга қўяверинг-да!

— Бу аҳмоқнинг гапини қаранглар! Ҳой, зумраша, ўзингдан каттага нега бунақа муомала қиласан? Менинг сендан каттароқ тўртта ўғлим бор-а!— деб тутанг кетди «курканинг тухуми».

— Сенинг ўғлингниям шунақа жойидан ҳайдашса яхши бўлармиди?— деб сўради ундан «ойболта».

— Э-ҳа! Сен ҳам унинг ёнини оляпсанми? Бўпти, жуда соз, ундай бўлса бола жойида ётаверсин, чамадоним эса сенинг полкангда тураверади! Қисилсанг — бундан баттар бўл!— деди «курканинг тухуми» ва жойига ўтирди.

— Эй, мишиқи, туш паста! Сенга айтяпман!— Энди дўқ қилишга ўтди «ойболта».

— Тушмайман!— дедиму ўгирилиб, шифтга қараб олдим.

— Проводни-ик!— деб чинқириб юборди «курканинг тухуми».

Эшикдан аввал проводникнинг чироғи, кейин бурни кўринди. У келдию билет суриштиришга тушди. Лекин шу заҳотиёқ ўзининг соддалигидан кулгиси қистаб, пул тайёрлаб туришни буюрди.

Иўловчилардан фақат иккитасининг билети бор экан. Проводник уларга истеҳзо билан қараб қўйди-да, чиқиб кетди.

Орага жимлик чўкди. Ҳар бир одам ўз хаёли билан банд эди. Мен ўз қўлимда сақлаб қолган жойимда вагоннинг бир меъёрдаги тебранишидан яна мудраб кетиб борардим... Худди ўнгимдагидек, ҳовлимизга кириб келаётган Илико ўтарди. У маккажўхорили қопни кўтариб олган эди. Мана у юкини ерга қўйди-да,

ўзи шу ернинг ўзида, салқинда чўққайиб ўтирганча папирос ўрай бошлади.

— Илико, чекишдан бер!— деб сўрадим мен.

Илико эса менга эътибор бермасдан қаёққадир, узоқларга тикилиб турарди.

— Илико, амакижон, кел, тамакингдан битта чектир! Бу — мен, Зурикоман-ку, нима, мени танимаяпсанми?

Илико ўрнидан туриб, туман орасида кўздан йўқолди.

— Илико-о!— деб уни чақирдим мен.

— Эй, ким бу?

Мен чўчиб уйғониб кетдим. Йўловчилар мудраб кетиб боришарди. Шовиллаб ёгаётган ёмғир деразага уриларди. Бошдан-оёқ ҳўл дарахтлар бир-бирларини қувганларича қаёқларгадир яширингани шошилишарди... Бирдан пешонамга совуқ томчи тушди, кейин иккинчиси, сўнг томчилар шатир-шутир бўлиб кетди. Мен жойимдан сал сурилдим. Тахтанинг устида анчагина сув тўпланиб қолган экан, бармоғим билан уни сургандим, сув пастга, кимнингдир бошига оқиб туша бошлади.

— Э, ярамас, нима қиляпсан-а?— деб қичқириб юборди сувнинг тагида қолган йўловчи кафти билан пешонасини артиб ва шубҳаланиб ҳўл қўлини ҳидларкан.

— Мен ҳеч нарса қиланим йўқ. Ёмғир бу,— дедим хотиржам.

— Бир иложини қилсанг-чи, ахир...

— Нимаям қила олардим? Тепага чиқиб, томни беркитиб тушайми?

— Э, аҳмоқ, мунча жаврадинг! Тешикни беркитиб қўйсанг бўлди-да!

Мен ўрнимдан туриб ўтирдим-да, шифтда унча катта бўлмаган бир тешикни излаб топдим унга бармоғимни тикдим. Ёмғир суви тепага чўзилган қўлимдан оқиб тушиб қўйнимга тўлди. Мен камаримни ечиб, сувни пастга тушириб юбордим. Кўп ўтмай этигим ҳам ярмигача сувга тўлганини сездим.

— Тўхтатиб бўлмапти!— дедим мен ва пастга туша бошладим.

— Пулимизни шилиб олишади-ю, томни тузатиб қўйишмайди!—деб аччиқланди билети бор йўловчи.

— Э, сен жим ўтирсанг-чи! Текинга кетиб боряпса-

ну яна нозу фироқ қиласан-а,— деб уни жеркиб берди билетсиз йўловчи.

Мен полга сакраб тушгандим, этигимдаги сув фонтан бўлиб шифтгача сачради.

— Йигитча, этикни еч, шамоллаб қоласан,— деб маслаҳат берди «ойболта».— Ке, оёгингни узат, ечиш-вораман!

— Қўяверинг, амаки, овора бўлманг!— дедиму юқоридаги тахталарни ушлаб туриб тортилганимча этикдан қутулдим-қўйдим.

— О-ҳо!— деди «курканинг тухуми».— Оёгингни роса қисиб ётган экан-ку этикларинг! Сал каттароқ қилиб тиктирсанг бўлмасмиди!

Ҳамма кулиб юборди. Мен икки йўловчининг ўрта-сига зўрғатдан тиқилиб кириб, ўтириб олдим. Ёмғир ҳам тинди, ҳамма «хайрият», дегандек енгил нафас олди. Мен ҳам анча исиниб олдим.

— Ҳей, менга қара,— деб яна бошлади «ойболта».— Энди бу лаънати чамадонингни ол! Бўлмаса, худо ҳақи, ҳозир деразадан ташлайман!

«Курканинг тухуми» индамасдан чамадонни олди-да, юқорига — менинг жойимга ташлаб қўйди.

Яна ҳамма жим қолди.

Тўсатдан кимдир секингина акса урди.

— Саломат бўл!— дейишди бараварига.

Кейин яна кимдир акса урди. Ярим соат ўтгач, вагонда гўё яқин қариндошлар узоқ йиллар кўришмасдан дуч келиб қолишгандай фақат саломатлик, узоқ умр ва эсон-омонлик тиланар эди, холос.

— Йўқ, бунақаси кетмайди!— деб қолди бирдан «ойболта».— Ҳаммамизнинг бараварига ўпкамиз шамоллаб, вагонга қизил хоч чизиб қўйишгунча қараб туравермасдан, бирор иложини топиш керак!

— Буниям калласи сал-пал ишлар экан-ку, а!— деди «курканинг тухуми» ва қаердандир бир шиша ароқ олиб ўртага қўйди.

— Менинг бир пудча вином бор, ҳу ана, учинчи полкада турибди, ўша бочкани ола қолайлик...— деб гапга аралашди ҳозиргача бир чеккада келаётган малла йигит.

— Йўқ, ҳозир вино бўлмайди. Яхшиси, ароқ ича қолайлик!— деб унга жавоб қилди «ойболта», хурсандлик билан қўлларини бир-бирига ишқаб.

— Ихтиёрингиз,— деб рози бўлди малла.

— Сен, яхшиси, бочкачангнинг тиқинини олиб қўй.

Бўлмаса у ёрилиб ҳаммамизнинг устимизни расво қилмасин тагин,— деб муржеаат қилди малла йигитга озода кийинган билетли йўловчи.

Малла индамасдан унинг айтганини бажарди-да, жойига ўтирди.

Йўловчилар ҳар хил емишлар олиб, ўртага қўйиша бошлашди. Кимдир яна бир шиша ароқ тортиқ қилди. «ойболта» ҳам ўзидан икки шиша қўшди-да, косагулик қилишга тушди.

— Уртоқлар! Сизларнинг ораларингда менинг бирорта ҳам ўртоғим йўқ, лекин биласизлар-ку, поездда нималар бўлмайди? Поездда одамлар бир-бирлари билан танишиб, дўст бўлиб қолишади. Киммиз биз? Қаёқлардан келяпмиз?

— Мен командировкадан келяпман,— деди билетли бор йўловчи.

— Жуда соз!— сўзида давом этди косагул.— Хўш, анови ким? Қаердан? Ҳеч ким билмайди!— деди «ойболта» «курканинг тухуми»га қўлини бигиз қилиб.

— Нега ҳеч ким билмас экан?— ўрнидан сакраб турди у.— Мунча ҳовлиқасан? Тилингни тий, бўлмаса нақ...

— Қадаҳ сўзи айтгани қўясанми-йўқми? Мунча жаҳлинг чиқмаса, а?.. Нима деётган эдим? Ҳа. Мени танийсизларми? Йўқ, танимайсизлар. Мен сизларни танийманми? Йўқ, танимайман. Бошқа пайт бўлса-ку, тупурдим, деб кетаверардим, лекин поезднинг фазилатиям шунда-да! Поезд бизни бирлаштирди, бир-биримизга оғайни ака-ука қилиб қўйди! Шунинг учун ҳам — яшасин поезд!— у сўзини тугатди-да, стаканни бир кўтаришда бўшатди.

— Поездимиз учун!

— Яшасин поезд!

— Ҳм-м... Ҳақиқатан ҳам ғалати-ку, а... Майли, поезд учун!— деди озода кийинган йўловчи ва стаканни менга узатди.

— Уртоқлар, мен поездда биринчи юришим,— дея гап бошладим мен.

— Бахтли одам экансан!— деди «курканинг тухуми».

Келишимдан олдин Илико билан Илларион мен — поездда ўғри, муттаҳамлар кўп бўлади, шунинг учун кўзингга қара, деб огоҳлантиришган эди. Кўриниб турибдики, уларнинг гапи — бекор гап. Бу одамлар унақалардан эмас...

— Исмингиз нима, амаки? — деб сўрадим мен «ой-болта»дан.

— Амбако!

— Ҳа, Амбако. Мен уни биринчи марта кўрганам-да: «Бу шайтоннусха одам қаёққа кетяпти экан-а», деб ўйлаган эдим. Сизнинг исмингиз-чи?! — деб сўрадим «курканинг тухуми»дан.

— Менинг исмим Антипо, сен кўп жаврамасдан ичсанг ичгин-да, ўрнингга бориб ўтир!

— Ҳа. Антипо олдин менга жиннига ўхшаб туйилган эди.

— Энди-чи?

— Энди нима бўларди, энди поезд бизни дўстлаштирди! Яшасин поезд! — деб сўзимни тугалладим-да, ичиб юбордим.

Косагул яна стаканни тўлдирди. У иккинчи қадаҳ сўзини тик туриб айтмоқчи эди, аммо бошини юқоридаги тахтага уриб олди-ю, шартта жойига ўтирганича сўз бошлади:

— Худо маймунларни гапиришга ўргатганда уларнинг бир-бирларига биринчи айтган сўзлари «салом!» экан. Кейин ўрмонларнинг дарахтлари кесилиб, уйлар қурилиб, темир йўли солиниб, поездлар юра бошлади, бу поездга биз ўтирдик ва бир-биримизга «салом!» дедик!

— Мен ҳеч кимга «салом!» деганим йўқ!

— Бунинг учун одам сал хушмуомала бўлиши керак-да...

— Шунинг учун ҳам ана шу илиқ «салом!» сўзи ҳамиша бор бўлсин! — деб сўзини тугатди Амбако.

— Яхши гап!.. Ўйлаб кўрайлик, юракдан саломлашиш дегани нима ўзи? Арзимаган гап! Аммо шундай одамлар ҳам борки, ана шу яхши сўзни одамларга айтишга бўйинлари ёр бермайди! Мана, менинг бир ўртоғим бор, университетда бирга ўқиганмиз...

— Ўзлари қайси қишлоқдан бўладилар?

— Нигоитиданман!

— Яхши қишлоқ. Хўш, бу йил ҳосил қандай бўлди?

— Шукур, ёмонмас... Шундай қилиб, менинг битта ўртоғим бор...

— Сен билан саломлашмайдиганми? Э, буни эшитдик!.. Лекин сен стаканимизнинг биттагина эканлигини билмайсанми? Худо ҳақи, ич тезроқ!

...Навбат яна менга етиб келди. Мен қўлимда ароқ

тўла стаканни ушлаб туриб, бутун баданимга иссиқлик таратадиган обизамзамга қарар эканман, бу нотаниш одамларга бувим тўғрисида, Илико ва Илларион тўғрисида, Мери тўғрисида гапириб бергим ва ашула айтгим, қичқиргим келди. Лекин мен уялдим, худди ҳар қандай қишлоқи бола ўзининг ямоқ солинган шимию йиртиқ чоригидан уялганидек уялдим.

— Саломат бўлинглар, дўстлар,— дедим мен кўзларимдан ёш чиқиб кетиб ва дарров ўтириб олдим.

— И-е, қаҳрамонимиз йиғлаяпти-ку, а!— деди «ойболта» «курканинг тухуми»га.— Ароқ неча даража эди?

— Саксон даражали!

— Гаров бойлашаман, йигирма градус, холос!— дедим мен кўз ёшларимни артиб.— Мен ҳечам ароқдан йиғлаганим йўқ, кўзимга бир нарса кирди!

— Майли, ҳечқиси йўқ... Мен давом этяпман, ўртоқлар!— Косагул товушини бир даража баландлатди.— Мана, биз айтдикки, худо маймунларни яратди, кейин маймунлардан биз тарқадик. Буларнинг ҳаммаси бекор гап... Кўпчилик одамлар ўз ота-оналаридан тарқалишган. Бизнинг ота-оналаримиз бўлмаганда, биз мана шу ароқни ҳам ичиб ўтирмаган бўлардик. Агарда ароқ бўлмаганда эди, биз ота-оналаримиз учун ичолмаган бўлардик. Мен ўз ота-онасини эсга олмайдиган бирорта ҳам мастни учратмаганман!

— Мен тўйиб ичсам ҳеч нарсани эслаёлмайман,— деди малла йигит.

— Сен шуни эслаганингнинг ўзиям катта гап!— деди «курканинг тухуми».

Ота-оналаримиз учун кўтарилган қадаҳдан кейин биз маллани астагина кўтариб, учинчи қаватга, бочкасининг ёнига ётқизиб қўйдик.

— Оғзини девор томонга қаратиб қўйинглар, ҳиқиллаши бошқача!— деб бизни огоҳлантирди «ойболта», аммо у кеч қолган эди.

Малла худди вулқон портлагандек қайт қилиб юборди. Биз ҳанг-манг бўлиб қотиб қолдик, соқиймининг қулоқчини қирмизи рангга бўялди. «Курканинг тухуми» билан озода кийинган билети бор йўловчи бир-бирларига даҳшат билан қараб туришарди. Вулқон лавасидан қандайдир мўъжиза билан қутулиб қолган биргина мен худди гуноҳкор бандалар орасида турган Исо алайҳиссаломдек турар ва қотиб-қотиб кулардим.

— Ҳе, ярамас!— деб чийиллади «ойболта» ва ҳа-

ром бўлган қулоқчинини елкасидан шартта олиб деразага қараб отди.

— Пастга тортиб туширинглар бу чўчқани!— деб бўкирди «курканинг тухуми».

— Роса расво бўлди-ку, а! Энди нима қиламан? Кўйлак бировники эди-я!— деб оҳ тортарди билети бор йўловчи кўйлагини рўмолчаси билан артар экан.

— Оғзига сочиқ тиқиб қўйинглар,— деб маслаҳат берди қўшни купедан кимдир.

— Нима гап ўзи, ўртоқлар? Бочка ёрилиб кетди-ми, а?— бирдан малланинг секингина гапиргани эшитилди.

— Сен яна бизни мазах ҳам қиляпсанми, аблах?! «Бочка ёрилдими?» эмиш! Бочканга қизил бўтқа тўлдирганмидинг?! А?! Сенга кўрсатиб қўяман!..— Қугуриб кетган Амбако қўрқувдан қути ўчган маллага ўзини отди. Уни зўрға тутиб қолишди.

...Ярим соатлар ўтгач, яна қадаҳ сўзлари эшитила бошлади. Кўп ўтмай дастурхон устида мен билан Амбако қолдик, холос.

— Амбако амаки, сен мен билан яқинроқ танишсанг бўлармиди,— деб илтимос қилдим мен.

— Сен кимсан ўзи?

— Мен — Зурико Вашаломидзе бўламан!

— Хўш, фамилиянг ҳам дуруст, тузуккина ичар экансан. Кимнинг ўглисан?

— Мен бувим, Илларион ва Иликонинг ўғлиман.

Амбаконинг кўзлари олайиб кетди.

— Яна кимнинг ўглисан?

— Бошқа ҳеч кимнинг ўғлимасман. Учаласининг ўғлиман, холос. Қўшиқ айтишни хоҳлайман.

— Шунинг учун Тбилисига кетяпсанми?

— Йўқ, Тбилисига ўқишга кетяпман. Менда етуклик аттестати бор-да. Сендаям борми? Йўқми? Сен етуклик аттестати нима эканлигини биласанми? Билиб бўлсан. Яшасин илм!— дедим мен ва стаканни бўшадим.

— Менга қулоқ сол... Сен дуруст болага ўхшайсан... Қулоқ соляпсанми? Э, тентакка ўхшаб кулишингни бас қилсанг-чи! Қулоқ сол! Мен — Амбако Горделадзедман, мен ҳам ўқишга кетяпман. «Сен қари чолга ўқишни ким қўйипти!»— дейшинг мумкин. Лекин бу гапинг тўғри эмас. Уқишни, укам, ҳеч қачон кечи йўқ... Подшо Николайни тахтдан туширишганларида... Э, ўзингни тутиб ўтир!.. Ҳа, подшо Николайни тахтдан

туширишганда... мен ҳам худди сендай оғзимдан она сути кетмаган бола эдим. Мен подшо катта битта тахтада ўтиргану кейин унинг олдига ишчилар, деҳқонлар келишиб, унинг оёғидан ушлаб ўша тахтадан судраб туширишган, деб ўйлардим... Ҳа, ўшанда шунақа деб ўйлаган эдим. Нега шундай деб ўйлаганман, била санми? Илмсиз, нодон эдим, шунинг учун! Энди менинг ўғилларим илмли! Тушундингми? Яшасин илм!

— Яшасин Илларион амаки!

— Менинг исмим Амбако!

— Йўқ, Илико!

— Амбако!

— Йўқ, Иликосан сен! И-е, иккинчи кўзинг қачон ўсиб чиқди?

— Уғлим, менга қара, менинг исмим Амбако!

— Илларион амаки, ке, сени бир ўпай!

— Э, бошни қотирвординг-ку, ҳа, майли, Илларион бўлсам бўлақолай, лекин, мабодо мастлигинг тарқалса — мени Амбако деб чақир, хўпми?

— Мени ўпгинг келмаяптими?

— Вой тентаг-ей, яхши болани нега ўпгим келмас экан?

Амбако энги билан лабларини артди-да, мени чўлпиллатиб ўпди. Мен Амбаконинг елкасига бошимни қўйиб, кўзларимни юмдим.

— Илларион, бечора Мурадамни отиб қўйганинг эсингдами?

— Эсимда, ўғлим, нега эсимда бўлмас экан!

— Ушанда нима деганинг эсингдами?

— Нима деган эдим, а?

— Мени: йиғлама, Зурикела! — деб юпатган эдинг.

— Ҳа-я, энди эсимга тушди!

— Сен-чи? Сен ҳам йиғловдинг-ку ахир!

— Мен йиғловдим? Ҳа-я, йиғловдим-а!

— Тамаки эсингдами? Бизни Илико сийлаган тамаки-чи?

— Нега эсимда бўлмасин, зўр тамаки эди-да!

— Йўқ, қалампир қўшилган тамакини айтяпман!

— Қалампир қўшилгани ҳам эсимда.

— Сен биласан-ку ахир: сен билан Илико менинг учун дунёдаги ҳамма одамлардан ҳам азизроқ-сизлар!

— Биладан, ўғлим, биладан... Энди, ухлагин-а!

— Бувим ухлаб қолгандир... Йўқ, ухлагани йўқ...

Менинг тўғримда ўйлаб ўтиргандир...

— Албатта ўйлаяпти-да! Ахир у сени яхши кўради-да...

Поезд елдек учиб борар, вагонлар бир маромда тебранар, ер ҳам, атрофдаги ҳамма нарсалар ҳам тебранади... Ишқилиб, поезд изидан чиқиб кетмаса бўлгани... Лекин бунинг мен учун қўрқинчли жойи йўқ — мен Илларионнинг кўксида ухлаб кетяпман... Унинг қадоқли ғадир-будир қўллари менинг нам пешонамни оҳиста сийпалаяпти... Ғилдираклар бир оҳангда тарақ-туруқ қилишади... Поезд чинқириб, елдек учиб боряпти.

— Ху-в-в, Зурикела, қаердасану-у-ув!

— Мана, кетяпман, буви! — деб қичқираман мен энгил туман орасидан.

— Ухла, ўғлим... — кимдир мени тинчлантирарди.

Уй ўзи нима?

Мен энди иқтисод факультетининг студентиман. Менинг бойлигим ҳалиям бир жуфт шиму сиёсий иқтисоддан битта «қарз» — «дум»дан иборат. Биринчи курсда ўқир эканман, стипендиямни мен яшайдиган уйнинг бекаси пешма-пеш олиб турарди, яна ҳар сафар пул олишида у:

— Эй, ялқов-ей, аълочи бўлсанг нима қиларди, а?.. — деб қўярди.

Энди бўлса «дум» боисидан уй бекаси стипендиядан маҳрум бўлиб қолди, шунинг учун ҳам иқтисоддан бўладиган имтиҳонга биргаликда тайёрланамиз.

— Хўш, қалай, қачон топширасан? — деб сўрарди у ҳар кун эргалаб.

— Худо ҳақи, мени тинч қўй, Марта хола! — дердим жаҳлим чиқиб. — Худди бувимга ўхшаб мунча менга ёпишиб олдинг?

— Иккаланг қўшмозор бўлмайсанми менга деса! — деб бақирарди бека. — Сенларни пишириб ейманми?.. Сен ижара ҳақини тўлайсанми, йўқми, ўзи? Ё уй бошқарувчисини эсингдан чиқардингми? Бугун у пропискадан ўтмаган одамни уйингга қўйгансану мени рози қилишни ўйламаяпсан, деб огоҳлантириб кетди.

— Рози қилиб қўя қол-да уни! Икки оғиз яхши гапирсанг бўлди-да!

— Тиржайма, аҳмоқ! Утир, дарсингни қил! Агарда икки кундан кейин сени стипендиянгни тиклашмаса уйдан ҳайдайман!

— Балки, икки кунда аспирантурани тамомлашим керакдир? Шуям уй бўлди-ю! Сичқон тутадиган қопқоннинг ўзи-ю!

— Ҳа, кўнглинг нималарни тусамайди? Балки, иссиқ сувли, ваннали хонани хоҳларсан?

— Ҳа-я, яхши эсимга солдинг, бир стакан иссиқ чой олиб кел!

— Балонинг ўқини олиб кела қолай!

— Қанд солиш эсингдан чиқмасин!

Бека кетди. Мен ўз конспектаримга маъюс тикиламан. Марта хола Варазис-Хевининг бир четидаги икки хонали кичкинагина бир уйда туради. Уй бекам — хунук, жавроқи, лекин меҳрибон аёл. Унинг биттагина ижарачиси бор — у ҳам бўлса мен. Мен битта хонада турман, унда мендан ташқари битта каравот, битта стол, Софья ва деворида балиқ думли каштадан тикилган аёл бор! Софьянинг кўзлари кўм-кўк. У эрталаб мен кетгандан кейин менинг биттаю битта тарелкамни яхшилаб ялаб, тозалаб қўяди, кейин кун бўйи дераза токчасида ўтириб олиб қари тут дарахтига ва унда ғужгон ўйнаётган чумчуқларга тикилгани-тикилган. Бу дарахт ва Марта хола тенгдош эканлар, лекин унинг мевасини ҳеч ким кўргани йўқ. Софья — жуда айёр ва ўз қадрига етадиганлардан. Кечаси у мен ўрнимга ётиб, кўрпани иситмагунимча тоқат қилиб кутиб туради. Фақат шундан кейингина у дераза токчасидан тушадию астагина кўрпа остига кириб, менинг ёнимга ётади. Мен Софьяни жуда яхши кўраман, йўқ, яхши кўришдан кўра — унга жуда ўрганиб қолганман — ана шунинг ўзи яхши кўриш бўлса керак. У бизникига қаердан келганини мен ҳам, уй бекаси ҳам ҳам билмаймиз. Бир куни кечқурун у хонамга индамай кирдию думини тиккайтирганича каравотнинг оёғига келиб суйканди ва худди: «Мен сенга ёқяпманми?» дегандай менга савол аломати билан қаради. У қўшни қизга ўхшарди, шунинг учун ҳам менга ёқиб қолди. «Софья, Софья!» — деб уни чақирдим. У менга орқаси билан ўгирилди-да, шошмасдан эшикка қараб юрди. «Қаёққа кетяпсан, Софья, марҳамат, қола қол!» — деб илтимос қилдим мен. Софья ҳам қола қолди. Шундан бери биз бирга яшаймиз.

Софья менинг ишларим унчалик юришмаётганлигини сезади ва ҳар қандай қилиб бўлса ҳам менга далда беришга ҳаракат қилади. Мен конспектимни ўнинчи бор ўқиб чиқаман ва ноумидлик билан ёстиқ остига ти-

қаман. Кеча кечқурун Марта хола менга — мен учига чиққан худо беҳабарлигим учун доим бошим ташвишдан чиқмаслигини айтди. Мен унга — энг ўтакетган худо беҳабар — менга тинчлик бермаётган ва уни стипендиядан маҳрум қилган худонинг ўзи, деб жавоб қилдим. Марта хола — бунақанги шаккок гапларинг учун худо сени кечирмайди, деди. Мен, э, ўшанақа худодан ўргилиб қўйдим, дедим. Шунда Марта хола менинг дарҳол тиз чўкиб худога тавба-тазарру этишимни талаб қилди, бўлмаса худо сени тилингдан олиб, соқов қилиб қўяди, деди. Мен унинг бу гапларига — худо аллақачон мени соқов қилиб бўлган, мана, иккинчи марта имтиҳон топшириш учун чиқяпману, аммо бир оғиз гап айта олмаяпман, деб жавоб қилдим. Марта хола бу гапни эшитиб қўрқиб кетди, чўқинди ва тупурганича эшикни тарақлатиб ёпиб чиқиб кетди...

...Бугун эрта билан мен яна имтиҳонга бораман. Ҳар аҳтимолга қарши мен Марта холанинг маслаҳатига амал қилмоқчи бўлдиму каравотим олдига тиз чўкиб, қўлларимни шифтга кўтарганча худога нола қила бошладим:

— Э, худо, аввало сендан сўрайманки, шундай қилки, анови чириб қолган шифт бошимга қулаб тушмасин... Яна, э қодир худо, бугун эрталаб соат ўнда мен сиёсий иқтисоддан имтиҳон топшираман. Сен товар нималигини биласанми? Товар — мол дегани. Мен илгари мол деганда сигирни, чўчқани, эчкини тушунардим, лекин унақа эмас экан. Лекин иккинчи томондан сигир ҳам, чўчқа ҳам, эчки ҳам мол, яъни товар бўлиши мумкин экан. Тушунмаяпсанми? Мен ҳам тушунмаяпман. Шунинг учун сендан сўрайман — ана шу фанни топширишда менга ёрдам бер! Мени Илико, Илларион ва бувим олдида шарманда қилма! Фақат сен мендайлик пайтингда беш баҳога ўқирдим демагин! Қўй бунақа гапларни! Илларион ҳам шунақа деярди! Сиз, қариялар, ёшларга панд-насиҳат қилишни биласизлар, холос!.. Агар сен шунақа ақлли экансан, кечаги гапларимни эсингдан чиқару менга имтиҳонда ёрдам бер! Ана бу иш ҳақиқий худонинг иши бўлади! Йўқ, ахир, ҳақиқатан ҳам битта арзимаган учни бундай ташлаб қўйсанг сендан нима кетади, а?.. Хўш, худо, сен менинг гапларимни эшитяпсанми?!

— Эй, сен кимсан?! — бирдан баланд товуш эшитилди.

Қўрққанимдан томирларимдаги қон тўхтаб, томогим қуриб қолди.

— Сендан сўраяпман!— такрорланди ҳалиги овоз.

— Мен... Мен... Мен — Зурикоман.

— Вашаломидземи?

— Ҳа, Вашаломидзе!

— Пропискасиз яшашга уалмайсанми?

— Нима?

— Юр ҳозир милицияга! «Нима»лигини ўша ерда кўрсатаман!

Томирлардаги қоним яна юришиб кетди.

— Сен ўзинг кимсан?— энди сўрадим мен ва қайрилиб қарадим.

Олдимда кўпни кўрган, шляпа кийган, тўзиб кетган папка қўлтиқлаган новча, озгин одам — уй бошқарувчимиз Доментий турарди.

— Доментий амаки!— тиржайдим мен.

— Амакинг осмонда!— тиржайди Доментий.

— Уртоқ Доментий!— деб гапимни тўғриладим мен.

— Мен сенга нега ўртоқ бўларканман?— деб гапимни бўлди Доментий.

— Ундай бўлса сенинг кимлигинг билан ишим нима!— дедим мен жаҳлим чиқиб,— халақит берма, мен имтиҳонга кетяпман!

— Тилингни тий! Тезроқ кийин-да, юр мен билан!— деб жеркди Доментий ва қўлини чўнтагига солди.

— Қўлингни чўнтагингдан олиб, кейин гаплаш мен билан!— дедим мен овозимни бир парда баланд кўтариб.

Доментий ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Сен!.. И-е.. Қандай тилинг борди?! Гўдак!

— Мен сенга одамларга ўхшаб гапиряпман: мени тинч қўй, бугун имтиҳоним бор, деб! Милицияга эртага ўзим бораман!

— Йўқ. Сен бугун борасан дедим, вассалом! Эртага қўлингни боғлаб олиб кетишади!

Мен Доментийнинг ҳазиллашмаётганлигини тушундим. Софья менинг ноилож аҳволда қолганимни билди шекилли, жон-жаҳди билан миёвлай бошлади.

— Овозини ўчир, бўлмаса деразадан улоқтираман!— деди Доментий.

Софья қўрқиб кетди-да, индамай қолди. Мен кийиндим. Беш минутдан кейин биз Варазис-Хевидан тушиб келардик.

— Сенда на юрак, на меҳр-шафқат йўқ экан! Одам имтиҳонга кетяпти-ю, сен бўлсанг уни милицияга судраб ётибсан,— дедим мен.

— Менда юрак йўқ эканми? — хафа бўлди у.

— Сенда-да! Бўлмаса кимда бўларди?

— Сенда борми, ўша юрак? Мана, сен прописка-сиз турибсан, сен учун мен жавоб беришимни ўйламайсан! Кейин, Доментий пропискадан ўтмаганларни яширади, Доментий улардан олади, дейишади... Сен бўлсанг менга бирор нарса берганмисан? Қани, айт-чи, сен менга бирор тийин бердингми?

— Йўқ?

— Ана шунақа-да! Тагин — Доментий порахўр, Доментий ўғри, Доментий алдоқчи... Ўғри ва муттаҳам ким ўзи?

— Ким?

— Қанча ижара ҳақи тўлайсан? — деб сўраб қолди Доментий тўсатдан.

— Ойига икки юз эллик сўм,— деб жавоб бердим мен.

— Бунча пулни қаердан оласан?

— Бувим юбориб туради.

— Бувинг қаердан олади?

— Иллариондан қарз олади.

— Илларион қаердан олади?

— Ҳосил яхши бўлса — вино сотади, бўлмаса Иликодан қарз олади.

— Илико қаердан олади?

— Нега менга бунча ёпишиб қолдинг! Сенинг ўзингга пулни ким беради?

— Ҳеч ким. Шунинг учун ҳам сени милицияга олиб боряпман-да!

— Тўғрисини айт: мендан нимани хоҳлайсан?

— Мен ҳеч нима хоҳламайман. Сени бўлимга олиб бораман, қоидага мувофиқ ҳукуматнинг қўлига топшираман ва айтаманки: мана бу гражданин... Сенинг касбинг нима?

— Ҳозирча ҳеч нима.

— Жуда соз!... Мана, касбининг тайини йўқ, прописка-сиз, имтиҳондан йиқилган мана бу гражданин... дейман. Қайси фандан ўтолмадинг?

— Сиёсий иқтисоддан...

— Сенга баттар ёмон бўлади... Сиёсий саводсиз, динга ишонувчи... Ахир, худога чўқиниб турган эдинг-а?

— Ҳа.

— Жуда соз!.. Сени ҳукуматга топшираману ва... сен қамоққа тушганмисан?

— Йўқ.

— Унақа бўлса ўзингга раҳминг келса-чи! Пропискангни бир зумда қотириб тўғрилаб бераман,— деди Доментий ва емакхона олдига келиб тўхтади.— Тушундингми?

— Йўқ...

— Овсар-ей! Сен ҳатто уй нима, прописка нима, тушунмасанг, сен билан қандай гаплашиш мумкин-а!.. Хўш, нега менга бақрайиб қолдинг? Юр, Риголеттонинг олдига кирамиз, овқатланамиз...

Ростини айтганда, қорним жуда оч эди. Мен Доментийга миннатдорчилик билан қараб, аста илжайдим-да, унинг орқасидан пастга — емакхонага тушдим.

Биз емакхонанинг бурчагидаги столга ўтирдик. Доментий кийими ифлос бўлмасин деб дастурхонни қайириб қўйди, пашша дори солинган тарелкани нарироққа суриб, портфелини орқасига қўйди-да, пешонасини артиб, ғамхўрлик билан сўради:

— Хўш, нима ейсан?

— Нима бўлсаям!— дедим мен шахдам.

— Ичкиликдан-чи?

— Сенинг ҳисобингдан керосин бўлсаям ичавераман!— ҳазиллашдим мен.

Доментий илжайди-да, қўли билан столни тақиллата бошлади:

— Риголетто!

Пештахта орқасидан оқсоқ буфетчи чиқиб келди-да, столимиз олдида бир оёғида қотиб турди.

— Лаббай!

— Салом, Риголетто! Танишиб қўй: ўзимизнинг йигит, қўли очик, бугун буйруқни у беради!

Мен ўрнимдан турдим, хушмуомалалик билан таъзим қилдим, Риголеттонинг қўлини қаттиқ, тбилисчасига қисдим-да, ўзимни таништирдим.

— Соғ бўл, кўриниб турибди, бақувват йигит экансан!— деди Риголетто ва менга ачинганнамо қараб қўйди:— Нима буюрадилар?

— Иккита пиво, иккита пишлоқ, иккита кўк салат, редискаси ҳам бўлсин! Иккита нон ва бир шиша ароқ! Икра борми?

Риголетто маъносиз тиржайди. Кўп ўтмай столда ҳамма нарса муҳайё бўлди-қўйди.

Доментий стаканларни тўлдириб, мен билан уриштирди-да, лом-мим демай отиб юборди. Иккинчи стаканни танишганлигимиз учун ичдик. Кейин Доментий қадаҳ сўзи айтди:

— Мен, Доментий Хачапуридзе,— кичкина одамман. Лекин Наполеон ҳам кичкина одам эди. Менинг отам эса ундан ҳам кичкинароқ бўлган, аммо қўлидан кўп иш келарди. Мен — уй бошқарувчисиман, холос, лекин кўнгли бўш одамман. Одам — уйда яшайдими ё кўчадами — бу ўзига боғлиқ. Сен ҳеч кўчада яшаганмисан?

— Нима, мен дайдимидим кўчада яшаб? — хафа бўлдим мен.

— Мен хоҳласам сени кўчага ҳайдашим мумкин, чунки сен пропискасиз одамсан!

— Сен ол-да, мени прописка қил-қўй, гап тамом-вассалом!

— Хўп, мен оламан-а, лекин сен беряпсанми?

— Нима? — тушунмадим мен.

— Бўпти, ич! — деди Доментий ва стаканларни қайта тўлдирди.

Биз ичдик. Мен шунда Доментийнинг кўзлари тобора гилайлашиб бораётганлигини сезиб қолдим.

— Сен уйнинг нима эканлигини биласанми? — сўзида давом этди у.

— Нимасини биламан? Уй, бу — уй-да!

— Ҳар қалайига-чи?

— Хўш... черепица, ёки похол, ё бўлмаса тахта билан ёпилган хоналар — уй-да...

Доментий пихиллаб кулди ва яна стаканни қўлига олди.

— Тентак экансан! Уй — бу аввало оила дегани! Сенинг оиланг борми?

— Йўқ!

— Бўлмаса ғирт аҳмоқ экансан, огайни! Мен сендайлигимда, сенга айтсам, иккинчи маротаба уйланган эдим. Ҳозир мен яна биринчиси билан яшайман... Нима деяётгандим? Ҳа! Оила билан уй бир-бирига боғлиқ. Уйнинг бўлмаса — уйлана олмайсан, уйланмансанг — хотинингни уйинга олиб келолмайсан! Сен, уйнинг қандай пайдо бўлганини биласанми?

— Биламан!

— Қани, айт-чи!

— Уй — гиштдан, тахталардан, оҳакдан, тошдан, черепицадан пайдо бўлади...

— Э, овозингни ўчир-е, зумраша!.. Гиштини ўйлаб топгунларига қадар одам дарахтда яшаган...

— Ғорда, — деб унинг гапини тўғриладим мен.

— Баъзилари ғорда яшаган, баъзилари эса дарахтда... Кейин одам дарахтда яшашдан зериккан-да, ерга тушган... Кейин нима бўлганини биласанми?

— У ёқ-бу ёққа айланган-да, яна дарахтга чиқиб кетган...

— Йўқ, олдин у айланиб юрган, кейин эса ундан совуқ ўтган! Хўш, у кейин нима қилган?

— Пальто кийиб исиниб олган!

— Каллаварам! У пайтда пальто қаерда бўлади? У чақмоқтошни олиб, ўт чиқарган, гулхан ёқиб исинган. Лекин, биласанки, табиат жуда маккор. Шарқ томондан совуқ шамол эсган. Одам ўтни шамолдан сақлаш учун шартта шарқ томонга девор қилган. Кейин ғарб томондан шамол эсган, шунда одам ғарб томонга ҳам девор қилган. Кейин шимолдан жанубга қараб гивиллаб шамол эсиб қолгану! Бечора одам нима қилиши керак? У яна иккита шимол ва жануб томонларни ҳам девор билан тўсган. Кеч куз экан. Совуқ, селдек ёмғир қуйиб берипти. Одам кўрадики, иш чатоқ, олов ўчиб қоляпти. Нима қилиш керак? Шунда у калласини ишлатиб, уйнинг томини похол билан ёпибди-қўйибди!

— Кейин-чи?

— Кейин — яна иш чатоқ: гулхан ёняпти-ку, лекин тутун одамнинг кўзини бирам ачиштира бошлабдики, кўзларидан ёш тирқираб чиқиб кетибди. У ёққа борибди, бу ёққа келибди — нима қилиш керак? Деворни бузмайсан-ку, ахир? Лекин у барибир, одам эди, биз калламизни унча-мунча ишлатишимиз ҳамда гапира олишимиз билан ҳайвонлардан фарқ қиламиз-да.

— Сен ўзинг ҳайвонсан, сен Серапионасан, билдингми? — дедим мен ва шишага ёпишдим.

— Шишани қўй жойига, эсипаст!.. Нимага келиб тўхтовдим?

— ...Одам тутунда нафаси қайтиб ётувди!

— Ҳа, нафаси қайтиб ўлишига сал қолибди бечоранинг. Кейин у ақлини ишлатиб, бунга ҳам илож

топибди: шифтдан тешик очибди, тутун бемалол ташқарига чиқа бошлабди, одам енгил нафас олибди... Мана, одам гулханнинг олдида ўтириб, исинибди. У ёмғирнинг тинган-тинмаганлигини билгиси келибди. Қандай қилиб билиш мумкин?

— Оппа-осон: қўлини чиқарса бўлди!

— Қаердан чиқаради?

— Қаердан бўларди, ойнадан-да!

— Каллаварам! Ойна йўқ-ку! Шунинг учун у дөврдан ойна очибди. Кейин унинг ташқарига чиққиси келиб қолибди... Нимагалигини ўзинг тушуниб тургандирсан... Риголетто! Иккита юзтадан!— Доментий ҳиқиллади-да, сўзида давом этди:— Эшик очибди, кейин... нима ҳосил бўпти?

— Тешик!— дедим мен.

— Вой, эси паст-ей! Уй ҳосил бўлибди, тушундингми, уй!

— Билмадим, менинг бобом уйни бошқача қурган...

— Менинг бобом эса қурган эмас, тайёрига кирган, лекин бунинг аҳамияти йўқ... Кейин одам ўрмондан итни олиб келиб, унга уйни қўриқлаб туришни топширган, ўзи эса чиқиб кетган. Хотин олиб келиб, унга хўжаликни олиб боришни топшириб, яна кетган. Ёввойи паррандалар ушлаб қолган... Икковлари мақтаб-мақтаб ейишган... Кейин улардан болалар, набиралар, чеваралар, эваралар пайдо бўлган... Қишлоқ, кейин район, кейин шаҳар ва ниҳоят, пойтахт пайдо бўлган... Грузиянинг пойтахти — Тбилиси... Кўрдингми, бизнинг Тбилиси қанақа машаққатлар билан барпо этилган! Бунга сенинг меҳнатинг сингганми? Йўқ! Шунақа экан, Тбилисида пропискасиз яшашга сенинг қандай ҳақинг бор?! Лекин, майли, хафа бўлма. Сен менга ёқиб қолдинг... Отинг нимаиди?

— Зурико!

— Зурико... Марта билан алоҳида гаплашаман, сендан бўлса бор-йўғи икки юз сўм оламан, холос, кўп эмас... Фақат, оғзингдан гуллаб қўймагин тагин!.. Отинг нимаиди?

— Зурико!

— Ҳа. Демак, ўрага сичқон тушди гулдур-гуп! Тушундингми, Зурико?— Доментий менга муғамбирона кўз қисиб қўйди, лекин ўша кўзи юмилганича қолди-кетди.

Шунда у иккинчи кўзини менга қисган эди, уни-си ҳам очилмай қолди. Шундайича уйқуга кетди.

Мен стаканга ароқдан тўлдириб Риголеттони чақирдим.

— Лаббай!— деб югуриб келди буфетчи.

— Ич!— дедим унга стаканни тутиб.

— Иш пайтида ичмаймиз!— деди Риголетто ва стаканни эҳтиётлик билан стол устига қўйди.

Мен буфетчини қучоқлаб олдим-да, сўрадим:

— Сен сиёсий иқтисоднинг нималигини биласанми?

— Сиёсатниям биламан, иқтисодниям!

— Ундай бўлса менга айт-чи: товар нима?

— Қанақа товар, фактурасизми?

— Йўқ, фактурали!

— Витринада нимаики турган бўлса — ҳаммаси товар... Омборда ҳам яна товар бор...

— Тўғри! Мана бу мурдани кўряпсанми?— Доментийга ишора қилдим мен.

— Ухлапти,— деб кулиб қўйди Риголетто.

— Бу Серапиона.

— Серапиона эмас, Доментий.

— Мен сенга айтяпман-ку, Серапиона бу,— дедим мен ва кейин стакандаги ароқни бир кўтаришда бўшатдим, тўсатдан атрофимдаги ҳамма нарсаларнинг гир-гир айланиб кетаётганини сездим. Стол, мен ва Риголетто бараварига айланиб юқорига кўтарилдик. «Ҳозир пастга қулаймиз!» деган хаёл келди миямга. Кўзимни чирт юмиб олдим. Қайтиб очганимда ҳамма нарса ўз жойида эди...— Сен мени биласанми?— деб сўрадим Риголеттодан,— мен — Зурикела Вашаломидземан... Сен сиёсий иқтисоднинг нималигини биласанми?

— Эҳ, айтдим-ку биламан деб! Ҳисоб-китоб қилайликми?

— Қилавер!

Риголетто ўрнидан туриб кетди-да, ҳисобчиларда бўладиган катта счётни кўтариб келиб, унинг доначаларини эпчиллик билан у ёқдан-бу ёққа ташлай бошлади:

— Иккита кабоб — қирқ сўм, иккита нон — олти сўм, ароқ, кўкатлар, пишлоқ... Умуман, ҳаммаси бўлиб — уч юз сўм, холос...

— Уч юз сўм — бу жуда кўп-ку.. Эллик сўм ҳам етар...

— Нима дединг?

— Эллик сўм бериб тур деяпман, машинада кетишга етади... Пиёда юриш ёқмаяпти...

— Ҳой, менга қара!..— Риголеттонинг қўлида бир газча келадиган пичоқ ялтиради.

— Нима, сен мени ўлдирмоқчимисан?

— Пулни чиқар!— вишиллади буфетчи.

— Мана, тинтиб кўришинг мумкин. Бир сўм тополсанг — икки литр ароқ қуйиб бераман!

Риголетто индамай ёқамдан бўғди.

— Доментий амаки! Уртоқ Доментий! Доментий! Тур, лаънати, мени ўлдиришяпти!— дея дод солдим.

Доментий кўзини очди-да, ҳеч нарсани илғамайди-ган нигоҳи билан менга қаради-ю, қўл силтаб, бошини бир тарелкадан олиб иккинчисига қўйди.

— Қўйиб юбор!— деб ялина бошладим мен.— Гаровга ана уни қолдириб кетяпман-ку! Камми шу сенга?

— Кам!— деди буфетчи.— Пулни тўла! Ҳазилни кейин қиласан!

— Бўпти!— рози бўлдим мен.— Қўйвор мени...

Риголетто панжасини ёзди. Мен уй бошқарувчисининг портфелига ёпишдим уни очиб, стол устида силкитдим. Портфель бўш эди. Кейин мен Доментийнинг пиджагидаги чўнтакларини тинтиб чиқдим. Улардан тўртта ўттиз сўмлик чиқди.

— Бир юз йигирма сўм. Яна бир юз саксон сўм чўз!

Энди мен уй бошқарувчисининг шим чўнтакларини титкилашга ўтдим. Улардан бир юз эллик сўм топилди.

— Яна ўттиз сўм!— деди Риголетто.

— Тошюрак одам экансан! Наҳотки сенинг болаларинг бўлмаса, а?— жаҳлим чиққанга ўхшатиб кўрсатмоқчи бўлдим ўзимни.

— Йўқ!— деди буфетчи шарт кесиб.

— Унда ана шу ўттиз сўмни боласизлик солиғи сифатида ушлаб қоламан!— дедим-да, эшикка қараб йўл олдим.

— Анови ўлакساني кўзимдан йўқот,— деб қичқирди Риголетто,— бўлмаса бир ёқлик қилиб қўяман уни!

Мен уй бошқарувчимизни бу ерда қолдириш хавфли эканлигини тушундим. Доментийни елкамга кўтарганимча бир бало қилиб Риголеттонинг даргоҳидан аранг чиқдим.

Уша тунда мен, Доментий ва Софья бирга, бир ўринда ухладик. Беғалва, ҳеч қанақа пропискасиз ухладик, бирортамиз бундан номус ҳам қилганимиз йўқ.

Азиз меҳмон

Мана, Тбилисида яшаётганимга уч йилча бўлди. Қишлоқда мени «шаҳарлик тирриқ», шаҳарда эса «қишлоқи» деб аташади. Марта хола мени ижара пулини қасддан тўламовчи, уй бошқарувчиси Доментий — муттаҳам, профессорлар — қўними йўқ деб ҳисоблашади, фақат, бувим, Илико ва Илларион учун — мен қанча институтларни тамомламай — илгариги тирранча, маҳмадона ва худо беҳабар — Зурикелалигимча қолганман. Софья учун эса менинг кимлигимнинг аҳамияти йўқ, у менинг ўтмишим, ҳозирги куним ва келажаким билан асло қизиқмайди. Софья менинг ўрнимда иссиққина ухлайди, мenden қолган овқатни ейди. Мушук учун шуларнинг ўзи етарли. Мен ҳалиям «дум»ларимдан қутула олганим йўқ, менинг стипендиям эса қаерлардадир — университет бухгалтериясининг темир сандиқларида ўз хўжайинимни қачон кўрарканман, деб кутиб ётибди...

...Ташқарида совуқ. Қор ёғяпти. Шамол ғувиллайди.

Мен Марта холанинг хонасида ўтирибман. Бу ер иссиқроқ. Столда хўппасемиз самовар биқирлаб қайнаб турибди. Биз шошмасдан иссиқ чой хўплаб, тинч суҳбат қуриб ўтирибмиз.

— Бечора бувинг, — деб уҳ тортади Марта хола. Сен дангаса стипендия олганимда унга енгилроқ бўлармиди...

— Марта хола, бугун менинг туғилган куним, худо ҳақи шу куни тинч қўй!

— Туғилган кунинг қурибгина кетмайдими, уятсиз!

— Э, раҳмат! Ўзингизниям туғилган кунингиз шунақа бўлсин! Қани, Марта хола, олдик! — дейман мен чой стаканимни Марта хола билан чўқиштириб.

— Ҳу, дарбадар! — Марта хола кулгисини зўрга яширади ва ўз қандини менинг стаканимга аста солиб қўяди.

Тбилисида қиш қаттиқ келади. Мен Марта холанинг хонасида ўтиришни яхши кўраман. Чойдан кейин у ҳар хил қайғули ҳодисаларни ҳикоя қила бошлайди, гарчи у бошқа одам ҳақида гапирса ҳам мен буларнинг ҳаммасини ўзи бошидан кечирганини яхши биламан. Мен қайғули ҳодисалар ҳақида тинглаб ўтиришни яхши кўраман. Марта хола ҳам менинг ҳар хил олди-қочди ҳикояларимни эшитишни ёқтиради. У қотиб-қотиб куларкан, ҳар замонда, «худоё ҳар нарса бўл!» деб қўяди ва кўз ёшларини артади.

Бугун туғилган куним муносабати билан ҳикоя айтиш навбати менга теккан. Марта хола чой ҳўплашдан ҳам тўхтаб, диққат билан қулоқ солади.

— Сен Иликони биласан-а?— деб сўз бошлайман мен.

— Билганда қандоқ! Уша бир кўзли ҳақида неча маротабалаб гапиргансан-ку!

— Бўлмаса, эшит... Иликонинг ҳовлисида, четан деворнинг шундай ёнгинасида каттагина гилос дарахти ўсарди. Бу дарахтга тўрт хил гилос — шамбала, майда пишадиган, кечки ва оқ гилос пайванд қилинган эди. Шунинг учун у бутун ёз бўйи пишиб ётарди. Илико ўзининг бу антиқа дарахти билан фахрланар ва уни худди яккаю ягона кўзининг қорачиғидай қўриқларди. Кундузи-ку, бу дарахтнинг устига чиққани ҳеч кимнинг юраги бетламас, кечалари эса Илико айвонда туз билан ўқланган қадимги милтигини қучоқлаб ухларди.

Бир куни кечқурун биз Илларион билан тегирмонга бордик. Навбат кутиб вақтнинг қандай ўтганини билмабмиз. Уйга тун ярмидан оққанда қайтдик. Иликонинг уйи олдига келганда Илларион тўхтади.

«Озгина дам олайлик!»— деб таклиф қилди у ва гилоснинг тагига ўтирди.

Мен эътироз билдирмадим.

Бир оз ўтирдик. Биттадан чекдик. Мен ўрнимдан турдим.

«Қаёққа шошиляпсан?»— деди Илларион.

«Бу ерда эрталабгача ўтираверамизми? Уйқум келяпти!»

«Гилос емайсанми?»

«Еганда қандоқ? Лекин қани гилос?»

«Қани эмиш... Ана, тепангда турибди-ку!»

«Э, раҳмат-е! Нима, Иликонинг милтиғи эсингдан чиқдими?»

«Аҳмоғ-ей! Уч кун бўлган, милтиғи ёрилиб кетган!»

«Ёрилса ёрилар, мен барибир дарахтга чиқмайман!»

«Демак, дарахтга мен ит азобида чиқаю гилосни сен маза қилиб паққос туширгин-а!»

«Есам нима қипти?»

«Ҳа, ярамас! Қари одамни дарахтга чиқаргани уялмайсанми?»

«Нима, бир жойинг камайиб қолармиди?»

«Хе, ҳар нарса бўл, майли, иккаламиз чиқамиз!»
Шундай келишдик: мен Иликонинг ҳовлисига ўтиб, унинг ухлоқми-йўқми эканлигини билганимдан кейин дарахтга чиқаману Илларионга ишора қиламан.

Ҳаммаёқ жимжит эди. Мен гилос тагигача эмак-лаб бордим-да, атрофга қулоқ солдим, кейин аста туриб, дарахтнинг йўғон танасини қучоқладиму... унга ёпишдим-қолдим! Худди канадек ёпишдим! Дарахтнинг одам бўйича баландликдаги танасига аллақандай ёмон бир қоришма суркалган эди, ундан таралаётган ҳиддан бу қоришма — қора мой, гўнг, товуқ тезаги ва яна алланимабалолардан иборат эканлигини сезса бўларди... Дарахтдан зўрға ажралиб олдим. Уст-бошимдан сассиқ ҳид келарди. Мен алашимдан ва бадбўй ҳиддан ниҳоятда фиғоним фалакка чиққан бир пайтда мени йўлдан оздиргани учун Иллариондан қандай ўч олсам экан, деб ўйлардим. Бунинг бирдан-бир йўли, дедиму бир амаллаб дарахтга чиқиб, аста ҳуштак чалдим. Дам ўтмай Илларион ҳам четан девордан соядай сакраб ўтди-ю, аста дарахтга яқинлаша бошлади. Мен унинг қаттиқ пишиллашини ва паст овоз билан:

«Эй, нима сасияпти бу ерда?» — деб тўнгиллаганини эшитдим.

«Ҳеч нима, чиқавер!» — дедим пичирлаб.

Илларион қучоғини кенг ёзиб, дарахтга ёпишди-ю... тек турганча қотди-қолди. Дарахт тагида бир дақиқа жимжитлик ҳукм сурди-ю, сўнг ғазаб билан пичирлаган овоз эшитилди:

«Зурикела, бу нима қилганинг, а?»

«Бу — худо ўғрининг жазосини бергани! Нима, шарбат ёқмаяптими?» — ҳирингладим мен.

«Зурикела Вашаломидзе, агарда сен бутун умрингни шу дарахтда ўтказмоқчи бўлсанг — майли, ўтиравер. Аммо қачон бўлмасин ерга тушганингда — қурбонлик чўчқадай бўғизлайман сени!»

«Ҳаммасига ўзинг айбдорсан!»

«Айбим нима, лаънати? Сен аблаҳни гилос билан сийламоқчи бўлганимми? Ҳали қараб тур, сени уйимдаги нажас билан бир тўйғазмасамми!»

«Бўлди энди, чўзаверма! Қоч, мен тушяпман!»

«Зурикела! Жонингдан умидинг бўлса қимирлама жойингдан! Қани, бир қадам тушиб кўр-чи!»

«Нима, осмонга уч демоқчимисан?»

«Бу ярамас мени бир бало қилиб қўяди! Эй, тирранча, ўзингдан катта билан нега бунақа гаплашасан?»

Энди уйимга қандай бораман, ўйладингми бу ҳақда?»

«Мен-чи, қандай бораман?»

«Сенинг боришингнинг энди ҳожати йўқ! Улигингни, эшитяпсанми, ўлигингни уйингга ўзим кўтариб бораман!» — Илларион менга қўлини чўзмоқчи бўлган эди, лекин уни йўтал тутиб қолди. Унинг кўнгли айниди чоғи.

Мен дарахтдан тошдек отилиб тушдим.

«Илларион, азизим, сенга нима бўлди? Мазанг қочдими?»

«Йўқол, тегма менга!» — деб мени нари игарди у.

Биз даҳанаки жанг билан овора бўлиб, бадбўй ҳид билан заҳарланаётганимизни унутибмиз.

Тўсатдан Иликонинг айвонида нимадир тарақлаб тушди, нимадир юмалаб кетди ва ундан даҳшатли бақирган товуш эшитилди.

«Ҳу-у-у, ушла ўғрини! Сизлар пастдан айланиб ўтинглар, сизлар юқоридан, қолганлар — у ёқдан! Ҳу-у-у!»

Биз четан деворни шарт ағдариб, шаталоқ отганча кўчага қочдик. Орқамиздан ўқ отилди.

«Бизни отиб қўймасайди, кўр шайтон!» — деб гудурлади Илларион унли қопини ортига орқалар экан.

«Қўрқма, алмисоқдан қолган милитигини қайта ўқлагунча биз кетволамиз!»

«Бўлмаган гап! Милтиғи қўшотар!»

«Қаердан биласан?»

«Ахир мен ўз милтиғимни бергандим-да!»

«Унақа бўлса — ўзингдан кўр!»

«Кўтар қопингни, аҳмоқ! Қочдик!»

Мен қопимни ол-а, энди Илларионнинг кетидан эргашган ҳам эдимки, иккинчи ўқ отилди. Илларион юкини тушириб юборди, ғалати эгилиб қолди, бир қўлини менга, иккинчисини думбасига олиб борди-ю, шундай даҳшат билан қичқирдики, Иликонинг уйдаги ойналар зириллаб кетди. Мен шоша-пиша унинг оғзини ёпдим. Илларион худди илон чаққандек типирчилар, чир айланар, гоҳ ўтириб, гоҳ турар, хуллас, кўрсатмаган ҳунари қолмади, циркдаги ҳар қандай уста акробат ҳам унга қойил қоларди. Қопларни ташлаб, ярадорни опичиб олишга тўғри келди...

Марта хола кўзидан ёш чиққунга қадар ичаги узилиб куларди. Сўнг ҳолдан тойиб, столдан каравотига думалаб кетар ва менга, бўлди, бас қил, дегандай қўл

силтарди. Лекин мени ҳикоя қилишдан тўхтатиш осон деб ўйлайсизми...

«...Зурикела, айланай сендан, мени қолдириб кетма, қариган чоғимда шарманда қилма!— деб менга ялинарди Илларион оғриқдан тишларини гижирлатиб.— О-о, Илико Чигогидзе, қанийди, бир қўлимга тушсайдинг! Шунақангги адабингни берардимки!.. Зурикела, қутқар мени, ўляпман!..»

«Тош туз эканми?»— деб сўрайман ундан.

«Устимдан куляпсанми, ярамас! Мазах қияпсанми? Ҳали шошмай тур. Иккалангни бир боплайки, ярамаслар!.. Во-о-й, худо, ўзинг сабр-тоқат бер!.. Ёниб кетяпман!»

«Сабр қил, туз тезда шимилиб кетади...»

«Қачон? Лаънати кўр бир пуд тузни киритворганга ўхшайди!»

Мен Илларионни аста ерга қўйдим-да: юзтубан ётқизиб, иштонини тушириб, ярасини кўздан кечира бошладим.

«Иш чатоқми?— оқ чекарди Илларион.— Эрталабгача етаманми, йўқми?»

«Қўйсанг-чи бунақа гапларни, Илларион!»— уни юпатдим мен.

«Зурикела, ўғлим, ярани бир пуфлаб кўр, жуда ачишиб кетяпти!»— деб ёлборарди Илларион.

Мен бир соатча унинг ёнида чўққайганча ярасига пуфлаб ўтирарканман, тинмай Иликони қаргардим. Кейин уни минг азобда кўтариб, бир амаллаб уйига олиб бордим-да, каравотга ётқизиб, кўкариб кетган ярасига ҳўл сочиқни босдим. Сўнг уйга югуриб бориб, бувимни олиб келдим ва ихраб-сихраб ётган ошнамнинг олдидан жилмадим.

«Кўряпсанми, Ольга, менинг бошимга қандай кунларни солди лаънати қийшиқ? У-у-у, шайтон, ҳали қўлимга тушасан-ку! Ҳа, тушасан!!..»

«Наҳотки у сени танимаган бўлса?»— деб сўради бувим.

«Худо сақласин! Таниб қолгудай бўлса ҳозир мен кўкрагимдан ўқ еб ўлиб ётардим!»

«Жаззангни торт! Энди кўзингга қараб юрадиган бўласан. Сен тирранча нега қараб туравердинг?— бирдан мени уриша кетди бувим.— Бор, ечин-да, ётиб ухла. Сасимай ўлгур кийимингларни мен ювиб қўяман, эрталабгача қуриб қолар. Қуриласа — кўрпадан чиқмай ётаверасизлар... Дангасалар!»

Биз тонг отай деганда ётдик.

...Йўлда Илико кўринганда ҳаммаёқ ёришиб қолган эди. Мен уни деразадан биринчи бўлиб кўрдиму тек ётиб олдим. Илико иккита унли қопни кўтариб келарди. Каттароқ қопни Илларионнинг дарвозаси олдига қўйди, иккинчисини эса бизнинг четан девордан ошириб ташлади. Кейин қўлини карнай қилиб бақирди:

«Илларион!.. Илларио-о-он!.. Нима бало кар-мар бўлганмисан, ошна?»

Илларион чурқ этмасди.

«Зурико!.. Зурикела-а-а!» — чақиришдан тўхтамасди Илико.

«Мунча бақирасан, қийшиқ?— жавоб берди бувим.— Тонг саҳар ҳаммани уйғотиб юрибсан! Нима ишинг бор?!»

Дунёда ҳаммадан ҳам кўпроқ бувимдан қўрқадиган Илико дарров юмшади:

«Ҳеч қанақа ишим йўқ, айланай Ольга, Илларион уйдамикин, дедим холос».

«Нима, Зурикела унинг қоровулимиди? Бор, ўзинг қара!»

Илико худди кучини йиққандек бир зум жим қолди-да, яна аввалгидан қаттиқроқ бақирингига тушди.

«Эй, бурни катта шайтон, қаердасан?! Чиқ бу ёққа!.. Чиқишга қўрқасан, а?.. Ҳе, ўғри! Босқинчи!.. Гилос ўғриси!.. Уятсиз!.. Бировнинг нарчасига кўз олайтиргани уялмадингми?.. Энди питирлаб ётибсанми? Қалай бўларкан?.. Ё туздан яна жиндак қўшиб қўямми? Ёқмайдами? Қани, бу ёққа чиқ, ўзингни кўрсат, деяпман сенга!.. Юролмайман дейсанми? Бу кунингдан баттар бўл, ўғри! Бундан кейин бировнинг нарчасига кўз олайтирмайдиган бўласан!..»

«Илико, нима бўлди ўзи, нега уни мунча ҳақорат қиляпсан?» — деб сўради бувим.

«Нега, дейсанми? Қара-я, ўтган кечаси менинг гилосимга ўғирликка тушибди. Қилмишига яраша жазосини тортди. У ҳам, шериги ҳам!»

«Яна қанақа шериги?»

«Билмайман! Ўзи айтсин, қанақа шериги борлигини!..» — гапни бурди Илико.

«Тўхта-чи, балки гилосингга ўғирликка тушган Илларион эмасдир, бошқадир?!»

«Агарда у бўлмаганида менинг шунча сўкишимни ёшитиб чидаб ётармиди? Кейин, унга тўсатдан кўй-

лак-иштонини ювиш нимага зарур бўлиб қолибди? Ана! Панжарасига ёйиб қўйибди! Қаранглар-а, қўша-қўша кўйлак-иштонли бой бўлиб қолибдилар! Тур ўрнингдан, бурунбой, бу ёққа чиқу мен айниб қолмасдан туриб унингни ол!.. Ҳе, қароқчи!..»

Илико голибона қиёфада кўчадан юриб кетди. Бир неча қадам босгач, у тўхтади ва бувимга қайрилиб қараб, баланд овоз билан:

«Ҳа: ҳалиги, зумраша Зурикела қаерда ўзи? Ё менинг гапларимни эшитмаяптими?» — деб сўради.

«Унда нима ишинг бор?» — деб сўради бувим ва қўлига таёқ олди.

«Ҳеч қанақа ишим йўқ, Ольгажон... Кеча бурунбойни қанча вақт орқасида кўтариб судраб юрдийкин, шуни сўрамоқчийдим, холос...»

Мен бошқа чидаб туролмадим-да, хахолаб кулганча ҳовлига югуриб чиқдим.

Бувим ҳам, Илико ҳам кулишарди. Фақат бечора Илларион кулмасди, холос, у бурнини ёстиққа суққанча, тишини гижирлатиб мук тушиб ётарди...

...Мен ўз ҳикоямни тугатдим. Марта хола ўрнидан турди, олдимга келиб пешонамдан ўпди-да, чой қуйиб берди. Кейин жовонини очиб, ундан ёнғоқдан қиллинган қиём солинган идишни олди ва ликопчамга иккита юмалоқ мевани солди.

— Кулдиравериб ичакларимни узай дединг-ку, Зурикела! Худоё, сен ҳам, бувинг ҳам, Иликонг ҳам, Илларионинг ҳам саломат бўлишсин-е!..

— Мен буни эрта билан ейман, Марта хола, — дедим ликопчамни кўтариб.

— Уни ҳозир е, эрталабга бўлса манг буни ол! — деди Марта хола меҳрибонлик билан лоқиб ва қиём солинган идишни мен томонга суриб қуйди.

Бугун мўъжиза юз берди: Софья мени тўшагимда кутиб олди. У, афтидан мени роса кутган бўлса керак, чунки мен Марта холаникида кечаси соат иккиларгача ўтириб қолгандим. Софья бир кўзини сал очди-да, менга қаради, менинг ўзим эканлигимга ишонч ҳосил қилгач, кўзини яна юмди. Мен дарҳол ечиндиму унинг ёнига кира қолдим. Орадан бир неча дақиқа ўтди. Софья миқ этмай ётарди. Ахири чидолмай ундан:

— Ухлаяпсанми? — деб сўрадим.

Софья жавоб бермади. У яна бир кўзини очиб менга қаради-да, сўнг юмиб, хуррак отишда давом этди.

— Софья, — дедим мен, — тентакка ўхшайсан-а!

Хўш, қани, марҳамат қилиб айт-чи, нимага аразлаясан, а? Ахир Марта холаникида эдим-ку!

Софья нимадир демоқчи бўлди-ю, лекин гапи ичидан чиқмади: ахир у гапим оғзимдан чиқмасиданоқ мени тушунадиган ва қарашлари билан ҳар қанақангги мавзуда гаплаша оладиган Мурада эмас — Софья эди-да...

— Софья,— давом этдим мен,—бугун менинг туғилган куним. Биласанми, мен нечага кирдим?

Софья буни билмасди ва чамаси, қизиқмасди ҳам. Лекин у менинг хурсандлигимни сизди шекилли, мен томон бурилди-да, эркаланиб чаккамга тумшугини ишқади. Мен Софьяни оғушимга олдим, биз шу кўйи ухлаб қолдик. Тун бўйи менинг тушимга бувим, Илико ва Илларион кирди, Софьянинг тушига эса сичқонлар кирган бўлса керак...

Кўча эшигимиз олдида кимнингдир чақирган товуши эшитилганда тонг ёришай деб қолганди:

— Хўжайин!

Мен бу уйнинг хўжайини бўлмаганим сабабли жавоб бермадим.

— Ҳой, хўжайин!— деб чақирди яна ҳалиги одам.

Марта холанинг хонасидан унинг тургани билинди, кейин эшик гижирлади-да, айвонда оёғидаги шиппагининг шипиллагани эшитилди.

— Ким у?

— Зурикела Вашаломидзе шу ерда яшайдими?

— Ким?

— Зурикела Вашаломидзе деган зумраша!

Э, қодир худойим! Э, муқаддас Биби Марям! Марта хола! Софья! Сизлар мўъжиза нима эканлигини биласизларми? Хурсандликдан киши юрагининг ёрилгудек бўлиб кетишини биласизларми ўзи сизлар? Ё билмай-сизларми? Буни ҳозир менинг отимни айтиб чақирган кишининг ўзи билармикин? Эҳтимол, бу — телеграмма холосдир? Йўқ, бу телеграмма эмас! Бўлмаса нима? Зурикела, ўзингни бос! Ялангоёқ ҳовлига югуриб чиқма, шамоллаб қоласан, олдин эшик томонга бир қара-чи! Йўқ, йўқ, кўча эшигига югур, уч! Бақир, йиғлаб юбор, қўшиқ айт, Зурикела! Ҳовлида елкасига катта хуржун ортган, юзини булдириқ босган, бурни совуқдан кўкариб кетган сенинг Илларионинг турибди.

Илларион — худди кечагидай эсида — Зуриконинг туғилган кунини асло унутмайди. Ўша куни у ўз мил-

тигидан сўнги марта ўқ узганди, шундан кўп ўтмасданоқ ундан милтигини тортиб олиб қўйишди. Нима бўлса бўлсину лекин Илларион Зуриконинг туғилган кунини асло ёдидан чиқармайди: чунки Илларион учун дунёда Зурикеладан ҳам азизроқ кимса йўқ-да.

Мана, у ҳозир ҳам ўз арзандасини кўргани келди, унга иссиқ жун пайпоқлар, вино, ароқ, қуруқ мевалар олиб келди. Пул ҳам олиб келди. Топширган пилласи учун чиққан мукофот пули — етти юз сўмни ёнига солиб келибди. Яна — бувисидан хат ҳам олиб келибди. Қани, бувиси ўз Зурико сига нима деб ёзган экан, кўрайлик-чи:

«Болагинам! Энди сен ўқимишли одамсан, сени бутун Тбилиси танийди. Сенинг мактабингга университетдан хат юборишибди. Қанақа болани бизга юбординглар, дейишибди. Уни ким ўқитган ўзи, дейишибди. Сенинг у ёқда ҳам ҳаммани жинни қилиб қўйишингни мен яхши билардим. Ҳай болам, ҳушёр бўл, қишлоғимиз номига доғ туширма! Сендан менга бундан бошқа ҳеч нарса керак эмас, болагинам! Эртага сен йигирма ёшга тўласан. Тўғрими, а? Келгуси йил сенга қайлиқ топиб қўяман, ўғилгинам. Албатта топаман. Ахир мен ҳам набира кўриб, ўғлингни бешигини тебратиб ўтирсам дейман-да! Кейин мен оламдан ўтаман, сен мени кўмиб келасан. Фақат йиғлай кўрма! Менинг бебаҳойим, кекса бувингни шод-хуррамлик билан, қўшиқ билан кўмгин, хўпми? Менга ачиниб куйинма — ёшимни яшадим, ошимни ошадим, етар энди... Қишлоғимизда, худога шукур, ҳамма ишлар жойида. Илликнинг сигири туғди. Архипо оқсоқ оламдан ўтди, ўтган якшанбада жойига қўйишди. Матрена ўзининг косовдай қора қизини ахири эрга берди. Мен билан Илко Илларионни арзимаган совға-салом билан сенинг олдинга юборяпмиз. Унга яхшилаб қара, меҳмон қил. Бечоранинг кўзи оғриб, азоб чекапти. Сен профессорлар билан яхшилаб гаплашгин — Илларионимизни даволаб тузатишсин. Бор гап шу, ўғилгинам. Мери ва бошқа ҳамма қўшнилари сенга салом айтишди. Сени қаттиқ ўпиб қолгувчи — бувинг Ольга»

Зурико бу хатни кун бўйи қайта-қайта ўқиди. Эртасигаям, индинигаям ўқигани-ўқиган. Унинг дам йиғлагиси, дам хахолаб кулиб, қўшиқ айтгиси келарди. Тбилисиси ҳам, ўқиши ҳам, дипломи ҳам қуриб кетсин! Зурико лаш-лушларини йиғиштиради-ю, билет олиб ўз қишлоғига, уни ингиззорлик билан кутаётган

бувиси ва... Мерининг олдига кетади. Кетгани бўлсин!
У боради-ю, меҳрибон бувиси билан қучоқлашиб кўришади, кейин Мерининг олдига бориб, ундан:

— Совқотяпсанм?¹ — деб сўрайди.

— Ҳа, совқотяпман, — дейди Мери.

Зурико пўстинини ечади-ю, унинг совқотган елкасига ташлайди, сўнг қучоқлаб олади, улар шу кўйи оппоқ, ҳеч ким босмаган қор устида то тонгга қадар юриб чиқишади...

Яна битта бир кўзли

Илларионнинг меникида яшаётганига бир ойча бўлди. Унга менинг хонам ҳам, китобларим ҳам ёқмасди.

— Бальзак — «Сағри тери», Ромен Роллан — «Кола Брюньон», Проспер Мериме — «Матео Фальконе», Гюго — «Париж ибодатхонаси», Жавахишвили — «Квачи Квачантирадзе», Диккенс — «Давид Копперфильд», Галактион Табидзе — «Танланган шеърлар», Умар Хайём — «Рубойилар», Гамсахурдия — «Ойнинг ўғирланиши», Илья... Акакий... Важа... Казбеги, Чонкадзе¹, — у токчадаги китобларимни бирма-бир кўриб чиқаркан, менга кўзойнагининг тепасидан қараб, ажабланганча:

— Эгнатэ Ниношвили²ни қаерга қўйдинг? — деб сўрарди.

— Улар Эгнатэдан ҳечам кам эмас, — деб юпатардим Илларионни.

— Кам эмас, дейсанми? Улардан қайси бири Эгнатэга тенг кела олади?!

— Ҳаммаси!

— Қани, масалан, қайси бири? Буларнинг ярмидан кўпрогининг номини биринчи марта эшитишим!

— Уқиб чиқсанг — биласан, — дейман мен.

Илларион менга очиқдан-очиқ истеҳзо билан қарайди-ю, китобларни шунчаки менсимасдан варақлайди...

...Биз уззукун шаҳарни айланиб юрамиз, деярли ҳамма магазинларга кириб чиқамиз. Илларион мўйнали қизил чарм пальтога суқ билан узоқ тикилади. Кейин темир-терсак буюмлари магазини билан бафур-

¹ Илья Чавчавадзе, Акакий Церетели, Важа Пшавела, Александр Казбеги, Даниэл Чонкадзе — грузин адабиёти классиклари.

² Эгнатэ Ниношвили — грузин ёзувчиси, классик. (Илларион Э. Ниношвили унинг ҳамюрти эканлигидан фахрланади.)

жа танишиб чиқа бошлаймиз. Илларион пештахтага маҳкамлаб қўйилган эговлар, болғалар, арралар, қулфларни синчиклаб кўздан кечириб чиқади. Сўнг узумларни чанглатадиган аппаратнинг бор-йўқлигини сўрайди ва жавобни ҳам кутмасданоқ магазиндан чиқиб кетади.

«Овчилик союзи» магазинида ҳаммасидан кўпроқ туриб қоламиз.

— Ўқ-дори борми?— деб пичирлаб сўрайди Илларион сотувчидан, пештахтадан эгилиб туриб.

— Йўқ!— қисқа жавоб қилади сотувчи.

— Сочма-чи?

— Йўқ!

— Эзала-чи?

— Эзаланг нима ўзи?— товушини бир оз баландлатади сотувчи.

— Пистон, калтафаҳм!— дея Илларион ҳам унга бўш келмайди.— Лўкидон-чи?

— Сўкмасдан гапир!— бақирди сотувчи.— Ким лўкидон?

— Нега бичилган айиққа ўхшаб бақирасан?— баланд келади Илларион.

— Нима дединг?— сотувчининг ранги докадек оқариб кетади.— Бу жиннини йўқотинглар бу ердан бўлмаса турган жойида ўлдириб қўяман!

Иш жиддий тус олиб кетгани боисдан мен Илларионни магазиндан олиб чиқиб кетишга ошиқдим.

— Мени нима билан ўлдирардинг, ландовур,— деб бақирарди Илларион,— ахир на порохинг бор, на сочма ўқинг!

Баъзан биз трамвай ёки троллейбусда у ёқ-бу ёққа бориб қоламиз. Қоидага мувофиқ, билетни Илларион олади, негаки мен — студентман, ўз ташвишим ўзимга етарли. Илларион кондуктор хотин ундан пул олаётганда кўзини қисиб, кафтига туртиб қўйиб, билет бермаганлигидан — мен унга ёқиб қолибман-да, деган хаёлга бориб аввалига хурсанд бўлиб юрди. Лекин бир куни унга ана шу қилиқни давангирдай кондуктор йигит қилганида, Илларион тоқати тоқ бўлиб бутун вагонга эшитгулик қилиб бақирди:

— Сен менга кўз қисмасдан билетни чўз, бўлмаса башарангга қараб бир тушираман!

Кечқурунлари кинога борамиз. Мен Илларионни бирон нарса билан ҳайратда қолдираман, деб циркка

ҳам, ҳайвонот боғига ҳам олиб бордим. Лекин уч нарсадан бошқа ҳеч нарса уни ҳайратда қолдирмасди. Булардан биринчиси — мен дарсимни қачон тайёрлайман; иккинчиси — нега циркдаги масхарабознинг сочлари кўм-кўк ва учинчиси — шаҳарда одамлар «изабелла» виносисиз, пиёзи анзурсиз ва маккажўхори нонисиз қандай, яшашаркин, деган муаммолар эди.

Маданий юришлардан бўш пайтларимизда биз Марта холаникида қориндор сариқ самовар ағрофида ўтирамыз, Илларион бизга ҳар хил қизиқ воқеаларни айтиб беради, биз чойдан ҳўплаб, хахолаб куламыз. Илларионга Марта хола ёқади, Марта холага ҳам менинг Илларионим ёқибди, унинг бурни бургутникига ўхшайди, дейди.

Мен билан Илларион бирга бир кўрпада ётамыз. У уйқу олдидан ё китоб ўқийди, ё ўқиганларини муҳокама қилади, ёки мендан шаҳардаги икир-чикирларни сўрайди, бўлмаса насиҳат қилади. Баъзан у буларнинг ҳаммасини бирданига бажаради. Софья бизнинг ўртামизда ётганича суҳбатимизга диққат билан қулоқ солади ва ҳузур қилиб хуриллайди.

Илларион биринчи кунданоқ Софьяни ёмон кўриб қолди. Мушук ҳам ўз ўрнида унга шундай муносабатда бўларди. Софья Илларионни менинг ўрнимда биринчи марта кўрганида белини камалак қилиб, думини диккайтирди-да, норози қиёфада пихиллаб қўйди. Илларион эса дабдурустан Софьяни гарданидан маҳкам ушлаб, деразани очди, мен ҳай-ҳайлашга улгурмасимданоқ Софья ўзини қорда кўрди. Мен Илларионга Софья оиламизнинг тенг ҳуқуқли аъзоси эканлигини айтдим. Шунингдек. Софьяга ҳам Илларионнинг биз учун яқин одам эканлигини имкони борича тушунтирдим. Вақтинча яраш битимига келинди. Аммо тўла тинчлик ўрнатишнинг сира иложини қила олмадим.

— Ҳайдавор уни, қуриб кетсин, тинчлик бермаяпти! — дерди Илларион.

— У сенга халақит бераётгани йўғу! — дейман мен.

— Халақит бермаганими бу, кечаси бу лаънатини ёзиб қўяманми, деб қимирлагани қўрқаман.

— Қимирламай ёт-да!

— Балки, нафас ҳам олма дерсан?

— Мен уни қаёққа қўяй бўлмаса?

— Каравотнинг тагида ётаверсин-да!

— Каравотнинг таги совуқ!

— Жуда соз! Бўлмаса каравотнинг тагига мен ту-

шиб ёта қолай, у бўлса маза қилиб иссиққина кўрпада-
ётсин!

— Майли, кир, кира қол!

Илларион бошқа жавоб қайтармайди-да, мушукни думидан ушлаб полга отиб уради. Софья зорланиб миёвлайди-да, каравотнинг тагига кириб кетади ва яна ўринга чиқиб ўзининг қонуний жойини эгаллаш учун Илларионнинг хуррак отишини кутиб ўтиради. Аммо Илларион анчагача ухламайди.

...Илларион касал. Унинг чап кўзига касал теккан, жуда ёмон оғриydi. Унинг Тбилисига келишига сабаб — ҳам мени яхши кўриши бўлса, ҳам ана шу касаллиги. Илларион-ку, қўрқоқлардан эмас-а, аммо врачга боришдан қўрқади, касалхона деса юраги орқасига тортади. Кўзи эса борган сари қаттиқроқ оғрирди. Кечалари билан оғриққа чидолмасди. Шўрлик Илларион ўзини қўйишга жой тополмасди. Мен унга поюпатак бўлиб, уни қўлимдан келганча юпатаман, лекин — бефойда...

Ахири мен энди кутиб ўтириш бефойда деган қарорга келдим.

Биз кийиниб, газетага бир шиша ароқ ва битта ёгли чалпакни ўрадик-да, Марта холанинг тавсияси билан Сололакига, хусусий врачникига йўл олдик. Марта холанинг айтишича, унинг ҳам битта кўзи йўқ экану, лекин у бутун шаҳардаги энг қўли енгил, энг машҳур врач, Ватан уруши қатнашчиси экан, Марта холанинг кўзига говмижжа чиққанда бир ой ичида даволаб тuzатган экан. Шунинг учун биз врачнинг уйи олдида унга кириш учун навбат кутиб турган кишилар йўқлигидан жуда ҳайрон бўлдик.

— Мен ўлдим! Бугун унинг қабул қилмайдиган кунига ўхшайди!— деб оҳ тортди Илларион.

— Ҳечқиси йўқ, Илларион, ўзингни бос! Кириб, тиз чўкиб ялинаман, сени қабул қилишга кўндираман!— деб Илларионни юпатдим мен ва дадиллик билан эшикни тақиллатдим.

Эшик орқасидаги йўлакда нимадир тарақлаб кетди, кейин пичирлаган товуш эшитилди, кимдир ички уйнинг эшигини тарсиллатиб ёпди, яна нимадир гумбурлади, ниҳоят эшик очилди. Остонада капалаги учган муштдаккина бир аёл турарди. Унинг тўзғиган сочларига ёстиқнинг патлари ёпишиб қолган.

— Кечирасиз,— дея сўз бошладим мен,— бугун ҳурматли профессорнинг қабул куни эмасга ўхшайди,

Лекин маъна бу, менинг амаким қишлоқдан келувди, унинг кўзи жуда ёмон...

— Сизларни қаранглару...— гапимни бўлди аёл,— мен сизларни электр текширувчилар деб ўйлабман!

Аёл дик этиб стулга чиқди-да, халатининг чўнтагидан бир қарич сим — «ғирром»ни олиб, электр ҳисоблагичнинг остига тикди-да, сакраб тушди.

— Хўш, нима дейсизлар?

— Ҳурматли доктор бизни албатта қабул қилиши керак. Бўлмаса биз бу ердан кетмаймиз!— дедим мен ва даҳанаки ҳужумни қайтаришга чоғландим.

— И-е, нима деяпсизлар, мана ҳозир! Марҳамат, киринглар!— аёл шошилиб қолди.— Сизларни бу ерга ким юборди? Киринглар хонага, марҳамат, ўтинглар!.. Мамонтий! Мамонтий! Беморлар келишди! Беморлар!

Аёл қўлимиздан етаклаб хонага судради ва орқамиздан эшикни қулфлаб: «Мамонтий! Мамонтий!» деб бақирганича ичкарига югуриб кириб кетди.

Бир дақиқадан сўнг хонага ола-була пижама кийган, соқоллари ўсиб кетган новча бир киши кирди. Унинг бир кўзи кўк, иккинчиси эса қип-қизил эди.

— Утиринглар!— деди у хўмрайиб.

Биз у ёқ-бу ёққа қарадик. Хонада каравот, ёзув столи ва иккига стул турарди.

— Бу ерга бемор ўтиради, бу ерда эса уни олиб келган киши,— деб стул ва каравотга ишора қилди у, ўзи эса ёзув столи ёнига ўтирди.

Биз кўрсатилган жойга ўтирдик.

— Хўш, нимадан шикоят қиласиз?— деб сўради врач.

— Кўзимдан!— деб жавоб берди Илларион.

— Нима қилди? Оғрияптимми?

— Йўқ, рақсга тушяпти! Кўрмаяпсанми? Кўр бўлай деяпман-ку?

— Қишлоқда нима дори қилувдинг?

— Олдин чой билан ювдим, кейин хом сут билан...

— Қанд билан ювиб кўрмадингми?

— Масхара қиляпсизми?— хафа бўлди Илларион.

— Аксинча! Кўриниб турибди, чой билан сут кўп экан сенда! Вино ичасанми?

— Ичаман!

— Яхши эмас!

— Мен яхши вино ичаман!— уни юпатди Илларион.

— Чекасанми?

— Ҳа, чекаман.

— Ундай бўлса чекишингдан бер!— деб сўради врач.

— Унга папиросингдан чектир!— деди менга Илларион.

Мен врачга папирос қутисини тутдим. Врач иккига папирос олди, биттасини лабига қистириб, иккинчисини бўлса қулоғига қистириб қўйди.

— Бунисини тушдан кейин чекаман,— изоҳ берди у.

— Марҳамат, олинг яна!

— Майли, гапинг ерда қолмасин, сен учун тушдан кейин иккита папирос чекаман!— деди врач ва қутидан яна битта папирос олиб, иккинчи қулоғига қистириб қўйди.

Яхшиямки унинг қулоғи иккита экан, бўлмаса Илларион билан ўша куни папироссиз қолармидик.

Врач папиросини обдон чекиб бўлгач, Илларионга яқинроқ сурилиб ўтирди-да, бармоғини оғриқ кўзга ботирди. Илларион сакраб тушди.

— Оғрияптими?

— Сен нима деб ўйловдинг?

— Асабиймисан?

— Асабий ҳам гапми — жинни бўлаёздим-ку! Ўзимни қўйгани жой тополмаяпман!— деди Илларион.

— Ҳм-м, кўз-да, кўз... Эсимда менинг ҳам кўзим оғриганди, ана уни оғриқ деса бўларди! Ўзимни ўлдириб қўяй деганман!

— Нима қилувди сенга?— деб сўради Илларион унга ачиниб ва менга ароқ билан чалпакни олиб стол устига қўй, дегандек имо қилди.

Мен унинг буйруғини бажардим.

— Бу нима?!— деб бақариб юборди врач.

— Уйинг салқинроқ экан, бир қултумдан отиб олинса ёмон бўлмасди,— деди Илларион.

— Майли, фақат бир қултумдан!— деди врач рози бўлиб ва шишани силкитиб кўрди.

— Қўлбола чача ароғи! Олтмиш даражали!— деди Илларион ва столда турган мўъжазгина кўзачадаги қаламларни тўкди. Кейин унга тўлдириб ароқ қўйди-да, врачга узатди.

— Сизларнинг соғлиқларингиз учун!— деди врач ва бир кўтаришдаёқ кўзачани бўшатди-қўйди, сўнг томоғини қириб қўйди, калласини лиқиллатди-да, чалпакка ўзини урди.

Биз ҳам ичдик.

Иккинчи қадаҳдан кейин врач бошланган суҳбатни давом эттирди:

— Менинг кўзим оғриганда... Отинг нимаиди?

— Илларион.

— Сеники-чи?

— Зурико.

— Ҳа, ҳалиги... Врачлар мени ўраб олишган... Ҳар хил дорилар тиқиштиришган, мана буниси — немисларнинг дориси, дейишади, мана буниси американики, мана буниси хонаки дори, дейишади... Э, ҳаммаси бир пул!.. Отинг нимаиди?

— Зурико!

— Илларионнинг соғлиги учун!— деди врач.

— Докторнинг соғлиги учун!— деди Илларион.

Учинчисини ҳам кўтардик. Врач менинг юзимга эркалаб шাপатилар экан, яна исмимни сўради. Кейин мен врачнинг юзига эркалаб шапатилаб: «Зурико!»— дедим.

— Азизим Зурико, дегин, мени врачлар ўраб олишган, турли хил дориларни тиқиштиришади де... Лекин, қани, сен айт-чи, ҳеч қачон бирор врачнинг беморни тuzатганини кўрганмисан?

— И-е, нималар деяпсиз?— ажабландим мен.— Ҳеч қачон кўрмаганман!

— Ана шунақа... Мени даволайверишди, даволайверишди, то кўзимни ўйиб олиб, тешигига ойна солиб қўйишмагунча даволайверишди. Лекин ҳечқиси йўқ, боплашди. Билинмайди-ку, а? Қани менга яхшилаб қара-чи!

Илларион врачнинг кўзига тикилиб қолди.

— Қайси кўзинг ахир?

— Мана бу, қизили!

— Худо ҳаққи, худди чинакам кўзга ўхшайди! Агарда кўк рангга бўяб қўйилса сираям билинмайди.

— Ана шунақа! Сенинг қайси кўзинг оғрийди!

— Доктор, балки иккала кўзинг ҳам шишадандир?— деди жаҳли чиққан Илларион овозини кўтариб-роқ.

— Йўғ-е, худо ҳақи, биттаси! Сенга айтяпман-ку ахир, сира билинмайди деб,— деди врач хурсанд бўлиб.

— Соғларнинг саломатлиги учун!— қадаҳ кўтарди Илларион.— Худои таолло бизни ўлатдан, врачлардан ва бошқа балолардан асрасин.

— Мен врачман,— деб сўз бошлади уй э:аси навбатдаги қадаҳни қўлига оларкан.— Тўғри, менинг дипломим ҳам йўқ, эшигимга мрамар тахтача осиб, номимни ҳам ёзиб қўймаганман, лекин, барибир — мен врачман!.. Министрликдаги баъзи бировлар менинг ишимга панжа орасидан қарашади, устимдан юмалоқ хатлар ёзишади, солиқлар солишади, лекин мен ҳаммасига тупураман!.. Ҳеч ким мендан билимимни тортиб ололмади!.. Мени кўплар ёқтиришмайди!.. Беморлар ҳеч қачон врачларни яхши кўришган эмас! Буни ҳамма билади! Врачлар эса доим касалларни яхши кўришади!.. Лекин врачларга ишониб бўлармиди?.. Ҳеч қачон!.. Ҳеҳ-ҳе, врачларга қўйиб берсанг — сени тириклайин гўрга тиқишади!.. Отинг нимади?

— Унинг исми Зурико, сен эса, бўлди, бас, энди ичма, бўлмаса миянгдан ажралиб қоласан! — деди Илларион жаҳл билан.— Мия — бу кўз эмас, уни қайтадан сололмайсан!

— Бўлмаган гап!.. Ҳозирги замон медицинаси шу даражага етганки... Отинг нимади? — деб сўради врач Иллариондан.

— Отим йўқ. Агар айта олсанг — менинг кўзимга нима қилганини айт, бўлмаса жойингга олиб бориб ётқизиб қўяман, вассалом!

— ...Ҳозир медицина шу даражага етганки, ҳали замон у мия экан-ку, одамни бошдан-оёқ алмаштириб чиқиши мумкин. Айтайлик, тирик одамни врачнинг олдига олиб келиб, креслога ўтқазишади... Врач битта тугмачани шундай босса — мана, марҳамат, олинглар — тап-тайёр ўлик. Сен нима деб ўйловдинг, а?

— Буни сенсиз ҳам яхши биламан! — пўнғиллаб қўйди Илларион.

— Билсанг — нега қўрқасан? Кўзингни ўйиб олишса нима қипти? Урнига янгисини, олдингисидан яхшироғини солиб қўйишади, вассалом! Қани менга айт-чи, шиша кўзнинг ҳақиқий кўздан нимаси ёмон, а? Шиша кўзни оласану стакандаги сувга солиб қўясан, ўзинг эса бемалол ухлайверасан! Ёки, айтайлик, ювиняпсану бирдан кўзингга совун кириб кетди!! Ўз кўзинг совундан ачиб оғрийди, шиша кўзга эса бало ҳам урмайди! Ёки, яна айтайлик, ўчоқ олдида ўтирибсану исиняпсан, қарабсанки, «пақ» эгиб кўзингга учқун сачради! Ўз кўзинг бундан кўр бўлиб қолиши мумкин, шиша кўз эса ҳеч нарса бўлмагандай тураверади!.. Яна мен сенга айтсам...

— Бўлди, оғайни, сен менга айтмай қўя қол!— уҳ тортди Илларион.— Қанақанги аҳмоқ сени врач деб айтди-я! Сен врач эмас — мутафаккирсан. Мен иккала кўзимни ҳам ўйиб ўрнига шиша кўз солдириб ола қолайми, деб ўйлаб қолдим, нима дейсан, а?

— Бўлмасам-чи! Медицина, оғайни, бу — улуғ нарса!.. Йўқолсин ҳақиқий кўзлар! Яшасин ясама кўз!

— Яшасин ясама кўз!— врач томонидан ўртага ташланган шиорни илиб кетдим мен ва давом этдим:— Мана бу одам дунёда мен учун энг азиз одам, бу менинг Илларионим, унинг кўзи оғрияпти...

— Қайси кўзи?— деб сўради врач ва менга талмовсираб тикилди.

— Уша кўзи-да!— дедим мен.

— Ҳозир биз уни олиб ташлаймиз! Бирпасда бўлади!.. Бабале! Иссиқ сув билан пичоқни олиб кел бу ёққа!— Врач ҳиқиллаб бошини столга қўйди.

— Нима олиб кел, дединг?— эшикни қия очиб сўради Бабале.

— Тоғорани олиб келиб унинг олдига қўй,— деди Илларион.

— Э, худо! Унга нима бўлди?— қичқириб юборди Бабале.

— Ҳозирча ҳеч нарса бўлгани йўқ!— жавоб бердим мен.

— Мамонтий, Мамонтий!— йиғи аралаш жаврай бошлади унинг хотини.

— Қизик, қайси каллаварам унга бунақа от қўйди экан-а?— деди Илларион.— «Мамонтий!» Шуям от бўлдию! Аслида, уни Серапиона деб аташ керак эди. Нима дединг, Зурикела, Серапиона деган исм унга жуда кетади, тўғрими, а?

Оғзимнинг таноби қочди-ю, аммо ҳеч нарса демасдим. Хона дам ёруғ бўлиб кетар, дам қоронгулашар, деворлар у ёқдан бу ёққа бориб келарди.

— Уни нима қилиб қўйдинглар?— Илларионга қараб чақчайди Бабале.

— Даф бўл!— уни жеркиб берди Илларион.— Биз нима қилибмиз? Ичишни билмас экан, ароқни нима қилади ичиб! Баччағар, кўриб қўйишга улгурмадиям-а!

— Хафа бўлма, Илларион, сени ўзим кўриб қўяман!— дедим мен ва столдан кўрсаткич таёқни олиб деворга ёпиштирилган қоғоздаги босма ҳарфларни кўрсата бошладим:— Бу қанақа ҳарф, азизим Илларион?

— Қайси ҳарф, чирогим?— деб сўради Илларион.

— Мана бу!

— Қайси бири, калаварам, ўқи-чи!!

— Мана бу — «ч»!— дедим мен.

— Чу!— деди Илларион.

— Каллангдан айланай, Илларион амаки, баточи ўқидай кўряпсан-ку! Буниси қанақа ҳарф?

— Қани, қайси бири?

— Мана бу, тескари «т»га ўхшагани!

— «Ш» бўлса керак,— деб топди Илларион.

— Кел, сени бир ўпай,— дедим мен.

Биз ачомлашдик!

— Йўқолларинг!— чийиллади Бабале.— Даф бўларинг!

— Бўпти, бўпти... Кетамиз... Барибир сенинг Мамонтигдан умид йўқ, ўликдан наф тегса тегадикки, ундан...

— Кўзимга кўринмаларинг!— вишиллади Бабале.

— «Мен гурийман, сен гурийсан, ре-е-ро-о...»— ашула бошлади Илларион ва мени елкамдан қучиб олди, иккаламиз гандираклаганимизча Мамонтий Цвераванинг уйдан чиқиб кетдик...

...Ўша кечаси Илларионнинг кўзи тоқат қилиб бўлмайдиган даражада оғриди. «Тез ёрдам» машинасини чақиришга тўғри келди. Илларион жилмайганича мени юпатарди:

— Нега хафа бўляпсан, тентаккинам? Қўрқма, менга ҳеч бало бўлмайди. Лекин сенинг Софьянг учун жуда катта байрам бўладиган бўлди-да, энди у менинг жойимда бойвуччадай талтайиб ётади. Қани, кўтар бошингни! Кимга гапиряпман?!

Мен ҳўнграб йиғлаганимча ҳовлида мунғайиб турардим ва Иллариондан кўзимни узмасдим. Унинг овози тетик чиқар, юзида ясама кулги жилва қилар, аммо мен унинг лаблари қандай титраётганлигини ва сержин яноғидан кўз ёшлари думалаб тушаётганини кўриб турардим.

Ун беш кундан кейин Илларион касалхонадан бир кўзсиз чиқди. У хонамга индамай кирди-ю, шу кўйи ўтираверди. Мен ундан ҳеч нарсани сўрамадим, у ҳам ҳеч нима демади. Бир ҳафтагача шу тахлит яшадик. Мен лекцияларга қолдирмасдан борар, ҳамма билан хушмуомалада бўлардим, дарслар тугаган заҳоти оёғимни қўлимга олиб уйга, Илларионимнинг олдига чопардим.

Бир кун мен университетдан қайтиб келиб, Илларионни уйдан топмадим. Ойнадан қарадим — турган жойимда қотиб қолдим. Иссиқ офтобли кун эди. Илларион ҳовлида, тут дарахти тагида ўтирарди. Унинг тиззасида Софья ётарди. Илларион самога ўйчан тикилганича чекар, жим бўлиб қолган Софьянинг елкасини аста силаганича у билан ярим овозда нималарнидир гаплашарди.

Мен қулоқ солдим.

— Сенга айтяпман, жонивор, эшит! Кўзсиз бўлишнинг нима эканлигини тушунасанми? Бу — қуёшни, ойни, дарахтларни, одамларни кўрмаслик дегани... Зим-зиё зулматда яшаш, дегани... Агарда мен операцияга розилик бермаганимда кўришдан мутлақо маҳрум бўлардим, билдингми? Сен ниманиям билардинг, тентаккина! Эҳ, шу ерда бизнинг Мурадамиз бўлганидами!.. Сен — эси йўқ махлуқсан!.. Ҳа, хафа бўлдингми? Яхши, яхши, хафа бўлмай қўя қол... Энди мен қишлоққа қандай қайтаман? Бутун умрим бўйи Иликони сўқир деб масхара қилардим... Энди қаёққа бораман?.. Хўп, яхши, мен бу ерда яна бир ой, икки ой, ҳа, борки уч ой яшай... Кейин-чи? Барибир бир кунмас бир кун уйимга қайтишим керак-ку?.. Эҳтимол, у ҳеч нарсани пайқамас? Нега энди? У шишани ҳақиқий кўздан ажрата олмайдиган аҳмоқ эмас... Ахир, унга шунақа шиша кўздан биттасини совға қилиб олиб бора олмайман-ку? Сен нима деб ўйлайсан? Олиб борсам-да, унга: «Хўш, қария, ҳазил-ҳузулимиз ниҳоясига етди... Мана бу нарсани кўзингга жойлаштириб ол-да, мен учун тақиб юравер... Шу кундан бошлаб иккаламиз бир хилмиз...» десам, а? Хўш, сен нима дейсан, у менинг ногиронлигимдан хурсанд бўлармикин? Бўлмасам-чи, дейсанми? Бекорларни айтибсан! Бу гапни хаёлингга ҳам келтира кўрма! Сен менинг Иликонми билмайсан! Қария ачиниб, ўзини еб қўяди! Ишонмайсанми? Нега ишонмайсан, ахир мен ва сенинг дайли хўжайининг Зурикела унинг учун дунёдаги энг азиз одам ҳисобланамиз-да!.. Бор, бора қол, барибир сен бу гапларга тушунмайсан..

Илларион мушукни тиззасидан астагина туширди-да, енгилгина туртиб қўйди. Софья дераза томон юрди. Илларион унинг ортидан қараб қолди, мен унинг йиғлаётганини кўрдим.

Мен ҳам йиғлардим. Йиғлардим, аммо кўз ёшларимни Илларион кўрмаётганлигидан хурсанд бўлардим.

Салом, Илларион!

Операциядан кейин Илларионнинг Тбилисида тургиси келмай қолди. Март ойи яқинлашиб келар, Илларионни ўз қишлоғи — бир шохли, қари сигири ва тиниб-тинчимайдиган уришқоқ хўрози, киндик қони тўкилган тупроқ ва қадрдон қуёши кутаётган, ҳаётнинг уйғониш даври, меҳнат ва умидлар даври — баҳор кутаётган томонлар ўзига тортарди.

Илларионнинг бир ўзини қишлоққа жўната олмасдим — у ҳали жуда дармонсиз эди. Бундан ташқари, чол Иликога рўпара бўлишдан ўлгудек қўрқарди. Мен декандан йиғлаб-сиқтаб икки кунга рухсат олдим ва ўша кунга кечқуруноқ биз қишлоққа жўнаб кетдик...

...Қишлоғимизга яқинлашиб келганимизда қуёш эндигина тоғлар ортидан чиқиб келмоқда эди. Кечаси билан ухламай чиққан итлар эринибгина ҳуришарди. Эрталабки шудринг билан ювилган дарахтларда қушчалар гужғон ўйнашарди. Қишлоқ узра сийрак туман тарқалганди.

— Зурико, қара, бувинг аллақачон уйғонганга ўхшайди! — деди Илларион уйимизнинг мўрисидан чиқаётган оппоқ тутунга ишора қилиб.

Мен бор овозим билан қичқирганча қияликдан пастга қараб ўқдек учдим.

— Буви!.. Буви-жо-о-он!..

Уйдан йўл-йўлакай бошига рўмолини ўраганча мунккайиб қолган бувим чиқди.

— Буви-жо-о-он!

Бувим қўлини пешонасига соябон қилиб, бир неча дақиқа узоқларга тикилиб қараб турди-ю, сўнг бирдан қушдай сакраб тушди, шошиб қолди, нимадир деди-да, қўллари кенг ёйганча менга томон югурди.

— Зурикела! Ўғилгинам!..

Биз бир-биримизни маҳкам бағримизга босдик. Кейин бувимни даст кўтардим уйга қараб юрдим.

— Ўғлим! Кўз қорачиғим! Ниҳоят келибсан-да, а? Вой, худо-ей, туришингни қара! Қоқ суякнинг ўзи бўлиб қолибсан-ку! Айтувдим-ку мен, илм олиш осон эмас, деб! Э, худойим-ей...

— Буви, аҳволларинг қалай?

— Узингнинг аҳволларинг қалай? Ўқишинг тамом бўлдимми?

— И-е, буви, энди бошланяпти-ку!

— Вой, бувинг гиргиттон бўлсин сендан-ей! Нима,

Ўқишинг шунақа узоқми? Ҳе, ўша ўқитувчингни худо олсин! Калласи борми ўзи? Сен унга тушунтириб айт — бувим касал, ёлғиз, қари, мени кутавериб адоий тамом бўлди, дегин, ажабмас, ўша бағри тошниям кўнгли юмшаб, ўқишингни бир оз қисқартирар!

— Айтаман, бувижон, албатта айтаман,— деб бувимни юпатдим мен.

Илларион орқамда бош чайқаб турар ва бувимни ерга қўйишимни тоқат билан кутарди.

— Салом, Ольга!— деди у ниҳоят.

— Илларион, қадрдоним, худо ҳақи кечир мени! Хурсандчилигимдан эс-ҳушимни тамоман йўқотиб қўйибман! Хўш, аҳволинг қалай? Кўзинг тузукми?

— Кўздан гап очма, Ольга! Энди менинг бир кўзим йўқ!

— Қўйсанг-чи, қари шайтон!

— Худо ҳақи, Ольга!

— Бу нима? Бу — кўзмасми?

— Ҳм... Кўзликка кўз-а... Лекин бу Иликонинг уйида осилиб турадиган қуритилган бургутнинг кўзидақа-да...

— Наҳотки шишадан бўлса?

— Ҳа, ўшанақа.

— Вой худойим-ей! Лекин, Илларион, хафа бўлма... Ахир биз сен билан биргамиз-ку, азизим!.. Ҳа, айтгандэй, нега бу ерда турибсизлар? Киринглар, киринглар уйга! Йўлда қоринларинг ҳам роса очгандир!— шошилиб қолди бувим ва бизни уйга судради.

Нонушта қилиб бўлгач, биз Илларионникига ўтдикда, дераза олдига ўтириб олганча, Иликонинг келишиги кута бошладик. Лекин анчагача ундан дарак бўлмади. Ниҳоят, кўча эшиги гижирлади-ю, ҳовлига Илико кириб келди. Биз нафасимизни ичимизга ютиб кутиб турардик.

— Илларион!— деб бақирди Илико.

— Бир кўз келяпти!— деб хириллади Илларион ва сувли кўзага қўл чўзди.

Мен айвонга чиқдим.

— Салом, Илико амаки! Қани, бу ёққа!

— Салом, профессор!— деди Илико ва айвонга чиқиб мени қучоқлаб бағрига маҳкам босди-ю, сўнг орқасига бир қадам чекиниб, бошдан-оёқ менга синчиклаб разм солди.

Кейин у «бай-бай» дегандай бош чайқаб, мени яна ўпа кетди.

— Вой, менинг зумрашам-ей! Қани, гапир-чи, аҳволлар қалай, ишларинг жойидами? Профессорларнинг эхсонасини чиқариб юборгандирсан-а? Бу нима, бу? Мўйлов!— Илико ажабланиб мўйловимдан тортиб кўрди.— Ростакамми?

— Ростакам?

— Ёлгон айтяпсан, ростакам эмас!

— Айтяпман-ку, ростакам деб!

— Шунақа ярамас болага мўйлов нимаси! Йўқ, дунёда ҳақиқат йўқ экан, бўлмаса сен шу айёрлигингга мўйловсиз, соқолсиз, қип-қизил кўса бўлиб тугилишинг керак эди!.. Айтгандай, Илларион қани? Эй, бурунбой, чиқ бу ёққа, қорангни кўрсат!

— Меҳмонга келган бўлсанг кир, бўлмаса — туғингни шиқиллат!— ичкаридан овоз берди Илларион.

Илико хонага кирди.

— Салом, Илларион!

— Салом, Илико!

Улар бир-бирларини бағриларига босиб, узоқ ўпиша кетишди. Кейин Илларион бизни пастаккина хонтахтага таклиф қилди-да, вино ва тузлаб қўйилган пиёзи ангур олиб чиқди. Суҳбат қовушмасди. Илико чекарди, мен Илларионга қараб-қараб қўярдим, Илларион эса қовоқ солиб ўтирар ва Иликонинг ҳар бир ҳаракатидан сесканиб қўярди. Ахири жимликни Илико бузди:

— Қани, шаҳарда нима гаплар бор? У ёқда нархнаволар қандай?.. Дудланган балиқ олиб келдингми?— тўсатдан менга мурожаат қилиб қолди у.

— Эсимдан чиқибди!

— Эсингдан нима чиқмовди, каллаварам!... Илларион, у ёқларда нима қилиб юрибди ўзи? Дарс-парс қиладимми ҳеч?

— Билмадим... Лекин бирор мартаям қўлига китоб ушлаганини кўрганам йўқ...

— Ёдаки қилиб юборгандир-да, ҳамма китобларни... Ҳозир нечанчи курсдасан, тирранча?

— Сен мени сўроқ қилгани келдингми?— дедим жаҳлим чиқиб.

— Сендан ўқишингни сўрамай нимани сўрай, қизиталоқ! Сен мабодо бозорда ҳаммоллик қилаётган бўлсанг — тўгрисини айт-қўй. Унда бошқача гаплардан гаплашамиз.

— Ҳа, ҳаммолман.

Илико менга қийшайibroқ қаради-да, стаканга ви-
но қуйиб, хафанамо сўз бошлади:

— Қани, сизларнинг келишинглар учун ичамиз шекилли... Жуда ноинсоф одамларсизлар-да! Дўстларим келишибди, янгиликлардан эшитаман, ўтирамиз, у ёқ-бу ёқдан гаплашамиз деб ўпкам шишиб, югуриб келсаму булар бўлса... Худди бўрига ўхшаб ҳурпайиб олишибди. Э, борларинг-е! Бу бурунбой-ку, илгаритдан биламан, дўст-душманни ажрата олмайди. Лекин сен мишиқидан бунақа ноинсофликни кутмагандим.

Жуда хижолат бўлиб кетдим. Иликонинг олдига келдим-да, уни ўпиб қўйдим.

— Илико, азизим, хафа бўлма! Биз йўлдан чарчаб келдик, холос.

— Жим бўл! Сизларни кўрдим, шуни ўзи бас, бошқа нарса керак эмас... Ё сизлар мени манови ачиган вино учун келди, деб ўйлаяпсизларми?

— Сенинг нима учун келганингни биламан!— деб гўлдиради Илларион.

— Қани, гапинг ичингда қолмасин, барини айт, тили заҳар чол!

— Хурсанд бўляпсанми, сўқир?! Нима ҳам қилардим, энди мен сенинг қўлингданман! Мана, хоҳлаганингни қил, пишириб е!.. Мана шу ерда турибман!.. Ҳеч қаёққа қочиб кетмайман!..

— Сенга нима бўлди, қария? Ақлдан оздингми? Ё қутуриб-нетиб қолдингми? Шаҳарда сени нима билан заҳарлаб қўйишди? Кетишда тиллодайгина одам эдинг, қайтишингда аллақандай ғалати бўлиб қолисан!

Мен ва Илларион ҳеч нарса тушунмасдан бир-биримизга қарадик. Наҳотки, Илико ҳеч нарсани сезмаётган бўлса? Наҳотки, у ҳеч нарсани фаҳмлаб етмаётган бўлса? Ҳа, афтидан, Илларионнинг шиша кўзи синовдан яхши ўтганга ўхшайди! Биз: «Ҳамма иш жойида!» деб ўйладик-да, шу заҳотиёқ қувониб кетдик.

Илларион қадаҳ кўтарди:

— Бизнинг келишимиз ва сен билан учрашганимиз учун, азизим Илико!

— Э, бормисизлар!— хурсанд бўлиб кетди Илико.— Мен бир кўзли бечора чолни жинни қилаёздинглар-ку!.. Дунёда мен учун сизлардан азиз кимим бор? Худо соғлиқ ато қилсин сизларга!— У бизни қаттиқ ўпди.

Учинчи қадаҳдан сўнг Илико қўшиқ бошлади:

Шохга қўйилган шароб, -
Дилдан гамни кеткизгин,
Яхши кўрган ёримни
Висолига еткизгин.

— Илико, азизим, сени қанчалик яхши кўришим-ни билсанг эди!— деди Илларион дўстининг елкасидан маҳкам қучиб.

— Биладан, биладан, Илларионжон, сен мени ўз кўзингдан ҳам ортиқроқ яхши кўрасан!— деб илжайди Илико.

Кўз, деган сўзни эшитган заҳоти Илларион бир сесканиб қўйди... Аммо Илико ҳеч нарса бўлмагандай куйлашда давом этди:

Қуй, шаробни ичайлик,
Ширин жондан кечайлик!

- Иликонинг соғлиги учун!
- Бизнинг тирранчамиз учун!
- Бурунбой Илларион учун!

Рухсат этинг, рақсда
Дарё бўлиб оқайин,
Тўйиб-тўйиб ёримни
Кўзларига боқайин!—

деб яна куйлашда давом этди Илико.

Илларион яна қулоғини динг қилди, Илико эса беғуноҳ мусичадек хотиржамлик билан иккинчи қўшиқни бошлади:

Чиқсам сайр этиб дала-даштларга,
Кўзлари қаро дилдорим билан...

Илларион қалқиб кетди. Йўтала-йўтала у ўз ганимига синчиклаб қаради. Аммо Илико бизга зарра эътибор бермасдан авжига чиқарди:

Майли, ёрим, қоп-қора тунда
Олов бўлиб порласин кўзинг...

Ахири Илларион Иликога панд бера олдим, деган қарорга келди. У бундан қувониб кетди ва ҳатто Иликони бир неча марта «сўқир» деб чақириб қўйди, Илико эса бундан зигирчайам хафа бўлмади.

Биз тарқалишаётганимизда кеч кириб қолганди. Бир-биримизнинг елкаларимиздан қучоқлашиб, ашула айтганча ҳовлига тушдик. Илларион бизни дарвозагача кузатиб қўйди. Қўранинг нариги ёғига ўтганда Илико таққа тўхтаб, орқасига бурилди-да:

— Илларион!— баланд овоз билан чақирди у.

— Нима дейсан, бир кўз?— жавоб қилди Илларион.

— Кечқурун кўзингни стаканга солиб қўйиш эсингдан чиқмасин-а!

— Нима?!— хириллади гангиб қолган Илларион.

— Ҳеч нима!.. Энди менга қараб бир кўзингни бемалол қисаверасан!

— Илико Чигогидзе!— айюҳаннос солди Илларион.

— Менинг фамилиямни тез-тез такрорлаб тур, бўлмаса эсингдан чиқиб қолади!.. Лекин умуман олганда сенга фойда бўлибди: ов қилишни яхши кўрардинг, энди бир кўзингни юмиб ҳам ўтирмайсан, бор энди, айланиб, қишлоғимиздаги итларни отавер!

— Илико Чигогидзе! Тилингни тий, бўлмаса сени ҳозир!..— чийиллаб юборди Илларион Илико томон ҳезланиб.

— Ўзингни бос, Илларион! Яхшиси ўша шиша кўзингнинг эҳтиётини қил!..— жазавага тушган дўстини огоҳлантирди Илико.

Илларион бирдан бўшашди-қолди. У бир дақиқа Иликога маъносиз тикилиб турди, кейин орқасига бурилди-да, битта-битта босиб уй томон кетди, бориб зинапояга ўтирди.

Илико бирпас кўчада тўхтаб турди, кейин кўча эшигини очди-да, Илларионнинг олдига қайтиб келиб, ёнига ўтирди. Сўнг чўнтагидан тамаки халтасини олиб, папирос ўради ва тамакини Илларионга узатди. У бўлса қайрилиб ҳам қарамади.

— Ол,— деди Илико секингина.

Илларион тамаки халтани олди. Чекди.

— Бошингга тушган фалокатни эшитганимда юрагим эзилиб кетди,— сўз бошлади Илико.— Тепамда худо турибди, рост айтяпман. Сен билан менинг идзимиз битта, Илларион... Сенга келган бало — менгаям келгани... Мен сени сираям хафа қилмоқчи эмасдим. Ахир, сен мени якка кўз деганингда хафа бўлмайман-ку!... Битта кўзингдан айрилсанг нима бўпти?.. Кутузов ҳам бир кўзли эди, лекин қанийди ҳаммаям

ўшандақа кўра олса; нигоҳи деворни тешарди!.. Хўш, бир кўзингдан маҳрум бўлсан, шунгаям ғам-қайғуми? Агарда сен билан мен иккала кўзимиздан ажралсак ҳам ўлмаймиз. Бир-биримизнинг қўлимиздан маҳкам ушлаб, шу ёруғ дунёда юраверамиз. Юра олмасак, мана, Зурикела бизни етаклаб юради. Эҳ, қария, қария!— Илико Илларионнинг елкасига уриб-уриб қўйди.

Илларион ўрнидан турди-да, ичкарига кириб кетди ва қўлида аллақандай тугунча билан қайтиб чиқди.

— Илико!— деб секингина чақирди у.

— Нима дейсан, Илларион?— янаям секинроқ жавоб қайтарди Илико.

— Мана, озгина дудланган балиқ... «Изабелла»дан кейин яхши кетади...

— Дудланган балиқ жон-дилим!— деди Илико.

— Сенга олиб келувдим,— деди Илларион.

— Олиб келишингни билардим...— Илико тугунни олди-да, ўрнидан турди ва шошилмасдан кўча эшиги томон юрди.

— Шошма, мен сени кузатиб қўяман...

— Майли, кузата қол...

Улар ҳовлидан чиқишди-да, кўчада аста-секин юриб кетишди. Мен улар қоронғулик қўйнига сингиб, кўздан гойиб бўлгунларича кўз узмай қараб турдим.

Цира

Студентлик йиллари — инсон ҳаётидаги энг бахтли даврдир. Саримсоқ пиёз суртилган қора нон сиртининг мазасини билиш, трамвайда «қуён» бўлиб юришнинг завқини сезиш, тер тўкиб олинган уч баҳонинг лаззатини татиб кўриш, стипендиянинг қайта тикланиш қўвончини ҳис этиш, имтиҳон олдидан тиззанинг дир-дир қалтираб туришини, конспект ва дарсликлар устида мук тушиб ўтказилган уйқусиз тундан сўнг тонгнинг салқин ҳавосидан мазза қилиб симириш, ҳақиқий дўстликнинг қадрига етиш, ва ниҳоят, сен кечагина ялангоёқ юрган қишлоқ боласи — бугун тенг ҳуқуқли гражданин, Давлат университетининг студентиман, деган фахрли туйғуни дилдан туйиш учун бир неча йил студент ҳаёти билан яшамоқ керак...— Аммо менинг кириш имтиҳонларини қай тарзда топширганим, қандай қилиб студент бўлиб қолганим, Илико ҳамда Илларион, қолаверса ўқитувчиларим, ўзим учун ҳам

абадий тушуниб бўлмайдиган муаммо бўлиб қолади. Менда камдан-кам учрайдиган қобилият борлигига сира ҳам шубҳа қилмаган бирдан-бир одам — бу менинг бувим эди.

Университетдаги тартибга қойил қоласан киши! Студент ойлаб қўлига китоб олмаслиги мумкин, бунинг учун ҳеч ким унинг синов дафтарчасига икки қўйиб қўймайди; студент беш кун, ўн кун, ўн беш кун дарсга келмаслиги мумкин, бунинг учун ҳеч ким унинг ота-онасини деканатга чақиртирмайди... Дарсларда, бу ерда аталишича — лекцияларда юз-икки юз киши ўтиради. Улардан бир қисми ёзиб ўтиради, иккинчи қисми — расм солиб ўтиради, бировлар бемалол суҳбат қилишади, яна бошқалари эса газеталарда босилган бош қотирадиган топишмоқларни ечиб ўтиришади. Бу ерда хаёлпарастларни ҳам учратиш мумкин: улар ёзишмайди ҳам, расм ҳам солишмайди, гаплашишмайди — индамасдан хаёл суриб ўтиришади. Улар бу иш билан нима учун уйларида ёки боғларда шуғулланишмайди — билиш қийин. Кўпчилик эса маза қилиб ухлайди. Қисқача қилиб айтганда, лекциялар мендака одамлар учун яратилган ва менга жудаям маъқул келади. Лекин дунёдаги ҳамма нарса сингари лекцияларнинг ҳам катта бир камчилиги бор — бир кунмас-бир куни ҳаммаси ниҳоясига етади. Утиладиган дарслар тугалланади. Лекция ўқийдиган ўқитувчилар студентларга қараб «энди, гал бизники» дегандек, киноя билан кулиб қўйишади. Студентлар қароргоҳига катта бир хавф-хатар босиб кела бошлайди. Ҳаммани бараварига питирлатиб қўядиган «сессия» ваҳимаси бошланади...

Шунда биз биттамининг хонамизга тўпланамиз, қалам чайнаб, конспектларни тит-пит қила бошлаймиз, дарсликлардан бутун-бутун бобларни ёд оламиз, шпаргалка тайёрлаймиз, каллаларимизни бор-йўғи уч кун ичида орттирган билим лахтаклари билан тўлдирамыз-да, кейин уйқуга тўймасдан, карахт, эзилган ҳолда имтиҳонларга кирамыз, ҳарсиллаймиз, пишиллаймиз, қалтираймиз. Нималарнидир гўлдираймиз, кейин «иккимасмикан-а?» деган даҳшат билан имтиҳон варақасига бўйнимизни чўзиб қараймиз, орзуманд бўлиб кутганимиз — дилимизнинг қувончи, юрагимизнинг тиргаги — «уч» жонни кўриб оғзимиз қулогимизга етгундек бўлиб илжаямиз ва гандираклаб хонадан чиқамиз...

...Мана, ҳозир ҳам мен ва дўстларим менинг хонамда ўтириб, иқтисодий географиядан имтиҳонга тайёрланыпмиз. Имтиҳон олиш бугун Цирага юклатилган. Нестор, Отар, Хвтисо ва Шоталар — имтиҳон комиссияси.

— Студент Вашаломидзе! Дунёнинг қайси мамлакатларида қалайи олинади ва кимда бу маъданинг катта кони бор?— деб даҳшат билан сўрайди Цира.

— Қалайими ёки мисми?

— Қалайи!

— Қалайи, билишимча, бизнинг қишлоғимиздаги мисгар Алида жуда кўп миқдорда топилади, лекин у буни қаердан олади — билмайман.

— Ана, яна майнавозчилик қиляпти! Агар сен дарс қилгинг келмаса, бор, халақит берма бизга!— деди Нестор жаҳли чиқиб.

— Қаёққа бораман? Мен бу хона учун ойига икки юз эллик сўм тўлайман-а.

— Э, сени ер ютмайдими, ёлғончи! Қанақа икки юз эллик сўм, бир йилдан бери сариқ чақа ҳам берганинг йўқ-ку?!— гапга аралашади ўз хонасидан туриб Марта хола.

— Вашаломидзе! Иккинчи саволга ўтинг! Биринчи саволни мутлақо билмайсиз!— деб кулади Цира.

— Ҳурматли домла, илтимос...

— Зурико, масхаравозлик қилма!— дейди Нестор тоқати тоқ бўлиб.

— Бўпти... Иккинчи савол — Америка Қўшма Штатларида машинасозлик... Америка Қўшма Штатлари — штатлардан ташкил топган. Лекин буни дам кенгайтириб, дам қисқартириладиган идора штатлари деб ўйламанг...

— Зурико, қўйсанг-чи! Тўғри жавоб бер!— хафа бўлади Цира.

Мен давом этаман:

— Америка Қўшма Штатларида машинасозлик анча ривожланган. Форд бир йилнинг ўзида... рақами аниқ эсимда йўғу, лекин айтишларича шунча машина ишлаб чиқарарканки, киши бошига биттадан тўғри келар экан... Шундоққина кўчада машина тураркан, унинг олдида келиб, эшигини шундоқ очаркансан...

— Эшиги ўз-ўзидан очилади!— деб гапимни тўғрилаб қўйди Шота.

— Ҳа, шундай. Кейин, битта тугмачани боссанг —

сигара чиқаркан, яна биттасини боссанг — гугурт пайдо бўларкан, учинчисини боссанг...

— Қовирилган чўчқа пайдо бўлади!— деб гап қўшадди Шота.— Яна боссанг иссиққина овқат чиқади, бир ичакни симириб кўрсанг дам вино, дам айрон чиқади. Битта жойини боссанг — крем-сода шоколад тайёр. Яна бир жойни боссанг — «Мравалжамиер»¹ни маза қилиб эшитаверасан...

— Шундай машинани сотиб нима қилади, а?— хайрон бўлди Нестор.

— Нима ҳам қиларди — муҳтожлик!— деди Шота.

— Сафсата сотишни йиғиштиринглар!— Циранинг жаҳли чиқди.

Ҳамма бир дақиқа жим қолади. Кейин мен сўзимда давом этаман.

— Айтишларича, агарда Форднинг ҳамма олтинларини эритиб, ундан камар ясалса, бутун ер шарига белбоғ бўлиши мумкин экан.

— Эҳ, менга ўша камарнинг тўқаси тегсаям майлийдими... Ўзимга шунақангги тишлар солдириб олардимки!— деди хаёлпарастлик билан Нестор қоп-қорайиб кетган тишларини кўрсатаркан кулиб.

— Тиш ҳам гап эканми?— илжайди Шота.— Агарда ўша тилло менга тегиб қолганда борми...

— Хўш, нима қилардинг?— деб сўради Нестор.

— Аввало — ҳамма конспект ва дафтарларни йиртиб ташлардим... Кейин деканзимизнинг олдига бориб унга синов дафтарчаси билан студентлик билетимни икки қўллаб топширардим у яхши қолинг, деб жўнаб қолардим... Ҳа, дарвоқе, кетишдан олдин унга марка учун деб бирор кило тилло қолдирса ҳам бўлади, соғиниб қолганда менга хат-пат ёзиб турарди... Кейин эса — пардон, гудбай, адье, саломат бўлсинлар. кўришгунча хайр, дердим.

— Яна-чи?

— Тагин нима?

— Менга минг сўмча бериб туролмайсанми? Кўряпсан-ку, уйимнинг пулини тўлолмай юрибман,— дедим мен.

— Ана холос! Тўлолмасанг менга нима?

— Марга хола, эшитяпсанми?

¹ «М р а в а л ж а м и е р» — грузин тўй ашуласи.

— Эшитиб турибман, ўғлим,— жавоб қайтарди Марта хола.— Сенларнинг ҳаммангларнинг уруғларинг бир, ишёқмас, муттаҳамсанлар!..

— Учинчи саволга жавоб беринг,— деб эслатиб қўяди Цира.

— Учинчи саволга тайёр эмасман....— дейман мен уялганнамо.

— Кимда савол бор?— имтиҳон комиссияси аъзоларига қарайди Цира.

— Мумкинми?— дейди Отар.

— Марҳамат!

— Муҳтарам комиссия аъзолари мени кечирсинлар, лекин мен ҳайронман — мана бу мияси айниган ростдан ҳам индинга имтиҳон топширмақчимми?

— Мен жавоб беришдан бош тортаман!— деб ачиқландим мен.— Програмада бунақа савол йўқ!

Кейин бошқамизнинг навбатимиз келади.

... Биз ярим кечаси тарқалишамиз.

Отар, Нестор ва Шота студентлар шаҳарчасида яшади, Цира эса Мачабели кўчасида туради. Ҳар сафар уни кузатиб қўяман. Цира — чиройли қиз, кўккўз, ўзи оқишдан келган, қадди-қомати келишган. Курсимизнинг деярли ҳамма болалари Цирага ошиқ, лекин у ҳеч кимга кўнгил бермаган, мендан бошқа ҳеч ким билан сайр ҳам қилмайди. Биз иккимиз соатлаб боғда ўтириб, роса гаплашамиз ёки жимгина бир-биримизга тикилишамиз. Шунақа пайтда биз ошиқ-маъшуқларга ўхшаб кетарканмиз, ўртоқларим шундай дейишарди.

...Биз Руставели хиёбонидан секин-аста кетиб боряпмиз. Магазинларнинг олдиларида мудраб ўтиришган тунги қоровуллар бўйинларини чўзиб бизга шубҳа билан қийшайиб қарашади ва шу заҳотиёқ яна ухлаб кетишади. Улар тунги Тбилисининг нақадар гўзал эканлигини хаёлларига ҳам келтиришмайди. Ҳаммаёқ жимжит. Фақат гоҳ-гоҳ узоқдан трамвай ғилдирагининг ғижирлаши ва соқчиликда турган милиционерларнинг уйқусираб чалган ҳуштаги эшитилиб қолади, холос...

— Зурико!

— Нима дейсан, Цира?

— Сен тунда сайр қилишни яхши кўрасанми?

— Ҳа, яхши кўраман.

— Қўрқмайсанми?

— Йўқ. Сен-чи?

— Мен қўрқаман.

- Нимадан қўрқасан?
- Тўсатдан... бизни ечинтириб кетишса-чи?
- Менинг нимамни ечинтиришарди? Аксинча, кийинтириб кетишлари мумкин...
- Мени ечинтириб кетишса-чи?
- Унда, мен кўзимни беркитиб, қарамай тураман!
- Бошқа ҳеч нарса қилмайсанми? Роса хушторга учраган эканман-ку!
- Майли, қара десанг, яланғоч туришингга ҳам қарайвераман. Шу сенга ёқадими?
- Қўйсанг-чи, ҳазилингни! Мен биламан, сенда-қа қишлоқи болалар кучли-ку, лекин ўларча қўрқоқ бўлишади!
- Мен пичоқдан қўрқаман, холос.
- Мен ҳам. Тўппончадан ҳам қўрқаман.
- Мабодо сичқондан ҳам қўрқарсан?
- Жуда қўрқаман!.. Зурико! Кўряпсанми? Икки-та киши келяпти! Ана, биз томонга қараб юришди!
- Кўряпман.
- Улар маст. Юр, кўчанинг нариги томонига ўтамиз.

— Қўрқди деб ўйлашади!

— Юра қол, юр!

— Қўрқма, ҳеч нима қилмайди!

Ҳалиги иккала киши Кашвет бутхонаси олдида тўхташди ва бир-бирини қучоқлашиб, анчагача ўпишишди. Кейин улардан бири кўчадан пастга бурилиб кетди, иккинчиси эса тўппа-тўғри бизга қараб юрди.

Биз юришдан тўхтадик. Цира худди безгак тутгандек дағ-дағ титрарди. Менинг тиззаларим қалтирарди.

Ҳалиги одам бизга яқин келди, сўнг хўмрайганича олдин Цирага, кейин менга қаради, қўлини чўнтагига солди-да, бирдан бор овози билан:

— Эй, чекишинг борми?— деди.

— Албатта бор! Марҳамат!— деб гўлдирадим мен унга папирос қутисини тутиб.

— Гугурт-чи!

— Марҳамат!— Мен қалтираган қўлларим билан гугуртни ёқдим у бегона одамнинг папиросига тутдим.

— Кеча чекишни ташлаган эдим,— деди нотаниш киши,— шундан бери оғзимга папирос олганим йўқ... Ҳозир ҳам чекмайман, шунчаки эрмак-да... Одам деган лафзида туриши керак!

У папиросни тутатди-да, кетма-кет чуқур тортиб, тутунини роҳат қилиб ичига ютди.

— Узинг чекасанми?

— Йўғ-е!

— Яша! Мен йигирма йил чекдим, эндига келиб ташладим! Мени ҳеч ким оғзимга папирос олишга мажбур қилолмайди! — деди у ва папиросимни қути-путиси билан чўнтагига солди-ю, гандираклаганича йўлида давом этди.

Биз секин йўлимизда давом этдик.

Циранинг бирдан шўхлиги тутди. У чинор соясидан сакради, иккинчи чинор соясидан ҳам, учинчисидан, тўртинчи, бешинчисидан ҳам сакради... У шунақа сакраганича «Интурист» меҳмонхонасигача ўтиб борди-да, энди бир оёғида ҳақкалай бошлади.

— Қани, мени ушла-чи!

Мен Циранинг орқасидан қувиб кетдим, унга етдим-да, елкасидан маҳкам ушладим.

— Уф, чарчадим!

Цира бошини елкамга қўйди. Мен бир қўлим билан унинг бўйнидан қучдим, иккинчи қўлим билан эса иягидан кўтариб катта, кўм-кўк кўзларига тикилдим.

— Эҳ, қанийди тун ҳечам тамом бўлмаса... — чуқур нафас олди Цира.

— Нега, Цира?

— Шундай... тун кундузидан яхши-да...

Цира елкасидан қўлимни олиб ташлади-да, бошини кўтариб юлдуз тўла осмонга тикилди. Сўнг яна қўлтигимдан олди.

— Цира, сен бирср кишини севсанг керак, а? Айт, кимни севасан?

— Мен осмонни, юлдузларни севаман, манови қорувулни ҳам, анови дарахтни ҳам севаман!.. — деди Цира бир чинорнинг олдига чопиб келиб. — Ишонмайсанми? Упиб олайми?

У дарахтни маҳкам қучоқлади-да, уни ўпиб, силки-та бошлади. Дарахт шохларида ухлаб ётган чумчуқлар уйғониб кетишди ва ҳадиксираб чирқиллай бошлашди. Цира қушларнинг чуғирлашига қулоқ солиб турди-да, менга бурилиб қаради:

— Чумчуқларни ҳам севаман!

— Телбага ўхшайсан!

— Бўлиши мумкин. Сен кимсан бўлмаса?

— Мен ҳам телба бўлсам керак!

— Йўқ, сен овсарсан.

— Э, раҳмат-е!

— Йўқ, овсар — бу камлик қилади, сен — кўр ва карсан!

Цира олдимга келди, ёқамдан маҳкам ушлаб, ўзига тортди-да, кўзимга тикилиб туриб сўради:

— Мени кўряпсанми?

— Кўраётганга ўхшайман!

Цира менинг қўлимни олди-да, ўз кўкрагига қўйиб, яна сўради:

— Эшитяпсанми?

Мен қизнинг гуп-гуп ураётган юрак товушини эшитдим, унинг иссиқ нафаси мени куйдиргандек бўлди... Мен бирдан Цирани қучоқлаб, бағримга босдим-да, ўпиб олдим...

Биз яна чинор хиёбони бўйлаб кетяпмиз.

— Зурико!

— Ҳа, Цира?

— Мен сени севаман!

— Ёлгон айтяпсан!

— Йўқ, рост, Зурико.

— Ёлгон айтяпсан, Цира. Кел, бу тўғрида гаплашмайлик...

Цира жим бўлиб, дарахтга суяниб қолди. Мен ҳам жим бўлиб деворга суяндим. Биз анчагача бир-биримизга жим тикилиб турдик. Цира менинг олдимга келди-да, ёқамнинг тугмасини солиб, сочларимни тўғрилаб қўйди ва кўча бўйлаб секин юриб кетди. Мен унинг орқасидан судралдим.

Тўсатдан Цира орқасига ўгирилди — унинг кўзларида ёш ялтирарди. У менга яқин келди-да, мени ўпиб, чопганча кетди.

... Мен гўзал чинор япроқларининг шитирлашига қулоқ солиб жойимдан қимирламасдан узоқ туриб қолдим...

...Уйга пиёда қайтардим. Ёш томошабинлар театри олдида орқамдан сўнгги трамвайлардан бири қувиб етди. Мен кейинги вагонга сакраб чиқиб олдим. Йўловчилар йўқ эди. Мудраб ўтирган кондуктор сесканиб уйғонди-да, олдинга ўтишимни буюрди. Мен вагоннинг олдига ўтдим. Кейин кондуктор орқага ўтиб, билет олишимни бақариб айтди. Мен орқамга қайтдим кондукторга пулим йўқлигини айтдим. Кондуктор ишонмади. Мен қуп-қуруқ чўнтаklarимни ағдариб кўрсатдим. Шунда кондуктор: «Қандай сакраб чиққан бўлсанг — шундай сакраб туш», — деди. Мен сакраб

тушдимۇ ўзимни бир милиционернинг қучоғида кўрдим.

— Салом, яхшимисиз!— дедим мен унга аҳмоқона илжайиб.

— Гражданин, ҳужжатингизни кўрсатинг!

— Ҳужжатимни нима қиласиз?

— Гражданин! Ҳужжатингизни кўрсатинг деяпман! Ўзингизни гўлликка солманг!

— Гўллик нима дегани?

— Бас қилинг!

— Нега менга бақирасиз?

— Штраф тўла!

— Пулим йўқ!

— Ундай бўлса мен билан бўлимга юрасан. Уша ерда тўлайсан!

— Нима, менга йўлда маош беришади, деб ўйлаяпсанми? Пулим йўқ, деяпман-ку!

— Бас қил, деяпман!

Милиция бўлимида тўрт киши ўтирарди. Навбатчи мени кўриб, еб қўйгундек тикилди:

— Оҳо, яна қўлга тушибсан-да!— деди у.

— Қўйсангиз-чи, ака, милицияга биринчи тушишим!

— Жим бўл!

— У ана шунақа ярамас, ўртоқ бошлиқ! Келгунча мени онамдан сўкиб келди!

— Ишонманг, ака! Мен ҳеч кимни сўкканим йўқ!

— Жим бўл! Ҳозир мана бу билан ишни бир ёқлик қилиб олай, кейин сен билан шуғулланаман!— деди навбатчи ва тахта курсида ўтирган соқоли ўсиб кетган бурни қизил кишига юзланди:— Сендан неча марта тилхат олишим керак, а?

— Эҳ! Неча марта десанг — шунча ёзавераман-да. Ёзмасам — қўймасанг!

Бурни қизил ўрнидан турди. Мен унинг жойига бориб ўтирдим. «Менинг» милиционерим жўнаб қолди.

— Бўпти, бўпти... Хўш, қани, айт-чи, яна нима ба-ло қилдинг ўзи?

— Ким? Менми? Қўйсанг-чи, ўртоқ бошлиқ! Сен ановининг гапига ишониб ўтирибсан, а? Тагин у ўзини тарбиячи деб атапти. Қанақасига тарбиячи бўлсин у? Унга итниям ишониб топшириб бўлмайдими-ю! Тарбиячи эмиш-а!..

— Мени бу ароқхўрнинг ҳақорагидан халос қили-

шингизни сўрайман!— ўрнидан қўзғолди новча, озгин киши.— Менинг ихтисос бўйича тайёргарлигимнинг қанчалигини маориф бўлиmidан сўраб билишингиз мумкин!

— Рост, сал оғзингга қараб гапир!— деб пўписа қилди бошлиқ мастга.

— Воҳ! Нимага бўлмаса у менинг касбимга тил теккизади?

— Қўйсангиз-чи, у сизнинг касбингиз тўғрисида оғиз очгани ҳам йўқ-ку,— деб гапга аралашдим мен.

— Нега оғиз очмас экан? Ҳозиргина у мени ароқ-хўр деди-ку!

— О-о, бу ишингиз яхши эмас!— дедим мен тарбиячига.

— Яхши йигит, сиз бунинг қанақа нусха эканлигини билмайсиз!

— Ўзинг ўшанақа нусхасан!— хафа бўлди бурни қизил.

— Майли, хотинини қандай дўппослашини гапирмай қўя қолайлик,— деб сўзида давом этди тарбиячи.— Фараз қилайликки, бу унинг шахсий иши. Лекин у мукасидан кетиб ичгани-ичган, бақиради, шовқин солади, қўшниларга сира тинчлик бермайди!

— Шу ростми? — деб жиддий сўрадим бурни қизилдан.

— Ростми, деганинг нимаси? Агар ўрнимда сен бўлганигда нима қилган бўлардинг? Мана бу жаноб мени йигирма йилдан бери, эшитяпсанми, йигирма йилдан бери ичкиликбоз, дейди. Воҳ! Ахир, мен буни ўзим билмайманми? Нега у буни нуқул эсимга солади? Сен, безорисан, дейди. Нима, у айтмаса, буни ўзим билмайманми? Бу етмагандай у яна янги гап топибди... Ҳа, нимади... ҳалиги...

— Эси паст!— деб қўшиб қўйди тарбиячи.

— Ҳа, шунақа дейди! Бунисиям майли-я. Лекин қаллоб деганига ўлайми?

— Наҳотки, сиз уни шунақа деган бўлсангиз?— сўрадим тарбиячидан.

— О, яхши йигит, сиз уни билмайсиз! У ҳар қанақа одамни жонини ҳиқилдоғига келтиради!.. Қўшниларию қийнаб, жонларидан тўйдириб юборди!

— Қанақа қўшнилари? Нега бўлмаса бошқа бирортаси шикоят қилмайди?

— Сендан қўрқишади!

— Қўрқишмайди, ҳурмат қилишади, яхши кўришади!

— Мана, марҳамат қилиб, мана бу аризани кўринг. Ҳамма қўшнилар қўл қўйишган!

— Уларнинг ҳаммаси муттаҳам! Сенга ўхшаган! — Бурни қизил навбатчига орқасини ўгирди-да, менга қараб гапира бошлади: — Қани, кел, мулоҳаза қилиб боқайлиг-а! Одам нима учун ичади? Алаmidан ичади! Демак, у ғам-алам чекар экан, асабийлашади. Одам асабийлашганда — бақиради. Агар мановининг гапига қулоқ соладиган бўлсанг, одам ўз уйида ҳам на ичиши, на бақариши мумкин эмасмиш!.. Бу қанақаси бўлди?

— Йўқ, ичиш-ку, мумкин-а, лекин...

— Худога шукур-е, битта гапга тушунадиган одам топилди-я! — хурсанд бўлиб кетди бурни қизил.

— Ахир, уни шунчаки ичяпти, деб бўлмайди-да! У винони челаги билан кўтаради! Баттар бўлмайдими, менга деса маргимуш ичмайдими, лекин унинг жафосини нима учун биз — қўшнилар тортишимиз керак? Йўқ, унинг афт-башарасига бир қаранглар, бурнининг қизиллигини кўринглар!

— Ана, эшитяпсанми? Гувоҳлар олдида мени ҳақорат қиляпти! — деб шикоят қилди бурни қизил менга.

— Йўқ, рост нарсани ёлгон деб бўлармиди, ростдан ҳам бурнинг қизил-да! — дедим мен.

— Бўлса нима қипти? Бурним билан кимнинг нима иши бор? Хоҳласам уни зангорига бўяб олишим мумкин! Нима, ман қилинганми?

— Ҳурматли йигитча, — менга мурожаат қилди тарбиячи, — марҳамат қилиб исмингизни айтсангиз...

Мен жавоб беришга улгурмадим: навбатчининг мушти бор залвори билан столнинг устига тушди. Дераза ойналари зириллаб кетди. Хона сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди.

— Бу ерда тергов олиб боришни сенга ким қўйибди, мишиқи! — деб мени жеркиб ташлади навбатчи. — Тур ўрнингдан, шапкангни бошингдан ол!

— Ака, нимага жаҳлингиз чиқади? Ахир, мен сизга ёрдамлашяпман-ку!

— Ёрдамингни пишириб е! Ҳой, сен! — Бурни қизилга мурожаат қилди у, — йўқол бу ердан! Яна қўшнилари хафа қилгудек бўлсанг!..

— Ҳозир кетаман, бошлиқ! Лекин менинг сиздан биттагина илтимосим бор.. Мен ўзим мусичадай бео-

зор одамман, умримда ҳатто пашшага ҳам озор бермаганман... Ановига айтинг, мени муттаҳам, қаллоб демасин!

— Йўқол, деяпман сенга!

— Кетяпман, кетяпман!

Бурни қизил эшикка қараб йўл олди. Олдимдан ўтаётганда, мен томонга энгашиб шивирлади:

— Мен сени кўчада кутиб тураман... Чиқсанг бошлаб бир меҳмон қиламан!

— Жўна, деяпман сенга, бўлмаса олиб қоламан!— деб қичқирди навбатчи.

Бурни қизил «шип» этиб ўзини кўчага урди. Тарбиячи ўз аризасини навбатчининг столига қўйди-да, хушмуомалалик билан бош силкиб чиқиб кетди.

Тўсатдан эшик шовқин-сурон билан очилди-ю, хо-нага Марта хола ўқдай отилиб кирди. Капалаги учган навбатчи ўрнидан сакраб турди-да, унинг олдига келди:

— Нима бўлди, Марта хола? Бу ерда нима қилиб юрибсиз?

— Бола йўқолди! Менинг болам йўқолиб қолди!

Мен ўзим ўтирган бурчакка биқиниб олдим.

— Қанақа бола, Марта хола?

— Меникида ижарага турадиган бола, Зурико Вашаломидзе! Чиқиб кетди-ю, қайтиб келмади!.. Ҳамма касалхоналарни, милиция идораларини излаб келдим!.. Ҳеч ерда йўқ!.. Ўғлим, ёрдам бер, бирор ерга қўнғироқ қил!.. Боламга бир нима бўлсами, нақ ўламан-а!.. Зурикела, болагинам, қаердасан? Худоё, мен ўлай!.. Қўнғироқ қил, ўғлим!..

Мен бурчакда индамай ўтирганимча Марта хола-нинг йиғи аралаш айтган гапларини эшитиб, қувонганимдан юрагим ҳаприқиб кетди. Қаранглар-а, мени ҳам излайдиган, мени деб ташвиш чекадиган одамлар бор экан-а! Қари, сергап Марта хола мени ўз ўғлидай ёки қариндошидай бутун шаҳардан излаб юрса-я!

Мен чидаб туrolмадим, ўтирган бурчагимдан ўқдай отилиб чиқиб, уни қучоқладим:

— Марта хола! Мен шу ердан!

— Вой, худо-ей! Қайси гўрдан пайдо бўлдинг? Ҳа, уятсиз! Тирранча! Мен бутун шаҳарни тўс-тўполон қилиб юрибману бу кишим бўлсалар бу ерда маҳмаданалик қилиб ўтирибдилар!.. Ярама!.. Бу ерга қандай қилиб келиб қолдинг, муттаҳам! Жавоб бер!

— Шундай, ўзим, Марта хола... Ўтиб кетатуриб, бир кирувдим-да...

— Уни нимага қамоққа олдинлар, ўғлим?— деб сўради у навбатчидан.

— Билмайман, Марта хола... Бир милиционер олиб келди...

— Билмайман, дейсанми? Нимага биласан ўзи? Сени бу ерга нимага ўтқизиб қўйишган, а? Сенинг олдинга ёш болани диконглатиб етаклаб келишса-ю, сен бўлсанг нимага олиб келишганини ҳам суриштириб кўрмасанг! Ахир, мана шу гўдак жиноятчига ўхшайдими? Ё безорига ўхшайдими, айт-чи!

— Марта хола...

— Мен сенга холангни кўрсатиб қўяман!.. Сен, ярамас бола, қани ҳозироқ уйга жўнаб қол-чи! Бошлиққа қуллуқ қилу гизилла! Мен ҳали сен билан ўзим гап-лашаман!...

Марта хола мени хонадан итариб чиқариб юборди. Мен ҳайронликдан оғзини очганича ағрайиб қолган навбатчига зўрға қўлимни силкишга улгурдим, холос.

Марта хола йўл бўйи индамай келди. Ўз хонасига кириб кетаётганда мен ўтирилдиму унинг чаккасидан ўшиб қўйдим.

— Қоч, дайди!— деди у ва чаккасини артиб қўйди. Кейин ўз хонасига кирди-ю, эшигини қулфлаб олди.

Менинг уйқум келмасди.

Қадимий Нарикала устидан тонг ёришиб келарди...

Шиомгвиме

Факультетимиз касаба союзи ташкилоти раиси аъзолик бадали ундиришдан ташқари, гоҳида, сайлов олдидан бизни у ёқ-бу ёқларга ҳам олиб борарди. Одатда биз кўпчилик бўлиб кино ва театрларга бориш билангина чекланардик. Бу сафар эса биз ростакам сафарга — Шиомгвиме монастирига йўл олдик.

Марта хола менга тўрт дона картошка котлети пишириб берди. У маданиятли овруполиклар картошка ва макаронни нонсиз ҳам ейишаверади, деб нон Сермай қўя қолди. Озиқ-овқат хусусидаги анча-мунча стишмовчиликларнинг ўрни ҳар турли насиҳатлар ва огоҳлантиришлар билан тўлдирилди.

Университет ҳовлисида курсдошларим автобус кутиб туришарди. Автобусни унча кўп кутмадик — у бир соатдан кўпроқ вақт ўтганда келди. Биз бирпасда жойлашиб олганимиздан сўнг, ҳайдовчи машинасини ўт

олдиришга тушди. Мотор худди томоғини чайқаётгандай хириллади, кейин акса ургандай бўлди-да, сўнг жим қолди.

— Эй йигит, бу ёққа кел, қарашиб юбор!— деди ҳайдовчи мени чақириб.

Мен машинанинг олдига ўтиб, унинг ручкасини айлантира бошладим. Мотор ҳамон жим эди.

— Ҳамманглар машинадан тушинглар!— деб буйруқ берди ҳайдовчи.

Ҳамма ерга тушди. Машинада фақат Цира қолди.

— Ҳани, бир итариб юборайлик-чи! Ҳани, ҳа, бара-варига!

— Бир, икки, ҳа, денглар!

— Итар!

— Ана кетди!

— Кетди-и-ик!

Машина титрай бошлади, сўнг силкинди ва юриб кетди.

— Чиқинглар!

Биз яна ўз жойимизни эгалладик. Машина ўрнидан қўзғолди-да, ғизиллаб кетди. Саёҳатимиз бошланди.

...Мен Циранинг ёнида ўтирганимча ҳар замонда унга кўз қиримни ташлаб қўярдим. У бўлса менга заррача ҳам эътибор бермасди. Нестор Отар олиб чиққан виноли бочкачани меҳр билан силаб қўярди. Отар бизни саёҳатга олиб бораётган киши билан суҳбатлашиб борарди. Шота бўлса ниманидир хиргойи қилиб борарди. Мен Цирани безовта қилмаслик учун нафасимни ичимга ютиб ўтирардим, чекканимда тутунни касаба союзи раисимизнинг димоғига қараб чиқарардим.

— Вашаломидзе, бошқа томонга қараб тутат, баракка топгур!

— Қайси томонга?

— Хоҳлаган томонингга... Айтгандай, аъзолик бадалини тўлаганмисан?

— Тўлаганман.

— Қачон тўлагансан?

— Кеча! Эсингдан чиқдимми?

— Негадир эсимда йўқ!

— Менга қара: ё томоқ безларингни олдириб ташла, ё яхшироқ эслаб юр! Бўлмаса ўзингдан кўр!

Касаба союз раиси орқадаги курсига ўтиб ўтирди.

Автобус Ҳарбий-Грузин катта йўлига чиқди.

— Унгга қаранглар!— деб сўз бошлади экскурсоводимиз.— Бу Мтквари¹ дарёси!

— Бундай бўлиши мумкин эмас!— деб хитоб қилди Шота.— Сиз бунинг ҳақиқатан ҳам Мтквари эканлигига аминмисиз?

Нестор баланд овоз билан хахолаб кулди ва Отарга ўгирилди:

— Отар, тамадди қилиб олмаймизми? Нимагадир қорним очиб кетди.

Болалар кулишди.

— Бир кеча-кундузда неча марта овқат ейсан?— деб сўради кимдир.

— Неча марта меҳмон қилсанг — шунча-да!

— Унгга қаранглар!— яна экскурсоводимизнинг товуши эшитилди.— Сиз ЗАГЕСни кўряпсиз. Бу бизнинг электр заводимиз. Шу ердан ток берилади.

— Яшавор-е!— хурсанд бўлиб кетди ҳайдовчимиз.— Ниҳоят, маъносига тушундим-а. Бўлмаса биттадан ҳарф билан ёзиб қўйишади, нима деб тушунсанг тушунаверасан! Мана, масалан, ўтган сафар кетатурувдим, қарасам катта ҳарфлар билан «ЗАГС²», ёнига эса «МАЧИ» ёки «МАЧА» дебми-ей, ишқилиб, ҳар қалай беодоброқ сўзни ёзиб қўйишибди...

— Яна ҳам ўнгроқда ва баландроқда,— деб сўзида давом этди уни мақташганидан мамнун бўлган экскурсовод,— биз «Джвари»³ монастырини кўриб турибмиз. Бу монастыр жуда узоқ қадим замонларда қурилган, аммо у ҳозиргача бузилмасдан турибди!

— Мабодо сиз унинг қачон бузилишини билмайсизми?— деб сўради Цира.

Экскурсовод ўзини мазах қилишаётганини сезиб қолди шекилли, индамади. Бир дақиқадан сўнг у яна гап бошлади:

— Бу монастыр ҳақида ажойиб ва гўзал афсона бор... Монастирда бир роҳиб яшаркан, оти... ёдимдан кўтарилибди... У тарки дунё қилиб, дунё ғавғоларидан четда яшаркан... У Мцхетага бирор иш билан бормоқчи бўлганида пастга занжирда тушаркан, монастыр билан Мцхета ўртасига темир занжир тортиб қўйилган экан... Кунлардан бир куни ўша роҳиб занжирга осиб

¹ М т к в а р и — Кура дарёсининг грузинча номи.

² ЗАГС — грузинчасига МАЧИ бўлади.

³ Д ж а в а р и — Мцхета шаҳри яқинида VI асрда барпо этилган ибодатхона, қадимги грузин архитектурасининг энг кўзга кўринган обидаларидан бири.

либ тушиб келаётса, гўзалликда тенги йўқ бир қизнинг кийимларини ечиб, яланғоч ҳолда Мтквари ва Арагви дарёларида¹ чўмилаётганини кўриб қолибди...

— Битта одам иккита дарёда чўмилаётган эканми?— шубҳаланди ҳайдовчи.

— Ўнг томонга қаранглар, шу ерда иккала дарё қўшилади.

— Кейин нима бўпти, а?

— Ҳалиги роҳиб яланғоч қизга сездирмасдан қарабди...

— Қарабдими, а, вой, бемаза чол-ей!— хурсанд бўлиб кетди ҳайдовчи.

— Қарабди. Шунисига эътибор берингки, у пайтларда роҳибларнинг қизларга қараши ман этиларди...

— Воҳ! Бундан чиқдики, роҳиб қондани бузибдида!— деди ҳайдовчи ачинаб.

— Ҳа. Яланғоч қизга маҳлиё бўлиб қарашнинг нимага олиб келишини ўзларингиз яхши биласизлар... Бечора роҳибнинг боши айланиб, кўзи тиниб, пастга, дарёга қулаб тушибди-ю, шу заҳоти чўкиб кетибди,— деб ўзининг кулгили ва ажойиб ҳикоясини йиғлагудек бўлиб тугатди экскурсоводимиз.

— Шугинами?— деб сўради ҳайдовчи. Экскурсовод тасдиқ ишорасини қилди.— Ҳа-а-а... Бизни хотинлару қарта ва ичкилик шунақа адоий тамом қилади... Яқинда мен катта кўчадан кегиб борардим, қарасам, бир фаришта турибди. Қаноти йўғу, лекин худо ҳақи, фариштанинг ўзгинаси!.. Фақат у бутунлай яланғоч эмасди... «Ҳой гражданка,— деб чақирдим,— менга бир қара-чи!» Қаради... Кейин худди ҳалиги роҳибга ўхшаб кўзим тиниб кетса бўладими!.. «Пақ» этказиб битта «Волга»га урилдим!.. Турган гапки, дарров инспектор пайдо бўлди! Инспектор — биз учун худодай гап. Лекин худо осмондан тушиб келади, инспектор эса ернинг тагидан пайдо бўлади, дейишади... Э, бундан кейин нима бўлганининг сизларга қизиғи йўқ,— деб ўзининг қайғули ва ибратли ҳикоясини тугатди ҳайдовчимиз.

— Ўнг томонга қаранглар!— ўзига келди экскурсовод.— Бизнинг олдимизда — Светицховели² туриб-

¹ Мцхета ёнида Мтквари ва Арагви дарёлари қўшилади.

² Светицховели — Мцхета шаҳридаги бош черков, ўрта аср Грузиясининг маҳобатли обидаси. XI—XII асрларда архитектор Арсакидзе томонидан қурилган. «Светицховели» — «Жон бахш этувчи қубба». Сўзма-сўз олинганда: свети — «қубба», цховели — «тирик», «жон бахш этувчи». Цховели — «жонзот» деган маънони ҳам билдиради.

ди... Бу жомени қурган меъморни подшонинг буйруғи билан бошини танидан жудо қилишган...

— Нега энди?— деб сўради Нестор.

— Иғво қилишган-да... Кимдир уни подшога чаққан...

— Қурилиш материалларидан ўмарганмикин?— деб сўради ҳайдовчи.

— Нега жоме Светицховели деб аталади?— сўради Цира.

— Жоме шунинг учун ҳам Светицховели деб аталадики... Йўқ, сиз ростдан ҳам буни билмайсизми?

— Билмайман!

— Қачонлардир бу жойда қубба бўлган...

— Жонзодлар нима қилиб юришибди бўлмаса?— сўради Нестор.

— Ёввойи жонзодлар атрофдаги ўрмонларда яшашган-да!— деб тушунтирди Шота.

— Унг томонга қаранглар!— деб қичқирди йўл кўрсатувчи.— Бу ерга бизнинг миллий қаҳрамонимиз Арсена Марабдели¹ дафн этилган!

— Воҳ! Соғ ўл, Арсена! Мен уни биламан!— деб хитоб қилди ҳайдовчи ва баланд руҳ билан шеър ўқий бошлади:

Луржу² сига минди Арсена,
Чаққон учди, елди ел каби.
Совга қилди ёқут ва зарлар,
Қимматбаҳо не-не зебгардон.
Тортиб олиб бойлар қўлидан,
Тарқатди у юпун, гадога!³

Чошгоҳга яқин биз Дзегви қишлоғига етиб келдик. Солда дарёдан ўтдик-да, Шиомгвима тоғининг ёнбағридан юқорига кўтарила бошладик. Тўп-тўп бўлиб кетиб борардик. Мен Циранинг орқасидан бир қадам ҳам қолмасдан эргашиб борардим, аммо у менга назарини

¹ Арсена Марабдели — Марабдалик Арсен, Арсен Одзелашвили, крепостнойликка қарши курашган халқ қаҳрамони. Тахминан 1800 йилда туғилган ва тахминан 1842 йилда ўлдирилган.

² Луржа — отнинг лақаби.

³ Ҳайдовчи «Арсен қиссаси» халқ достонидан тўғри келган, бир-бирига боғланмаган мисраларни ўқиб борарди.

ташлаб ҳам қўймасди. Мен Циранинг ўша кечасидан бери мендан ўзини олиб қочаётганлигини сезиб турардим. Мен Цирани жуда яхши кўрардим ва иккаламиз дўст бўлиб қолишимизни истардим, шунингдек, Циранинг ҳам мен билан аразлашмоқчи эмаслигини билардим. Лекин нимагадир биз бирга бўлишдан, бир-биримиздан қўрқардик...

— Зурико!— деб қичқирди Нестор.— Қизни ўз ҳолига қўй, кўрмаяпсанми, у сен билан гаплашмоқчи эмас! Бу ёққа кел, бизга ёрдам бер!

Мен виноли бочкачани терлаб-пишиб кўтаришиб чиқишаётган болаларга қўшилдим.

Цира ҳаммадан олдинда борарди. У дам-бадам эгилиб, гул терарди. Мен гулларни жуда яхши кўраман. Кун бўйи битта гулга тикилиб гуллар билан қойланган далани кўришим мумкин; бутун кун бўйи дала кезиб битта гулдан бошқа ҳеч нарсани кўрмаслигим ҳам мумкин; соатлаб осмонга тикилиб ётиб, у ерда ҳам фақат гулларни кўришим мумкин... Гулларни яхши кўраман, лекин уларни узишганда қараб туролмайман. Юлинган гуллар мен учун жирканч туйилади — улар мотам гулчамбарагини эслатади...

Монастир богида бизни ёш, хушчақчақ роҳиб қарши олди. У олдин бизнинг виноли бочкамизга мамнулик билан қараб қўйди, кейин кимлигимизни сўради. Студентлар эканлигимизни билгач, у қўрқиб кетди:

— Комсомолмисизлар?— деб сўради у.

— Ҳаммамиз комсомолмиз!— деб жавоб берди касаба союз раиси.

— Мен сизларни черковга кирита олмайман. Даҳрийларни худонинг уйига қандай киритиш мумкин? Ҳечам иложи йўқ!

— Мен икки ойлик аъзолик бадалини тўлаганим йўқ,— дедим мен роҳибга.— Мен кирсам бўлар-а?

— Албатта!— илжайди у.

— Биз бу ерга ибодат қилгани эмас, балки тарихий обидани кўргани келганмиз!— деди касаба союз раисимиз жаҳли чиқиб.

— Сиз ўзингиз ким бўласиз?

— Касаба союз раисиман!

— Яхши! Марҳамат, черковга кираверинглар! Фақат, худо ҳақи, бошларингдан шапкаларингни олинглар, оёқларингни артинглар ва деворларга асло ёза кўрманглар!

Роҳиб черковга қараб юрди-да, қулфни буради ва

эшикларни ланг очди. Ўзи чўқиниб ва «Худоё, ўзингга шукур», деб гулдираб ичкарига кирди. Биз унинг кетидан эргашдик.

Черков бизни кишини маст қиладиган даражадаги ўзига хос мум шамлар ҳиди билан қарши олди. Тор деразалардан ўтган оқиш ёруғлик нурлари полга тушиб, сирли ғира-шира ёритар, девоўлардан юзлари ажинлардан буришган, катта, ҳайрон қоларлик даражада ақлли кўзли ва кўкракларига қовуштирилган озгин қўлли азиз-авлиёлар бизга қараб туришарди.

— Мана бу суратни қандай тушуниш мумкин?— деб сўради Нестор.

— Бу Исонинг қайта тирилиши!— деб жавоб берди роҳиб.

— Қани, у энди ям тирилиб кўрсин-чи!— деди Шота.

— Айтувдим-а, комсомолларни черковга киритиб бўлмайди деб!— зорланди роҳиб.

— Э, оғайни, нолима!

— Нега сенга оғайни бўларканман? Мени ота деб чақир!

— Унда ўз отамни нима деб чақираман?

— Нима деб чақирсанг чақиравер...

— Мабодо сиз ҳам авлиёлардан эмасмисиз?

— Ҳаммаси худодан...

— Мана бу суратда нима тасвирланган?— қизиқсинди Цира.

— Яхуд Исони кофирларга тутиб беряпти.

— Доим ўзи шунақа бўлади: туғишган укангга ишониб бўлмайди, арзимаган нарсага сени тутиб беради!— уҳ торгди ҳайдовчи.

— Худо йўқ,— деб қолди тўсатдан касаба союз раиси.

— Худо осмонда дейишарди-ку?— деб шубҳаланди Цира.

— Осмонда аэроплан учади!— деб юборди ҳайдовчи.

— Сиз худо йўқ деган гапга ишонасизми?— деди экскурсовод кинояли кулиб.— Яқинда кўчадан кетиб бораётгандим. Бирдан тепадан худди олдигинамга бир ғишт тушса бўладими? Кўряписизми? Мендан бор-йўғи икки-уч сантиметрча нарига тушди-я! Тасаввур қилиб кўринг-а! Мен яна бир қадам, йўқ, ярим қадам босганимдами... Хўш, энди нима дейсизлар, худо йўқ эканми?..

— Худо бўлганида ўша гишт сенинг қоқ калланга тушган бўларди! — дедим мен ва черковдан чиқиб кетдим.

Бу гоятда илмий мунозара нима билан тугаганлигидан хабарим йўқ. Аммо черковдан чиқаётганларнинг ҳаммаси худодан қайтгандек оч бўлишиб, овқат талаб қилишарди.

Шу заҳотиёқ кўм-кўк ўтлоқда дастурхон ёзилди, ҳамма топганини ўртага ташлади ва зиёфат бошланди. Соқийликка ҳеч ким сайланмади — ҳар бир одам навбати билан кўнглидаги гапларни айтсин, деган қарорга келинди.

Биринчи сўз ҳайдовчимизга берилди.

— Шўрпешона одамман-да, — деб гап бошлади у. — Ҳар сафар бошқалар ичиб, еб, қўшиқ айтиб ўтирганда мен бечора бир чеккада лабимни ялаб ўтиришим керак, негаки, биз — шофёрлар учун ичиш хавfli.. Масалан, ҳозир ичиб олсам-да, ҳаммаларингни жарликка ташлаб юборсам... Ўзингни оқлашинг-ку, мумкин-а, ё тасма узилиб кетди, ё тормоз ушламади — десанг бўлди, керак бўлса бориб текшириб кўришин. Лекин инспекторни алдаб бўбсан! «Қани, ҳуҳ де-чи! Ҳа, ошнам, ичибсан-а! Ичганинг рост! Ана шундай деб ёзиб қўямиз: авария қилган ҳайдовчи маст ҳолатда экан». Гап тамом, вассалом! Бечора Саркис ўзини Тбилисидаги энг баланд уйда кўради...

— Қанақа уйда? Тўққиз қаватлидами? — деб сўради Отар.

— Қамоқхонада!

— Нима, қамоқхонадан баланд уйни кўрмаганми-сан? — деб сўрадим мен.

— Йўқ, қамоқхона ҳаммасидан баланд: у ердан Чукотка шундоққина кўриниб туради! — тушунтирди ҳайдовчи.

— Э, шунақами...

— Ҳа, шунақа! Майли, сизларнинг соғлиқларингиз учун!

Қадаҳ сўзлари бир-бирига уланиб кетди; дўстлик ва севги учун, маданият ёдгорликлари ва илм-фан эришган ютуқлар учун, ўтган аждодлар учун, ота-оналаримиз учун — кўтарилган қадаҳларнинг саногига етиб бўлмасди.

Роҳиб олдинига винони рад қилиб турди, аммо тўртинчи қадаҳдан кейин вино қуйиб туриш вазифасини кўнгилли равишда бажара бошлади. У ҳар сафар бизга

вино қуяётганда худди сувсиз қолган бузоқдек ичакни шимиргани-шимирган эди. Роҳиб сўз олганида зиёфатимиз охирга етай деб қолган эди. У ҳиқиллаб, чайқалиб, қуйидаги нутқни ирод этди:

— Бу монастирда Эрон шоҳи Аббос... Биласизларми, йигирма тийинлик танга нима учун «абаз» деб аталади?.. Шоҳ икки юзтача грузин роҳибининг калласини олдирган!.. Нимага шундай қилган?.. Икки юзта роҳиб — ҳазилакамми?!. Шоҳнинг бувиси эса грузин бўлган!.. Ана шунақа!.. Анов ерда битта роҳиб ўзига гор қазиб ўтирган... Емаган, ичмаган... Хўш, нимага шундай қилган?..

— Менга қара, ошна!— деди тоқати тоқ бўлган Шота.— Сен роҳибмисан ё лектормисан? «Нимага шундай»инг билан бизга мунча ёпишиб олдинг, а? Биз нимага шундайлигини қаёқдан биламиз? Билсанг — ўзинг айт-чи!

— Айтаман!.. Ҳаммасини айтаман!.. Бунинг сабаби — оппа-осон... Хўш, биз ҳозир ким учун ичяпмиз?.. Худо учун ичамиз!.. Хўш, нимага шундай? Унга сиҳат-саломатлик, бахт-саодат, юз йил умр кўришини ва жамики кўнглидаги муддаоларига юз фоиз эришини тилаймиз!.. Мана шу уй учун!.. Унинг хўжайини доим шод-хуррам яшасин!.. Ун иккита ўғил ва ўн иккита қиз кўрсин... Исо Алайҳиссалом ва ўн иккита азиз-авлиёлар... Мен — роҳибман... Нима учун шундай?.. Ҳиқ!..

Роҳиб ўзининг сўнги «нима учун шундай?» ига жавоб беришга улгурмасдан ухлаб қолди... Мен эса энг қадим замонлардаги одамсимон маймунларнинг бево-сита аждодига тегишга рози бўлган бирорта ҳам аёл топилмаганидан, у ноилож роҳибликни ўзига касб қилиб олишга мажбур бўлганини сезиб турардим...

Қадаҳ сўзи айтиш навбати менга келди. Мен вино қуйиб сўз бошладим:

— Яшасин қуёш!

— Қанақа қуёш? Ҳозир кечаси-ку! — деб сўзимни тузатди Шота.

— Мен қуёшни кўряпман! — дея гапимда туриб олдим.

— Яша, азамат! — мени қувватлади Отар.

— Мен қуёшни кўряпман! Агарда кўр бўлмасаларингиз сизлар ҳам қуёшни кўришинглар керак!

— Албатта кўряпмиз! — деди Нестор.

— Йўқ, бу — ой, сизлар қуёшни кўришларинг кевак! — деб унинг гапини қайтардим.

— Сен мастсан! — деди Нестор.

— Мен — Шио Мгвимелиман!¹

— Сен Зурикела Вашаломидзесан! — деди Нестор.

— Сен бўлсанг — Серапионасан!

Нестор Серапионанинг кимлигини билмасди, шунинг учун хафа бўлмади.

— Мен уйимга кетаман! — дедим мен ва ўрнимдан турдим.

— Бора қол, — деди Отар, — мана бундай, сўқмоқдан борсанг яқинроқ бўлади!

— Цира, сен мен билан кетасанми? — деб сўрадим мен.

— Нега у сен билан кетар экан? — ўрнидан қўзғолди Нестор.

— Сендан ҳеч ким сўраётгани йўқ! — уни жеркиб бердим мен.

— Цира, наҳотки сен манови аҳмоқ билан кетсанг? — деб сўради Отар Цирадан.

— Мен шу ерда қоламан! — деди Цира.

— Мен билан қоласан, а?

— Йўқ, ҳамма билан!

— Нима, Отар — ҳамма эканми? — узиб олдим мен.

— Нега Отар бўлар экан? Мана, Нестор ҳам шу ерда...

— Нестор ухлаб ётибди!

— Демак, у мен билан қолади! — деди Отар.

— Сен ҳозир ухлаб қоласан! — дедим мен.

— Ухлаб бўпман! — деди Отар ва огзини катта очиб эснади.

— Йўқ, ухлайсан!

— Цира, мен ухлайверайми?

— Уйқунг келса — ухлайвер!

Отар ўт устига чўзилди-ю, шу заҳоти ухлаб қолди.

— Зурико, сен ҳам ухла... Бошингни мана бу ерга, менинг тиззамга қўй.

— Цира, менга вино бер!

— Ма, ич, — у стакан узатди.

— Цира, сен чиройли қизсан!

— Биладан...

— Мен бўлсам — маймунман!

¹ М г в и м е л и — таниқли грузин болалар шоири Шио Кучукашвилининг тахаллуси.

- Биламан...
- Нега сен мени яхши кўрасан?
- Билмайман...
- Яшасин билмаслик! Яшасин икки баҳо! Яшасин Илико, Илларион ва менинг бувим!
- Илларионинг билан жонга тегдинг-да! — деб гўлдираб қўйди уйғониб кетган Отар.
- Цира, юр мен билан, — дедим.
- Қаёққа!
- Ҳеч қаёққа... Кетдикми?
- Қўрқаман!
- Қўрқма!
- Цира аста орқамдан эргашди.
- Зурико!
- Нима дейсан, Цира?
- Зурико, нега индамайсан? Мен жуда хижолатман... Ахир, сен мени севасан-ку, а? Нега менга буни айтгинг келмайди?..
- Цира, сен ажойиб қизсан!
- Сен бу гапни айтдинг!
- Цира, сен мени севмайсан... Мен ҳозир мастман, мастлигимда доим рост гапираман... Сен... Мен... Сен чиройли қизсан... Мен сенинг мени севишингни истайман... Сен яхши биласанми, мен сенинг севгингга муносиб эмасман...
- Зурико, жим бўл!
- Мен аблаҳман!.. Лекин мен сени севиб қолишингни ўйламаган эдим-да... Сен мени қанчалик ёмоқ одам эканлигимни билмайсан... Сен эса яхшисан... Менинг...
- Зурико, гапирма!
- Йўқ, сен билишинг керак... Менинг севган қизим бор... У ёқда, қишлоқда... Мен уни дунёдаги ҳамма нарсадан ортиқроқ севаман... У мен учун жонимдан ҳам ортиқроқ... Сен ундан яхшироқсан, минг марта яхшисан... Лекин мен уни яхши кўраман. У — менинг қуёшим, ойим... Унинг исми — Мери... Сен буни билишинг керак...
- Менинг ҳаяжондан нафасим қайтай дерди. Томоғимга аччиқ бир нарса тиқилиб, гапиртиргани қўймасди. Мен бошқа бирор сўз айта олмасдан бошимни қуёйи солдим-да, жим қолдим.
- Цира худди тошдан ясалган ҳайкалдек қотиб турарди. Унинг катта очилган кўм-кўк кўзларида наёш, на гина ифодаси кўринарди, уларда фақат ҳайрат

акс этарди, холос. Тўсатдан у ўзига келди-да, менга ақинлашиб бор кучи-ла юзимга шапалоқ тортиб юборди. Жойимдан қимирламадим. Шунда у юзларини қўллари билан беркитди-да, бошини менинг кўкрагимга қўйганича ҳўнграб йиғлаб юборди.

Мен Цирани қучоқлаб олдим, зиёфат бўлган ўтлоққа олиб келдим ва ухлаб ётган Отарнинг ёнига ўтқазиб, унинг қўлларини жимгина ўпдим ва худди шундай жимгина ундан узоқлашдим.

Мен эски қўнғироқxonанинг олдига келиб, зинаподдан унинг юқориги майдончасига кўтарилиб, тунги соф ҳаводан чуқур нафас олдим ва бор овозим билан бақирдим:

— Эҳе-ҳе-ҳе-ҳе-ей!

«Э-эй!» деган акс-садо қайтди тоғ тарафдан.

Мен катта қўнғироқни сийпаладим. Уни қалин чанг қоплаб ётарди. Муштим билан унинг чўян биқинига урдим. Бўғиқ, мунгли товуш эшитилди. Кўз олдим қоронғилашиб, чор атрофим чир айланиб кетди. Йиқилиб кетмаслик учун қўнғироқнинг арқонига ёпишиб олдим.

«Дўнг-гг-г!» — деб овоз чиқарди қўнғироқ.

Мен унинг арқонини қайта-қайта торта бошладим.

«Дўнг-г-г!.. Дўнг!.. Дўнг-г!» — деб куйлай бошлади қўнғироқ.

Унинг товушлари олдинига худди битта-битта томган кумуш томчиларидек чиқди, кейин эса бир-бирига қўшилиб, узлуксиз тўлқиндай мавж уриб, монастир ҳовлисини, тунни, ой остидаги бутун жаҳонни тўлдирди...

Мен қўнғироқxонада қўнғироқнинг овозини жон қулоғим билан эшитиб турарканман, энди кўтарилиб келаётган қуёшни кўрдим ва ҳушдан кетаётганлигимни сездим...

ЎТИН

Мен ва Илларион дарахтнинг соясида оҳишта суҳбатлашиб ўтирибмиз. Илларион илмий, сиёсий ва адабий мавзуларда гаплашишни ёқтиради. Ҳаётдаги ҳар бир воқеа тўғрисида унинг ўзича, алоҳида тушунчаси бор, унинг калласи турли хил назариялар билан лўқ тўла. У мендан бошқа ҳеч кимнинг фикрини назарлисанд қилмайди. Гоҳ-гоҳ менинг гапларимга ҳам ғўрт шубҳа билан қараган пайтлари ҳам бўлади.

— Сен бу гапларни қаердан ўқигансан? — деб киноя билан сўрайди у.

Мен манбани айтаман.

— Ҳм-м-м... Лекин, биласан-ку, китобни ҳам одамлар ёзишади. Шунинг учун уларга жудаям ишониб кетма...

Ернинг юмалоқлигига Илларионнинг барибир ишонишига тўғри келди, чунки бу мавзуда мен унга деярли икки соат лекция ўқидим. У ерни пармалаб тешиб ўтилса Америкадан чиқиш мумкинлигига ҳам ишонди. Аммо шундай экан, нега одамлар Ерни пармалашмайди — Илларион буни сираям тушунмасди.

Бу гал бизнинг суҳбатимизда бувим ҳам иштирок этарди. У қўлидаги калава ипи билан шу ерга, тўнгак устига ўтириб олганди.

— Хўп, яхши, ўғлим, мана сен дунёда олдин жонворлар, кейин одам пайдо бўлган деяпсан. Унда сизлар билан эчкиларни ким соққан?

— Ҳеч ким! Сутнинг бир қисмини бузоқлар эмишган, қолгани оқиб кетаверган...

— Эшитяпсанми, Илларион? Сут шундай оқиб кетаверганмиш!

— Буниси ҳали ҳолва, Ольга! Сен ундан меҳнат маймунни қандай қилиб одамга айлантирганини сўрагин-а!

— Қани, ўғлим, айтиб бер-чи!

— Нимасини айтаман! Илларион билан Иликога бир қарасанг — ўзинг ишонасан қўясан!

— Эй, мишиқи! Ойна бўлмаса лоақал қудуққа қара, аввал ўз башарангни бир кўр! — хафа бўлди Илларион. — Сен бувингга, яхшиси, қанақа доно бўлиб кетганингни айтиб бер!

— Айтганим билан барибир ҳеч нарса тушунмай-сизлар!

— Ҳа, уяляпсанми? — мийғида кулди Илларион.

— Сен ўзинг айтиб бера қол, Илларион! — деб сўради бувим.

— Нимасини айтардим! Қанақадир бемаъни гапларни тўқиб ётибди. Унинг гапига қараганда маймун оч қолиб, ер чопиб, экин экканмиш...

— Уни қара-я! Хўш, кейин-чи?

— Ерни ётганича чопа олмаган-ку? Орқа оёғида тик турганмиш.

— Шу ростми, ўғлим?

— Э, ёлғон гапиряпти!

— Аҳ-а, ўз айтган гапингдан қайтдингми?

— Мен сенга шундай деб тушунтирганмидим?

• — Шунақа тушунтирганингда кошкийди! Айтган гапингнинг ярмига тушунмадим.

Мен қўл силтадим. Илларион сўзида давом этди:

— Шундай қилиб, маймун ер чопа бошлаганмиш...

— У белкуракни қаердан олибди?

— Ие, ана шу жойини сўрамабман-ку! Эй, овсар, маймунинг белкуракни қаердан олган, а?

— Қаердан бўларди! У қишлоғимиздаги магазинга, Оцойянинг олдига келгану: «Эй, ошна! Менга анави ўн саккиз сўмлик белкурагингдан биттасини олиб бер!» деган, — деб жавоб қилдим мен.

— Нима, у пайтда Оцойя ҳам маймун бўлганми? — деб сўради Илларион.

— Э, Оцойя, мен сизга айтсам, ҳозир ҳам маймуннинг ўзгинаси! — деб гап қўшди бувим. — Бир кило михдан икки юз грамм уриб қолибди, устига-устак қайтимини ҳам кам берибди!

— Қўшниларга саломлар бўлсин!

Биз ўгирилиб қарадик. Кўча эшиги олдида илжайганча Илико турарди. Илларион унга синовчан назар билан қараб сўради:

— Илико Чигогидзе, ростини айт: бизнинг олдимизга дўст сифатида келдингми ё душман сифатидами?

— Ҳеч бўлмаганда сен бемалол ўтираверишинг мумкин. Сени деб қўлимни булгаб нима қилардим? — деб жавоб берди Илико. — Мен қўшнилардан маслаҳат сўрагани келдим!

— Ундай бўлса, қани, марҳамат қил!

Илико бизнинг олдимизга келди, яна бир марта хушмуомалалик билан саломлашиб, харига ўтирди. Кейин киссасидан тамаки халтасини олиб, ўзига тамаки ўраб, халтани яна чўнтагига солиб қўйди. Иккинчи чўнтагидан эса бошқа тамаки халтани олиб бизга тутди:

— Чекасизларми?

Илларион халтачани олди-да, тамакисини ҳидлаб кўриб, яна қайтариб берди.

— Буни, Иликожон, талқон сифатида кунига уч мартаба танаввул қил. Сенга ўхшаганларга фойдали!

— Яна қалампир қўшилганми? — деб сўрадим мен.

— Йўқ, ўт, холос! — жавоб берди Илларион. — Хўш, нима учун судралиб чиққанингни айтарсан?

Илико Илларионга қайрилиб ҳам қарамади-да, бувим томон ўгирилиб гап бошлади:

— Булар билан нимани гаплашиб бўларди, Ольга. Кўряпсан-ку, ичи тўла заҳар-заққум. Сенинг тилингни ҳам ширин дейиш қийину, лекин сен, ҳар қалай доно хотинсан, менга маслаҳат бер, бошим жуда қотиб қолди. Қишлоқдан бош олиб чиқиб кетайми ёки одам ўлдириб қамалиб кетайми?

— Ё худо-ей, мунча гапларинг совуқ?.. Нима бало бўлди ўзи?

— Ҳозир айтаман... Ўзингга маълум, Губазолидан ўтин оқизиб олиб келгунимча не азоблар тортганман. Мана, ўшанда Зурикела менга ёрдам берган...

— Хўш, нима бўпти?

— Нима бўлгани шуки — кимдир менинг ўтинимдан ўғирляпти! Тушундингми? Аллақандай виждонсиз муттаҳам билдирмасдан тортиб кетяпти. Уни сираям қўлга тушира олмаяпман! Неча кундан бери пойлаб кўз юмганим йўқ!

— Бо худо! Шунгайм сен одам ўлдирмоқчимисан?

— Ҳиқилдоғини тишим билан узиб ташлайман! Уша маразни қўлга туширсам бўлгани!

— Мен сенга нима деб ҳам маслаҳат берардим, Илико? Ўғрини ушласанг — ўғри-да! Бўлмаса у ўғри эмас!

— Ахир ўтинимни ўғирляпти-ку?

— Шунақа.

— Бўпти, бўлмаса!..

Илико ўрнидан даст турди-да, кўча эшиги томон юрди.

— Ўтинингни ўзинг ётадиган уйга олиб кириб қўй, — деб қичқирди Илларион, — ёки саржиннинг устига чиқиб ёт!

— Яхши маслаҳатинг учун раҳмат, Илларион! Сен бўлмаганингда мен бечоранинг ҳоли нима кечарди! — деди Илико, сўнг чиқиб кетди.

Уша куни кечқурун Илико бизнинг уйимизга пихи зўр, тожи қип-қизил катта хўроз кўтариб кириб келди.

— Бу нима, Илико? — ажабланди бувим.

— Хўроз эканлигини кўрмаяпсизларми?

— Нима қипти унга?

— Ҳеч нарса қилгани йўқ. Ёшлигида ҳамма касал бўлиб ўтган. Жуда уришқоқ, ажойиб хўроз. Хуришни билмайди-да, бўлмаса ҳар қанақа итдан яхши-

роқ: ҳовлига ҳеч кимни киргазмайди. Сенинг Зурикелга совга қилмоқчиман.

— Менинг бечора товуқларимга фақат шу етмай турувди!— деди қўлларини икки томонга ёйиб бувим.

Аммо Илико унинг гапларини эшитмади. У мени бир чеккага чиқариб қулоғимга сирли шивирлади:

— Зурикела, менинг азизим, бебаҳоим, халоскорим!..

— Нима гап ўзи, Илико?

— Сен шаҳардан пистон олиб келганмисан?

— Ҳа, олиб келганман...

— Қанча?

— Утгизтача бор...

— Менга бериб тур, нима десанг бажо келтираман!

— Сен, мабодо қароқчилик қилмоқчимасмисан?

— Э, сўрама!.. Сен менга мана шу пистонларингни беру эвазига нима хоҳласанг шуни ол!

— Менга нима гаплигини айтсанг бўлди — пистонлар сеники!

— Айтиб қўймайсанми?

— Илико, сен мени ким деб ўйлаяпсан?

— Менинг расвоимни чиқазмайсанми?

— Илико, уялсанг-чи! Сени-я!

— Чин сўзингми?

— Уялсанг-чи, Илико!!

— Хўп, яхши, юр меникига!..

...Мен билан Илико эрталабгача саржин ўтинлар олдида ўтириб, қулт-қулт вино ичиб, ўтинларнинг ичинини кавлаб портловчи ўқ-дори ва пистон жойладик. Тешигини эса лой билан билинмайдиган қилиб суваб қўйдик.

Иликонинг кайфияти чоғ эди.

— Ҳа, қўлга тушдингми, қушчам? Энди қаёққа борасан? Мен-ку ўтинимни ким ўғирлаётганини биламан-а, лекин қўлга тушмаган — ўғри эмас-да! Мана энди уни бир қўлга туширайки! Зурикела, каллам хўб ишлайди-да, а?

— Илико, эҳтиёт бўл, биронтани ўлдириб-нетиб қўйма тагин!

— Ўлдиришга ўлдирмайди-ку, лекин бир питирлатадики, ўзи балли, дейди!

— Ўзинг биласан, лекин эҳтиёт яхши-да...

— Зурикела Вашаломидзе! Агарда пистонлар ҳақида бирор кимса бир нима эшитиб қолгундек бўлса,

вал ўз пичоғимда ўзимни сўяман, товонини эса сен лайсан! Яхши эсингда тут буни!

Мен бу ҳақда чурқ этиб оғиз ҳам очмасликка қам ичдим.

...Орадан бир ҳафтача ўтгач, биз Илларион билан нинг ҳовлисида ўтириб, ароқ пиширдик. Катта мис озон оловда биқирлаб қайнар, шишадан иссиқ хушўй ичимлик чулдираб оқиб тушарди.

Илларион ўткир ичимликни яхши кўрарди. Гоҳ оқ у ароққа ботирилган бармоғини оловга яқинлаштирарди. Агарда бармоқ кўм-кўк аланга бериб инса — ароқ яхши тайёрланаётганидан далолат берарди. Агар аланга олмаса — яна «хомашё» қўшиш лозим эди.

Вақт аста-секин ўтиб борарди. Биз шилдираб оқиб гушаётган суюқликка галма-гал стакан тутиб тўлдирардик ва иссиқ ичимликни совуқ сувга солиб совутиб узоқ маза қилиб ичардик. Бу ерда, қозоннинг олдида ароқни секин-аста, кўзингни юмиб, битта-битта ҳўплаб ичиш керак, шунда дарахтлар сал-пал тебрангандай бўлиб қолади, сен хоҳлаган ашулангни айта бошлайсан, оғзингга келганини гапирасан, хоҳлаган нарсанинг устидан куласан.

Мен эгилган шиша най олдида ўтирибман, Илларион эса қозоннинг яқинида. Биз ароқни синаяпмиз. Дарахтлар аста-аста тебрана бошлади, биз бўлсак кўнглимизга келган нарса устидан куляпмиз, қўшиқ айтяпмиз ва яна куляпмиз.

— Шу хонадонга тинчлик ва фаровонлик ато этсин!

— Қадаминга ҳасанот! Ке, Илико, қани татиб кўрчи!

Илларион меҳмонга стакан тутди. Илико секин-аста синовчилардек ҳўплаб, лабларини шапиллатиб, афтини буриштирди-да, стаканни шошмасдан қўя туриб:

— Оловнинг ўзи! Айиқни ҳам ағдаради! — деди.

Илларион ўз-ўзидан мамнун бўлиб илжайди.

Илико мени бир четга тортиб, шоша-пиша пичирлади:

— Олишди!

— Кимни олиб кетишди?

— Утинни олиб кетишди, аҳмоқ! Бугун портлаш бўлади!..

— Йўғ-е, бўлмаган гап!

— Э, ростданам!.. Хўп, мен кетдим, сен ҳушёр бўл!..

Илико хихилаб кулиб, қўлларини бир-бирига ишқаганича чиқиб кетди. Илларион қовоғини уйди:

— Бир кўзга нима керак экан ўзи? Нега мендан яширади?

— Нима деганини озгина фурсатдан кейин фаҳмлайсан!

— Нима экан ахир?

— Шу кечаси роса куламиз-да!..

— Қани, гапир, ўзи нима гап?

— Мен айтишим мумкин-ку, лекин... Бирпас сабр қил, шунда қизиқроқ бўлади!

— Бир кўзга сотилибсан-да, а? Тупурдим, иккалангга ҳам!

Илларион тумшайиб олдию ўтин олиб келгани кетди. Мен яна стаканимни ароққа тўлдирдим.

— Худди бузоққа ўхшаб сўрасан-а!— деб қичқирди Илларион.— Бунақангги ароқхўрга дуч қилган худодан ўргилдим! Ўт бу ёққа!

Биз ўрнимизни алмаштирдик. Ўтинлар чирсиллаб ёнарди. Улардан учқунлар сакрарди. Мана, аланга ҳозиргина ташланган саржин ўтинга ўтди-да, уни ўзининг оловли тиллари билан ялай бошлади. Ўтин чирсиллади, аланга олди, унга ёпишган бир бўлак лой ажралиб тушди-ю...

— Ёт, Илларион!— бор овозим билан бақирдим мен.

— Нимага?

— Ёт!!!

Илларион ерга ўзини ташлади. Портлаш товуши янгради, кейин иккинчиси, учинчиси... Қозон отилиб, ўтнинг устига ағдарилиб кетди. Мен нимадир деб бақирмоқчийдим, лекин оғзим кул билан тўлиб қолган эди. Гумбурлашлар бирин-кетин давом этди. Ёниб турган ўтинлар, ҳаммаёққа сочилган учқунлар баланд тепага учиб чиққан эди...

Замбарақлар отишмаси бир неча минут давом этди. Ҳаммаси тинганда мен бошимни кўтариб атрофга қарадим. Илларион калласини тупроққа тиқиб чўзилиб ётарди. Мен сакраб ўрнимдан турдим унинг олди-га югуриб келиб, ўзимга қаратдим. У кўзини хиёл очди, тупроқ ва кулга беланган юзини қўли билан ушлаб кўрди-да, эшитилар-эшитилмас инқиллади:

— Нима бўлди ўзи, а, Зурикела?

— Бу кунингдан ўлганинг яхши, Илларион Шеварднадзе! Нега Иликонинг ўтинидан ўғирладинг? Менга шуни айтсанг бўлмасмиди?

— Нима? Ўтин? Қанақа ўтин?

— Ўтиндақа ўтин-да! Иликонинг ҳовлисида ётган ўтинлар-чи? Менга айтсанг бўлмасмиди, бурунбой!.. Ахир мен кечаси билан ухلامасдан унга ўқ-дори, пистон қўйиб чиққанман-а!

— Зурико Вашаломидзе! Илико Чигогидзегга менинг қонимни ичирмоқчи бўлибсан-да, а? Эндими, жонинг борида жўнаб қол, бўлмаса шунақанги бир ёмон иш қиламанки, тошлар ҳам дод деб юборади!

— Эй, хўжайин! — кимнингдир товуши менинг жонимга ора кирди.

— Ким у? — деб бўкирди Илларион.

— Бу мен, Иликоман. Сендан бир маслаҳат сўраб келувдим. Кимдир менинг ўтинимни ўғирлаб кетяпти, ўша ўғрини ушлашда менга ёрдам берсанг-чи, а?

— Улдираман! — деб бўкириб юборди Илларион дарвоза томонга ташланиб.

... Илико эрта билан келди. У тулкидай билдирмасдан Илларионникига кириб келди-да, кечаги фалокат юз берган жойни кўздан кечирди, ачиниб бош чайқаб ҳам қўйди, кейин дарахт тагига ўтирди-да, фаришталарники сингари бегубор илжайганича қолган ўтинларнинг ичидан ўқ-дори ва пистонларни ола бошлади...

Хазина

Тбилисида ўқийдиган қишлоқ боласи учун энг сеvimли ой — июнь бўлиши керак, албатта. Имтиҳонлар топширилган, уч ойлик стипендия олинган, энди бемалол уйга йўл олиш мумкин. Олдинда ёз, қўшни болаларга, полизларга тунги тушишлар, балиқ тутиш, ов... Бир пайтлар мен ўрта мактаб ўқувчиси бўлсам ҳам ёздан беҳад қувонардим. Лекин пешонамга шаҳар ёзилгандан бери июнь мен учун бор жозибасини йўқотди. Узингиз ўйлаб кўринг: нимага ҳам хурсанд бўларди киши? Бутун ёз бўйи кузги қайта имтиҳон топшириш ваҳимаси тепамда гўё даҳшатли қиличдек осилиб турса. Имтиҳон дафтарчамдаги жамики учларни бешга айлантириб қўйишим ҳам керак. бундай эҳтиёт чорасини кўрмасдан туриб бувимга рўпара бўлишим

амри маҳол. Кейин Илико билан Илларионнинг менинг стипендиям тўғрисидаги: «Ҳа, сен яна стипендиядан воз кечдингми?»га ўхшаш кесатиқларини тоқат қилиб эшитишим керак. Бундан ташқари Илларионнинг бундан олдида гапни менинг фанларга бўлган ихлосим, тиришқоқлигим ва у Тбилисида бўлган пайтларида мени дарсликлардан зўрға бош кўтартирганлиги ҳақида олиб қочишини айтмайсизми? Ниҳоят, мен шаҳарга қайтатуриб дафтарчадаги ҳамма бешларни яна қайта учга айлантириб олишим керак!

Аммо мен учун қишлоғиму буним, Илико ва Иллариондан ташқари дунёда ҳеч кимим ва ҳеч нарсам йўқлиги туфайлидан бундай аҳволга кўниб, уларнинг ҳузурига боришга тўғри келарди...

Мана мен қишлоғимизга олиб борадиган илон изидай сўқмоқ йўлдан кетиб боряпман. Ер, кўкатлар, бутун атроф яқинда ёғиб ўтган ёмғирдан ҳўл. Менинг ўзим ҳам ич-ичимгача шалаббо бўлиб кетганман, оёқларим лойда тайганиб-тайганиб боряпти. Сўқмоқ йўл тикка тоққа қараб кўтарилди. Мен қадамимни тезлашиб, деярли ҳаллослаб чопганимча тепаликни босиб ўтдим ва бирдан кўз олдимда қишлоғимиз кафтдай бўлиб кўзга ташланди. Менинг тиззаларим қалтираб, томоғимга аллақандай шўр нарса келиб тиқилди, беихтиёр бир тошга ўтириб қолдим. Узоқ ўтирдим, кўз ёшларимни ютиб, узоқ кутдим... Ниҳоят, уйимиздан буним чиқди. У янаям букчайиброқ қопти, лекин қаракатлари ҳали ҳам илгаригидек тетик. Мен ўрнимдан сакраб турдим-да, бўш чамадонимни кўтарганимча: «бувижо-о-н!» деб бақириб, пастга югурдим. Бир дақиқа ўтар-ўтмай биз қучоқлашиб кўришдик. Биринчи бўлиб буним гап бошлади:

— Бормисан, болагинам!

— Аслида йўғу, лекин тан олгиси келмаяпти! — деб кесатиқ қилди аллақадан пайдо бўлиб қолган Илларион.

— Қорнинг ҳам очдир, а, ўғлим? — деб сўради буним.

— Ҳечқиси йўқ, ёз бўйи уни бўрдоқига боқиб семиртираман... Серапионам билан биргаликда... — дейди Илико кайфичоғлик билан қўлларини бир-бирига ишқаб.

— Хўш, гапир-чи, Тбилисида нима янгиликлар бор? Худди имтиҳонлардагига ўхшаб нега индамайсан? — деб сўради мендан Илларион ва жавобимни

кутмасданоқ бувимга қараб:— Ольга, қанақа вино олиб келай?— деди.

— Ҳаммасидан!..— деб жавоб берди бувим.

— Чамадонингга нима тўлдириб олгансан, қўргошинмасми?— тиржайди Илико менинг чамадонимни энгилгина кўтариб ташлаб.

— Китоб олиб келгандир-да!— ҳиринглаб кулди Илларион.

— Ҳеч қанақа китоб-митобнинг кераги йўқ!— деб бобиллаб берди бувим.— Шунча ўқигани ҳам етар! Энди у дам олиши керак! Қаранглар, бечора қай аҳволда-я! Териси билан суяги қопти, холос!

— Ҳа, гапларинг тўғри, Ольга!— деб пихиллаб кулди Илико.— Бечора бола! Ўзини мунчаям қийнамаса, а?

— Сизлар унинг китобхонасини бир кўрганларинг-дайди!— деди Илларион.— Унинг хонасига кирган захотинг бошингга олдин китоб тушади, кейин эса гишт. Бечора Ольга юбораётган ҳамма пулларни фақат китобга сарфляпти бу!

— Вой, болам-ей!— бошини сарак-сарак қилди бувим.— Ўзингни қийнаб, оч қолиб китоб олиб нима қилардинг, а? Юборган пулларимга ширин-ширин овқатлар олиб е, бўлмаса юбормай қўяман!

— Илларион Шеварднадзе, бўлди, ўйнаб гапирсанг ҳам ўйлаб гапир,— дедим мен бувимнинг гапларидан қўрқиб кетиб.

— Биз, ахир, сенинг ғамингни еяпмиз-да! Уқиш албатта зарурку-я, лекин киши ўз соғлигини ҳам ўйлаши керак-да!— деди Илико.

— Буви, худо ҳақи, тезроқ ёз дастурхонингни, бу маҳмадона чолларнинг говуши ўчсин!— деб қичқирдим мен.

— Ҳозир, болагинам, ҳозир!

Бир неча дақиқадан сўнг биз дастурхон атрофида ўтириб, ширин тушликни иштаҳа билан тушира бошладик.

— Мумкинми?— деган овоз эшитилди айвон тарафдан.

— Марҳамат. Ким ўзи у?

Хонага шод-хуррам, лекин уялганидан қизариб кетган Мери кирди. У янги, чиройли кўйлак кийиб олган эди.

— Бувижон, элагингизни бериб туринг... Салом, Зурико!

— Салом, Мери!— дедим мен дастурхон олдидан туриб.

— Ана, эшикнинг орқасида илиқли турибди, ола қол, болам,— деб кўрсатди бувим.

— Мери, дастурхонга ўтир!

— Йўқ, раҳмат, шошилиб турибман!

— Бор, қизни кузатиб қўй!— деди Илико менга.

— Қўйсангиз-чи, ҳожати йўқ!— деб унинг сўзини рад қилди Мери.

— Кимларга ҳожати йўғу кимларга бор!— деб кулди Илларион.

Мери элакни ҳам унутиб тез хайрлашди-ю, жўнаб қолди. Мен унинг орқасидан кетдим. Бувим, Илико ва Илларион айвонга чиқишди.

Мен Мерига етиб олдим. Йўлда индамай кетиб борарканмиз, ортимиздан кузатиб турган тўртта кўзнинг эркаловчи қарашларини сезардик...

...Келганимнинг учинчи ё тўртинчи куни бизникига Илико кирди.

— Ҳой, зумраша! Қаёқдасан?— деб чақирди у.

— Нима дейсан?— деб унга жавоб қилди бувим.

Мен катда дам олиб ётардим.

— Бир илтимос билан кирдим, азизим Ольга! Узумларимнинг тагини юмшатмоқчи эдим, қарасам, бир ўзим уддасидан чиқолмайман... Зумрашанг бир-икки кун қарашиб юборсин, бўлмаса ётавериш шол бўлиб қолади!

— Нафасингни ел олсин-е! Йўқ, укам, менинг Зуриком энди югурдак Зурикелаликдан ўтган! У энди талаба!

— Оёқларини ўраб, иссиқроқ кийинтириб қўй бўлмаса! Талаба бўлса нима бўпти? Бечора ишдан чиқиб, бир бало бўлиб қолмасин, деб қўрқяпман, бўлмаса менга нима?

— Намунча менга ёпишиб олдинг, Илико?

— Вино ичишни яхши қўрасан-а, каллаварам? Сени деб уриниб ётибман, ношукур!

— Менга ишлаш ман этилган! Ҳукумат мени бу ёққа дам олгани юборган, тушундингми? Ишлаб турганимни биронтаси кўриб қолиб шаҳарда гапириб юборса борми — балога қоламан!

— Э, ташвиш қилма, бошингга шунақанги ясама соч кийдириб қўяйки, шайтон ҳам танимасин!

Ноилож унинг гапига кўнишдан ўзга чора қолмади.

Бутун кун бўйи мен, Илико ва Илларион бош кўтармасдан ишладик.

— Эртага тонг қоронғусида келинглар!— деб бурди Илико.

Биз бош қимирлатиб рози бўлдик-да, уйга қараб жим йўл олдик.

— Йўқ, укам, бунақада иш чатоқ бўлади!— деб қолди тўсатдан Илларион.— Бирон нарса ўйлаб топмиш керак, бўлмаса бу лаънати узумфуруш бизни ишлата-вериб ўлдиради.

— Ҳа, адойи тамом қилади!— деб унинг гапини қувватладим мен.— У ерда ҳали юз йилга етадиган иш бор.

— Ана шунинг учун бирон нарса ўйлаб топ, ахир сен энди маълумотли одамсан-ку!

— Нима ҳам ўйлаб топардим? Иликони алдаш осон дейсанми?

— Бу гапинг ҳам тўғри...

Мен Илларионникида анча ўтириб қолдим. Биз кичкина кўзачадан совутилган винони маза қилиб си-мирардик ва Иликонинг узумзоридаги оғир меҳнат-дан қандай қилиб қутулиш йўлини ўйлаб, бош қоти-рардик.

— Мен мана шу кўзачани ердан топиб олгандим,— деди Илларион стаканларни тўлдира туриб,— хазина-микин, деб севинганимдан юрагим ёрилгудек бўлганди!

— Хўш, кейин-чи?

— Ҳеч нарса... Ичидан оддий тупроқ чиқди, холос...

— Қадимги вақтларда ҳалокатга учраётган кема-дан одамлар денгизга ичига хат солинган оғзи маҳкам беркитилган шиша ёки кўзачалар ташлашар экан-лар,— дедим мен.

— Кейин-чи?

— Кейин кимдир ўша шишани топиб, ичидаги хат-ни олиб ўқиб, кемадаги одамларнинг ҳолидан огоҳ бўларкан...

— Нима дединг?!— деб хитоб қилди бирдан очилиб кетган Илларион.— Хат, дедингми? Оғзи маҳкамланган кўзачада-я?

— Сенга нима бўлди, Илларион?

Илларион ўрнидан сакраб тураётиб, столни ағда-риб юборди, мени маҳкам қучоқлаб ўпди-да, хахолаб кулганича қўлларини бир-бирига ишқаб хона ичида у ёқдан бу ёққа юра бошлади.

— Ҳали қараб тур, Илико Чигогидзе! Шошмай

тур! Сени шунақанги ўйнатайки, умрбод эслаб юрадиган бўласан! Хат, дедингми? Шунақанги хат ёзайки, ўзинг балли, дегин!

Мен севинганидан эсини йўқотаёзган Илларионга нима гаплигига тушунмасдан оғзим очилиб қараб турардим. У эса нариги хонага югуриб чиқди-да, бир варақ қоғоз, сиёҳдон ва ручка олиб чиқди ва уларни стол устига қўйиб қичқирди:

— Утир, Зурикела! Утир, ёз! Йўқ олдин қоғозни гижимлаб ол!

— Нега, Илларион?

— Гижимла, гижимлайвер!.. Ана шундай! Энди текисла!.. Шундай.. Энди ёз!

Илларион папирос тутатди-да, деворга суяниб, кўзларини юмганича, айтиб ёздира бошлади:

«Мен, Леварсий Чигогидзе, бу хатни ўз ўлимим олди-дан ёзаяман. Бутун умрим ғам-кулфатда ўтди. Тўйиб емадим, ичмадим, топганимни қора кунимга асрадим. Соғлигимни ўйламадим. Мана, энди ўляпман. Менга фақат бир нарса — меҳнатларим зое кетмаганлиги тасалли беради, холос. Олма дарахтининг ёнига, катта тошнинг остига тилло солинган кўзача кўмганман. Вақти келиб, болам уни топар. Балки тополмас ҳам. Ҳамма нарса худодан. Иликожонимни тангрим ўз паноҳида асрасин. Омин».

Мен Илларионнинг маккорона режасини англадим, лекин шу заҳотиёқ унга шубҳа билан дедим:

— У бу хатга ишонармиди? Нега отам хатни ерга кўмган, дейди. Ўзимга бериб қўя қолса бўлмасмиди, деб ўйлайди.

— Бундай қилиши мумкин бўлмаган-да! Ахир бечора Леварсий ўлганида Илико бир ёшга ҳам тўлмаган эди-ку!

— Хўп, майли, лекин у нима учун бу гапларни хотинига айтмаган?

— Шунинг учунки, унинг хотини Какано бундан ҳам олдинроқ Иликони туққану эгамга омонатини топширган.

— Ундай бўлса ҳамма иш жойида! Албатта ишонади!

Биз хатни найча қилиб ўраб, латта билан боғладик, сув пуркаб бир оз намлангандек қилиб кўзачага солиб қўйдик. Кейин унинг оғзини яхшилаб маҳкамладик-да, тарқалдик...

...Эртасига эрталаб белгиланган соатда биз узумзор-

да ҳозир у нозир бўлди. Иlico бизга бир стакандан ароқ, биттадан шўр помидор ва бир бурда совуқ чалпак берди, биз ишга тушдик.

Қуёш роса тепага келиб қолган бўлса-да, Иlico бизга дам беришни хаёлига ҳам келтирмасди. Мен бутун ҳаракатимиз зое кетади шекилли, деб Илларионга қараб-қараб қўярдим. Шу пайт тўсатдан Иликонинг белкураги бошқачароқ товуш чиқариб қолди. Иlico сўкинди-да, белкурагини кўтариб, уни кўздан кечирди ва ер юмшатишда давом этди. Синган идишнинг қарсиллаган овози эшитилди. Иlico бир тиззасини ерга қўйганча эгилиб, тупроқни тимирскилай бошлади. У олдин эҳтиётлик билан кўзачанинг оғзини, кейин эса синиқ кўзанинг ҳаммасини ердан ажратиб олди-ю, ажабланиб бизга қаради.

— Нима бу? — деди ундан ҳам кўпроқ ажабланган Илларион.

Иlico жавоб бермади. У кўзачанинг ичидан латтани тезлик билан олди-да, унинг орасидан чиққан хатни қалтираган қўллари билан оча бошлади.

— Қани, бу ёққа бер, ўқиб боқайлик-чи! — дедим мен.

— Нар и тур, ўзим ҳам биламан ўқишни! — жеркиб берди ва ўқий бошлади: — «Мен Леварсий Чигогидзе, бу хатни ўз ўлимим олдидан ёзипман. Бутун умрим ғам-кулфатда ўтди. Тўйиб емадим, ичмадим, топганимни қора кунимга асрадим. Соғлигимни ўйламадим. Мана энди ўляпман. Менга фақат бир нарса — меҳнатларимнинг зое кетмаганлиги тасалли беради, холос. Олма дарахтининг ёнига, катта тошнинг остига...»

Иликонинг бутун вужуди қалтираб кетди, томоғига нарса тикилди, йўтал тутди.

— Хўш, нега тўхтадинг? Уқи у ёғини ҳам!

Ранги оппоқ оқариб кетган Иlico тупугини «ғилт» этиб ютди-ю, Илларионга ёввойи қараш қилди.

— Хўш, гапир, нима деб ёзилибди?

Мен хатга қўлимни чўздим, аммо Иlico қўлимни шартта силтаб ташлади-да, қоғозни кўзига яқин келтириб, хуриллаб ўқигандай бўлди:

«Олманинг остида, катта қайроқтош ётган жойда... Кечасию кундузи мен шу ерда ўтирардим... Бутун ҳаётим ана шундай ўтган... Иlicoжонимни тангрим ўз паноҳида асрасин... Омин...»

Иlico қалтираган қўллари билан хатни яна ўради-да, шартта чўнтагига солди.

— Ҳеч нима тушунмаяпман, — деди Илларион. — Нега энди у бу хатни ерга кўмиб қўйди экан? Шундоқ, столнинг устига қўйиб кетавермайдими, а?..

Мен бошқа чидаб туролмадим. Хахолаб кулиб юбориб, ҳамма ишнинг пачавасини чиқармаслик учун ўзимни чанқаганимни баҳона қилиб, булоққа томон чопдим.

Роса ичагим узилгунча кулиб, бўшашгач, яна узумзорга қайтиб келдим. Илико билан Илларион ўт устида ўтириб чекишарди.

— Келдингми? Қани, бошла ишни! — деб ўрнидан турди Илларион.

— Илларионжон, азизим, балки бугунча бўлар? Нимагадир мазам қочгандай бўляпти-да... — деди Илико.

— Қўйсанг-чи!

Илларион Иликонинг қўлини олиб, томирини ушлаб кўрди. У ўзини ўлаётганга соларди.

— Сен, Илико, бориб ёт, дамингни ол, биз ўзимиз ишлайверамиз.

— Йўқ, Илларион, боринглар, сизлар ҳам дам олинглар!

— Қўйсанг-чи, Илико, дамга бало борми?

— Боринглар, деяпман-ку!

— Сени касал ҳолингда, ёлғиз ташлаб кетамизми?

Ҳеч қачон-да!

— Бунга хаёлингга ҳам келтирма! — деб гап қўшдим мен.

— Ҳой, ярамас бола! Иш деб ўлиб қолган экансанда! Бор уйингга!

Иликонинг тоқати тоқ бўлган эди.

— Нега ундай дейсан, Илико, ҳали ҳеч қанча вақт бўлгани йўқ-ку?.. — деди Илларион раҳмдиллик билан.

— Нима бало, кармисизлар? Боринглар уйингларга, мени тинч қўйинглар, деяпман-ку!

— Сени ёлғиз қолдириб бўлармиди?

— Илларион Шеварднадзе! Худони ўртага қўйиб сўрайман сендан: бор, кетгин!

— Узумларинг нима бўлади?

— Ишинг бўлмасин!

— Сени нима жин урди, қария?

— Бас қиллинглар! — деб бақириб солди ўзини тасомом йўқотиб қўйган Илико. — Йўқолинглар! Ер меники! Уни нима қилишимни ўзим биламан! Эшитяпсизларми?!

— Ихтиёринг!.. Эртага келайликми?

— Эртагаям, индингаям, ундан кейин ҳам қорангларни кўрмай! Менга ёрдамнинглар керак эмас! Мени тинч қўйинглар! Кетинглар!— чийиллаб юборди Илико.— Тушундингларми? Йўқолинглар!!

Биз унинг ҳовлисидан қочиб чиқдик...

... Нима бўлди экан, деб эртани сабрсизлик билан кутган биз Иликонинг уйига аста биқиниб яқинлашдик. Олманинг остидаги ўнта забардаст йигит ҳам ўрnidан қўзғатолмайдиган катта тош бир чеккага суриб қўйилибди. Унинг ўрнида қоп-қора ўра кўринарди. У ердан ҳарсиллаш овози эшитилар, кетма-кет тепага тупроқ отилиб турарди...

— Бошлабди!— деб пичирлади Илларион.

— Кечаси билан кавлагани кўриниб турибди,— дедим мен.

— Илико!— деб чақирди Илларион.

Ўрадан олдин қўллар кўринди, кейин рўмол билан ўралган бош ва ниҳоят Иликонинг ўзи кўринди.

— Нима дейсан? Нима қилиб дайдиб юрибсан?!

— Сени кўргани келувдим... Тобинг қочди, деб ўйлабман... Сен бўлсанг... Илико, нима қиляпсан ўзи?

— Қудуқ ковляпман!

— Қудуқ? Ахир сенинг қудуғинг ҳам, ажойиб булоғинг ҳам бор эди-ку!

— Ҳа, бор! Яна эқтиётдан битта ковлаб қўяпман! Нима, ҳаққим йўқми?

— Узумзорда ишламаймизми?— деб сўрадим мен.

— Йўқолинглар!— деб қичқирди Илико ўрасидан бор бўйича чиқиб.— Қани, жўнаб қолларинг-чи, шайтонлар!

Ичимиздан босиб келаётган кулгидан бўғилай-бўғилай деб биз кўча тарафга қочдик...

...Илико бутун ҳафта бўйи жон-жаҳди билан ишлади. Олманинг тагидаги ўра чуқур қудуққа айланди. Ундан ҳеч нарса тополмаган Илико яна бошқа чуқур қазий бошлади. Орадан яна бир неча кун ўтди. Иликога қараган одамнинг раҳми келарди. Унинг соқоллари ўсиб кетган, ўзи озиб, сўррайиб қолган, ўлгудек чарчаганидан зўрга қимирларди.

— Етар энди!— деди Илларион.— Чол нарса, ўлиб-нетиб қолмасин... Бугун кечқурун ўйинни бас қиламиз.

Қоронғи тушиши билан биз олмадан узоқ бўлмаган жойга пусиб бекиниб олдик ва ўзимиз бошлаган

бу қалтис ҳазилнинг тантанавор хотимасини нафасимизни ичимизга ютганча кута бошладик.

Эшикнинг гижирлаб очилган товуши эшитилганда вақт ярим кечадан ошганди. Кўп ўтмасдан биз Иликони кўрдик. У ўрага худди партизан душман соқчисига яқинлашаётгандай пусиб яқинлашарди. Бир дақиқа ўтмасдан у ўрада кўринмай қолди.

Биз ўранинг шундай лабига ўрмалаб келдик. Қудуқнинг зим-зиё остидан ҳарсиллаш ва белкуракнинг бўғиқ урилган товушлари эшитиларди. Бирдан ўранинг остида нимадир жаранглаб кетди. Биз буталар остига ўзимизни олдик. Бир неча минут ўтгач, қудуқдан қўлига катта сопол кўза ушлаган Илико ўрмалаб чиқиб келди. У олма тагига ўтирди-да, чўқиниб, қўлини кўзага тиқди... Бирдан унинг афти буришиб кетди, у қўлини кўзадан тез тортиб олди-да, бурнига олиб борди. Унинг қўли то тирсагигача мен ва Илларион бундан олдинроқ бир оз бошқачароқ тарзда жуда яқиндан ҳис этган ўша аломат аралашманинг айни нусхаси билан бўялган эди.

Илико индамасдан, қимир этмасдан, бошини қуйи солганича узоқ ўтирди. Кейин у секин ўзига-ўзи гапирга бошлади:

— Илларион Шеварднадзе, сен мени бир бало қилиб енгдинг, а? Бутун оламга шарманда қилдинг-да, а? Мана бу ахлатни ахтартириб иккита қудуқ ковлатдинг, а?— У кўзани бир тепди.— Майли, сен ютдинг! Нима ҳам дердим... Билиб турибман, сен ҳозир қаердадир шу яқин ўртада буталар орасида пусганингча ҳиринглаб куляпсан... Ўтир, ўтиравер, бу сенга фойда! Кўзимга кўринсанг ўлдираман! Сўйиб ташлайман!.. Анови жувонмарг Зурикела қаерда? Сенинг ёнингда-да, албатта! Яна қаерда бўларди?.. Лекин сенда айб йўқ. Ҳаммасига ўзим, қари аҳмоқ айбдорман! Ўзимнинг қашшоқ отамни хазина кўмганга чиқариб қўйибман-а!.. О, қанийди энди, мана шу кўзачани бошингларга уриб синдирсам, армоним қолмасди!.. Мен сал нарироққа бориб турай, сенлар келиб ғалаба нашидасини суринглар, аммо кўзимга кўринманглар! Иккалангни ҳам еб ташлайман! Сенларни бўлмаса ўзимни ўлдираман, то-вонимга қоласанлар!..

Илико ўрнидан турди-да, уйига йўл олди. Бирдан у биз пусиб ётган буталар томон қараб ўгирилди-да:

— Эртага эрталаб, қуёш чиқиши билан сенларни

ўзумзорда кутаман! Қани, кеч қолиб кўрларинг-чи, ялқовлар! — деди.

... Биз ўз пистирмамиздан чиқдик-да, белкуракларни қўлимизга олдик ва эрталабгача ўзимизнинг меҳрибон, жавроқи Иликомизнинг узумзорида ер юмшатдик.

Покиза

Мен, бувим, Илико ва Илларионнинг битта умумий сигиримиз бор. Унинг исми — Покиза. Покизанинг ёши бувим билан тенг экан. Ҳар қалай бувимдан-ку — кичикроқ чиқар, аммо Илико билан бараварлиги аниқроқ. Мана беш йилдирки, Покиза она сигирлик вази-фасини ўташдан қатъиян бош тортади. Биз уни қанчалик боқмайлик, қанчалик парвариш қилмайлик, унга қанчалик дори-дармон бермайлик — барибир бефойда — Покиза насл-насабини давом эттиришни сира истамасди. Аммо шунга қарамай сут берар ва шунинг учун ҳам биз унда оналик меҳр-муҳаббати йўқлигини кечирар эдик. Шерикчилик қоидаларига мувофиқ Покиза навбат билан гоҳ бизникида, гоҳ Иликоникида, гоҳ Илларионникида яшарди. У ўзининг барча хўжайинларини бир хилда яхши кўрар ва ҳурмат қилар, уларникида бир хилда доим оч қоларди. У жуда кам учрайдиган ғалати сигир эди. У бирор очиқ турган дарвозани кўрган заҳоти ўша ҳовлига кириб кетаверар, олдига хурмача кўтариб келган одамга ийиб, соғдираверарди.

Бу ёз Покиза бутунлай тўнини тескари кийди-қўйдди. У сут бермай қўйди, иштаҳаси йўқолиб, озиб кетди, энг муҳими ҳамма нарсани эсидан чиқариб қўя бошлади: у бувим, Илико ва Илларионни зўрға ажратар, мени эса мутлақо танимасди. Гапнинг қисқаси сигир бечора ёшини яшаб, ошини ошаб бўлган, қарилigidан ҳатто юнглари ҳам оқариб кетганди. Аввалига биз уни бир-биримизга ҳады қилишга уриниб кўрдик, аммо бундан ҳеч нарса чиқмаслигига кўзимиз етгач, бизникида юмалоқ стол атрофида маслаҳат кенгашига йиғилишдик.

— Ҳар ибтидонинг интиҳоси бўлади, — деб сўз бошлади бувим, — шу жумладан, сигир умриям абадий эмас! Хўш, энди уни нима қилишимиз керак?

— Сотиб юбора қолайлик, — деди Илларион.

— Суягини сотасанми? Нима, унинг суяклари фил суягимиди? — деди Илико.

— Нега суягини бўларди? Гўштини сотамиз-да.
— Уша сен айтган гўшти қани ўзи?
— Бўлмаса, тириклайича гўштга топширамиз-қўямиз!— деди Илларион.
— Ким ҳам оларди уни?
— Ҳа... Буёғи ҳам бор-а...
— Эҳтимол, териси учун олишар?
— Улиб қўя қолса яхши бўларди,— дедим мен.
— Энди уни кўмиш қолувди. Топшираверайликчи, кейин унга менга деса ҳайкал ўрнатишмайдими!— деди Илларион.

...Эрталабданоқ сигирни тайёрлов пунктига топширишга тайёргарлик бошланди. Мен қашлағич билан уни тозалаб, юнларини тарардим, Илларион намакоб ичираб, Илико тумшугига ҳозиргина юлиб келинган ўтти тикиштираб, бувим эса иссиқ сув билан тиззаларини юварди. Соат иккиларда ярқиратилган, қоринлари мешдек шиширилган Покиза ҳовлидан тантана билан олиб чиқилди. Тайёрлов пунктигача уч километрдан мўлроқ йўлни босиб ўтишга тўғри келарди. Юз метрни юриб-юрмасдан бирдан бувим тўсатдан қичқириб юборди:

— Тўхтанглар, уни орқага қайтариш керак!
— Нима гап, Ольга?— деб сўради Илико.— Худога минг қатла шукурки сигир юра бошлади, энди уни тўхтатиб бўлармиди?—

— Соғиб олиш эсимдан чиқибди! Қийналиб кетади, бечора!

— Идишингни олиб кела қол шу ёққа! Тезроқ!— деб бақирди Илларион.

Мен уйга югуриб бориб чой стакани олиб келдим. Бувим, Илико ва Илларион бир соатча навбат билан Покизани соғишди, мен уни йиқилиб кетмасин, деб шохидан ушлаб турдим. Ниҳоят, кўпиксимон суюқлик билан тўлган стаканни менга тутқизишди.

— Кейин бўлишамиз,— пиқ этиб кулди Илико сигирни арқонидан тортаркан. Покиза истар-истамас ўрнидан қўзғалди.

Қишлоқ тугаб, биз кенг тош йўлга чиқдик. Покиза бирдан аввал бир тиззасини, кейин иккинчи тиззасини букиб мункайди-да, мунгли маъради.

— Ибодат қилмоқчи бўлган жойингни қара-ю!— деб уни койиди Илико.

— Тўхта, майли, дам оливолсин,— деди бувим.

— Бунақада биз бир ҳафтагача ҳам етолмаймиз,— деб пўнгиллади Илларион.

— Унга нашатир ҳидлатиб кўр-чи!— деди менга Илико.

Мен нашатирли шишачани Покизанинг тумшугига тиқиштирдим. У пишқирди, қулоқларини қоқди, лекин жойидан қўзғалмади.

— Озгина ҳаром қонини чиқариб юбор!— деб буйруқ берди Илико.

Илларион пичоғини олди-да, сигирнинг қулогини тилиб юборди. Покиза ўрнидан сакраб туриб, чопа кетди.

— Қани, ёшроқларинг, чопларинг орқасидан!— деб буйруқ берди бувим.

— Ушланглар, бўлмаса қочиб кетади!— деб мазах қилди Илико.

— Бунақа дема, Илико,— хафа бўлди бувим,— ростдан ҳам бирортаси ҳайдаб кетиб қолса-чи?

Покиза йигирма метрча чошиб борди-ю, тўхтади, йўл четидаги ўтларни суғорди-ю, яна ётиб олди.

— Иш чатоқ! Яна иккита-учта шунақа кўлмак қилса — тамом, топширадиган ҳеч нима қолмайди,— деди Илико.

Покиза кўзларини юмиб олди. Унинг иккинчи қулогини ҳам тилиб қўйишга тўғри келди. У шу заҳотиёқ сакраб турди-да, йўлда тирақайлаб чопганича, муюлиш орқасида кўздан ғойиб бўлди.

Биз ўтириб чекдик, дам олдик, кейин шошмасдан йўлимизни давом этдирдик. Муюлишдан кейин йўл тикка кетган эди, аммо Покиза кўринмасди.

— Сигир қани?!— деб ташвиш билан хитоб қилди бувим.

Биз қадамимизни тезлатдик. Кейинги муюлишдан ўтгач, ниҳоят Покизани кўрдик: у йўл четида бута соясида ётганча дам оларди.

— Тур, Покиза!— деб таклиф қилди Илларион.

Сигир унга: «Эсинг жойидами ўзи, оғайни?» дегандек қийшайиб қаради.

— Тур, тура қол!— деб такрорлади Илико.

Покиза унга жавоб беришни ўзига эп кўрмади.

— Тургинг келмаяптими, Покиза?— деб эркалаб сўради бувим.

Сигир рад жавоби бергандек думини ликиллатди, кейин бошини ерга қўйди-ю, кўзларини юмиб олди.

Биз ҳайрон бўлиб жим турардик.

Йўлдан ўтиб бораётган бир киши олдимизга келди. У Покизага узоқ тикилиб турди-да, кейин ачиниб сўради:

— Улиб қолдими?

— Уйқуси чала эди, ухлаб ётибди!— жавоб қилди Илко.

Ўткинчи бизга шубҳа билан бошдан-оёқ разм солди-да, шоша-пиша йўлига кетди.

— Қани, энди тура қол!— деб сигир томон эгилди Илларион.

— Тур-е, жин ургур!— Иликнинг жаҳли чиқа бошлади.

Покиза бизга заррача ҳам эътибор қилмасди.

Энди биз гапдан амалий ишга ўтдик.

— Қани, Илларион, бош томонига ўт!

— Елкангни тут, елкангни!

— Оёғидан ушла! Э, унисини эмас, бунисини!

— Энди думидан кўтар!

— Эҳ, валерьянка олволсак бўлар экан-а!

— Қани, биттадан йиғиштир!

— Ольга, думидан маҳкам ушла!

— Оёғини қўлингга ол! Олдинга қаратиб қўй! Ана шундай!

— Қани, қани, чу, жонвор!

— Покиза, ўзингни яна жиндай тугиб тургин-а, хўпми?!

— Э, аслида сен унчалик қари эмассан, муғамбирлик қиляпсан, холос!

...Бир амаллаб тайёрлов пунктига етиб келганимизда қоронғи тушиб қолган эди... Дарвозанинг олдига яқинлашганда Покизанинг яна ётгиси келиб қолди.

— Нашатир!— деди Илларион вишиллаб.— Зурике-ла, ярамас, кўзинг қаёқда!

— Э, боринглар-е, жонимга тегдиларинг!— деб уни жеркиб ташладим мен ва сигирнинг бурнига ярим шишача нашатирни қуйиб юбордим.

Покиза ётган ўрнидан ўқдек отилиб турди-ю, ҳозлига учиб кирди.

— Уни тарозига тургаз! Тезроқ!— деб пичирлади Илларион менга, ўзи эса тайёрлаш бўйича вакилнинг олдига йўл олди.

— Салом!.. Сигир олиб келгандик...

— Фамилияси нима?

— Сигирникими?

— Эгасиники!

— Вашаломидзе, Чигогидзе, Шеварднадзе!

— Исми?

— Эгасиникими?

— Сигирники!

— Покиза.

Вакил сигирга қаради-ю, қовоғини солди:

— Нима ўзи бу?

— Нима, сигирга ўхшамаяптими?— ажабланди Илларион.

— Ўхшашликка ўхшайди-я! Лекин бу қанақа қилиб сигир бўлсин?!

— Ҳа, сал ориқроқ,— деб бош қимирлатди Илико.

— Нимага ётибди у?

— Ётса сенга нима? Тарозида оғирроқ бўлиб қолади, деб ўйлаяпсанми?

— Ўлиб қолгани йўқми?

— Нима деяпсан, ўғлим! Ҳовлига диконглаб кирганини кўрмадингми?— деб гапга аралашди бувим.

Вакил тарозининг олдига келди, эгилиб, Покизани туртиб кўрди ва секингина:

— Сигир ўлган...— деди.

— Бўлмаган гап! Ухлаётган бўлса керак!— деб унинг гапини рад қилди Илларион.

— Ўлган, деяпман-ку, нафас ҳам олмаяпти!

— Нима, уни хуррак ҳам отсин, дерсан?

Мен сигирнинг олдига келдим-да, томирини ушлаб кўрдим. Баҳслашиш бефойда эди.

— Уни ҳовлидан олиб чиқиб ташланглар!— деб буюрди вакил.

Биз Покизани кўчага судраб олиб чиқдик-да, бошимизни ушлаганча атрофига ўтириб олдик.

— Сигирингларни кўчада қолдира кўрманглар!— деб ҳовлидан туриб қичқирди вакил.— Ерга кўмиб қўйинглар ёки уйингларга қайтариб олиб кетинглар!

...Илларион умумий сукутний бузиб гапга оғиз очганда кўкда биринчи юлдузлар чарақлай бошлаган эди:

— Покизани дафн этиш керак...— деди у.

— Балки уни шу ерда қолдириб қочиб кета қолганимиз маъқулдир?— деб таклиф қилди Илико.

— Ҳеч қачон!— Илларионнинг жаҳли чиқди.— Марҳуманинг ҳурматини бажо келтириш лозим.

— Марҳуманинг қариндош-уруғларини хабардор қилиш керак. Зурикела, ёз телеграммани!— деб менга топширди Илико.

— Кул, кулавер, сўқирвой!— уни жеркиб ташлади

Илларион.— Билсанг агар, бу сигир мен учун онадан азиз, у менга оқ сут берган!

— Ольга, қани, сен айт-чи, нима қилишимиз керак?— деб шу пайтгача индамасдан кўз ёшларини артиб ўтирган бувимга мурожаат қилди Илико.

— Бечорани дафн этишимиз керак, лекин бунга сарф-харажатни қаердан оламиз?..

— Ҳа-я...— деди чўзиб Илларион.

Йўлда бир ялангоёқ бола кўринди. У йўл-йўлакай шўхлик билан ҳуштак чалиб келарди.

— Ҳой бола, бу ёққа кел!— деб уни чақирди Илларион.

Бола яқин келди.

— Фамилиянг нима?

— Симонашвили.

— Қаерда турасан?

— Ҳу анов ёқда...— Бола қўли билан қоронғида аллақаяёқни кўрсатди.

— Отинг нима?

— Марат!

— Ҳм... Отангинг сенга ўхшаган... Маратлари кўпми?

— Олти қизу бир ўғилмиз.

— Э, саломат бўлсин-е!.. Мана бу сигирни кўряпсанми?

— Шу сигирми?

— Оғзинга қараб гапир! Бу сигир ўз сути, қаймоғи, пишлоғи билан сенга ўхшаган ишёқмасларнинг юзтасини боққан-а! Тушуняпсанми? Сен уни бирорта саёқ сигир деб ўйламагин, тагин. Биз унинг эгасимиз. Тўғри, энди у ўлган, аммо кўпгина тириклардан яхшироқ!.. Баъзи бир мамлакатларда сигирни худо ўрнида кўришади... Уша мамлакатнинг оти нима эди, Зурикела?

— Ҳиндистон.

— Ҳа, Ҳиндистонда сигирга сиғинишади... Бу сигир дегани...

— Амаки, менда нима ишингиз бор, айтинг, шошилиб турибман!— деди Марат.

— Сенда ҳеч қанақа ишим йўғ-а. Мана шу сигирни кўмиш керак... Ма, сенга ўн сўм, уйингга чоп, сингилларингни олиб кел, белкурак олиб келинглари-да, мана шу сигирни кўмиб қўйинглари! Тушундингми?

— Ўн сўм озлик қилади...

— Ма, яна ўн сўм!

— Ҳали кам...

— Ол, яна беш сўм!

— Кам...

— Ма санга яна уч сўм!

— Кам...

— Нимаси кам, падар лаънати?! Битта ўлган сигирга йигирма саккиз сўм камлик қилармиши?

— Бўлмаса жойида ётаверсин,— деди Марат ва кетишга ҳозирланди.

— Тўхта! Бу ёққа кел, ярамас бола! Неча пул бер, дейсан?

— Эллик сўм.

— Эллик сўм?!— Илларион тишларини ғижирлатганича болага бешта ўн сўмликни санаб берди.— Шу кечасиёқ дафн этасан!

— Бугун кеч бўлиб қолди... Эртага саҳарда кўмиб ташлайман...

— Кўмиб ташлайман эмиш... Дафн этаман, дегин, ярамас бола!.. Энди менинг кўзимга қара-ю, эсингда тут: мен эртага эрталаб бу ерга келаман, агар шу ерда сигирнинг қабрини кўрмасам уйлариингга ўт қўяман! Билдингми?

— Яхши!— деб жавоб берди Марат ва қоронғилик қўйнига сингиб кетди...

...Орадан роса бир ҳафта ўтгандан кейин мен уйимизнинг айвонида туриб бувим, Илико ва Илларионга район санитария идорасининг ҳозиргина қишлоқ советининг қоровули қўлимга тутқазиб кетган чақиряқ қоғозини бошлаб ўқиб берардим:

«Гражданинлар Вашаломидзе, Чигогидзе, Шеварднадзеларга. Фалон йилнинг фалон июлида сизлар томонингиздан районнинг марказий тош йўлида бир сигир мурдаси қаровсиз қолдириб кетилган ва натижада ана шу кўрсатилган территорияда юқумли касал пайдо бўлиши учун манба хавфи келиб чиққан ҳамда аҳолининг қонуний норозилигига сабаб бўлган бадбўй ҳид тарқалиш ҳоллари рўй берган, шу муносабат билан сизларга 300 сўм жарима солинади.

Имзо: район санитария идорасининг бош врачлари».

— Менимча, бу жариманинг ҳаммасини Илларион тўлаши керак,— деди Илико бир дақиқа жимликдан сўнг.

— Нега энди фақат Илларион тўлар экан?— сўради бувим.

— Чунки бу сигир унинг учун онасидан ҳам аазиз-

роқ эди, ўшанинг сутини эмиб катта бўлган, — деб жавоб қилди Илико.

— Сигирни тайёрлов пунктига топширамиз, деб биринчи ким айтган! — деб вишиллади Илларион.

— Ўзинг айтгансан, — деб эслатдим мен.

Илларион бошқа лом-мим демади. У уйига кириб кетди, хонасини ичкаридан қулфлаб олиб кун бўйи чиқмади.

Мен билан Илико тош йўлида учраган болани тўхтатиб меҳрибонлик билан исмини сўрай-сўрай йигирма километрча айланиб чиқдик, лекин Марат деган номга яқин келадиган исми учратмадик...

Мен энди илгариги қишлоқи бола Зурикела эмасман. Энди мен олий маълумотли, мустақил одамман. Дипломим, яъни мен Зуроб Владимирович Вашаломидзе иқтисодчи мутахассислигим Совет Иттифоқидаги ҳамма республикалар, шаҳарлар ва қишлоқларда кучга эга, деб ёзиб қўйилган. Кўкрагимда университет нишони ярқираб турибди. Бу нишонни тақиб юриш учун яп-янги костюмимни тешганимдан ачинмайман.

Ўз туғилган қишлоғимга, мени худди чиқиб келаётган қуёшни кутгандек интизорлик билан кутаётган бувим, Илико, Илларион ва Мерининг олдига қайтиб келяпман. Уйимга қайтиб келаман-да, ҳовлимизга узум кўчати экаман ва роппа-роса уч йилдан кейин ажойиб навли узумдан ҳосил йиғиб оламман. Мен қишлоқда яшайман ва шу ерда ишлайман, ўз уйим, ҳовлимда эса Мурадам бўлади. Ёнимда Мери ва ўн иккита фарзандимиз — ўн бир ўғил ва битта мовий кўзли қизимиз бўлади, унга Цира деб ном қўямиз. Мен шаҳарга тез-тез бориб тураман ва хотинимга, болаларимга совғалар, китоблар олиб келаман. Бувимга ҳам совға-саломлар олиб келаман, шунақаларини олиб келайки, хурсанд бўлганидан кўзларидан ёш чиқиб кетсин.

Яна Илико билан Илларионга ҳам совғалар олиб келаман, шунақаларини олиб келайки, улар мени махара қилиб кулиша олмайдиган бўлиб қолишсин. Мен Марта холаникига ҳам бораман ва унга бувимдан совғалар олиб бораман, Марта хола ҳам хурсандлигидан кўз ёши қилиб қолади.

Кейин уйимга ҳаммани — Иликони, Илларионни, Марта холани ҳам кўчиртириб олиб келаман. Биз ҳаммамиз бирга яшаймиз. Менинг жуда кўп болаларим, неварачевараларим бўлади. Биз жуда кўпчилик бўлиб,

бутун бир қишлоқ бўлиб яшаймиз. Биз ҳеч қачон ўлмаймиз, абадий яшаймиз...

Мен, Зурикела Вашаломидзе қишлоғимизга олиб борадиган сўқмоқдан ана шундай хаёллар билан шаждам кетиб борардим. Сўқмоқ тоққа қараб тикка кўтарилиди. Мен энг юқорига, чўққига кўтарилиб, бир тошга ўтирдим, қишлоғимиз кафтдай бўлиб кўриниб турарди, уйимиз ҳам кўриниб турарди. Уйимизнинг тегисида оқиш тутун сузиб юрибди, лекин ҳовлида бувим кўринмасди. Мен уни кўраман, деб анчагача кутиб ўтирдим, кейин пастга қараб чопдим.

— Буви-и-и!

Жавоб бўлмади. Мен зинадан югуриб чиқдим. Ҳаммаёқ жимжит. Уйга кирдим. Хонанинг ичи гирашира эди. Каравотда бувим ётибди. Мен унга эгилдим — у ухлаб ётарди. Оёқ учида айвонга чиқдим ва Илико билан Илларионни кўрдим.

— Салом! — деб уларга илжайдим мен.

— Салом! — деб ланж жавоб қайтаришди улар.

— Сизларга нима бўлди?

— Кеча кечқурун аҳволи оғирлашди... Эрталабга етмаса керак, деб қўрқувдик... Телеграммани олдингми?

— Қанақа телеграмма?

— Аҳволи жуда оғир эди, нақ бўлмаса кетиб қоларди... — деди Илико зўрға. Мен эшикка қараб отилдим. — Кирма, бир оз ухлаб олсин...

Мен бош эгтанимча ўтириб қолдим.

...Бувим кечқурунгача ухлади. Тўсатдан у кўзларини очди-да, менга тикилиб қолди. Узоқ тикилди, кейин секингина:

— Илларион, мен туш кўряпманми ё болам ростдан келдими? — деб сўради.

— Бу менман, буви, — дедим мен ва бувимнинг кўкрагига бошимни қўйдим.

— Келдингми, болажоним? Юрагинг сезгандир-а? Ана шунақа. Мана, менгаям навбат келди... Илико, болам бирон нарса едими?

— Ҳа, Ольга, еди.

— Вино қуйиб бердингларми?

— Ичмайман, деди...

— Нега бундай қилдинг, болажоним? Бор, ич. Сени деб қилганман... Ичавер, ош бўлсин... Маъракам куни қўшниларга ҳам қуйиб бер...

— Буви, нималар деяпсан ўзи?

— Мана, ғарғара ҳам келди... Э, тентаккинам-ей!., Куним битди... Майли... Етмиш уч йил яшадим — етар... Лекин, худоё мени ўзинг кечир, ҳали ёруғ дунёга тўйганим йўқ... Одам деган шунақа бўлар экан-да... Яна озгина умр берса нима қиларкин...

— Қўйсанг-чи, Ольга, сен ҳали биздақалардан ўнта-сидан ҳам узоқроқ яшайсан,— деб ҳазил қилмоқчи бўлди Илларион.

— Илларион Шеварднадзе, олдин кўзингнинг ёшини артиб, кейин ҳазил қил... Болам, университетни тамомладингми? — деб сўради бувим мендан.

Мен чўнтагимдан дипломимни чиқариб бувимга узатдим. У дипломни меҳр билан силади-да, кейин уни Илларионга берди ва ёзувини ўқиб беришини сўради. Илларион ўқиб, дипломимни яна бувимга берди. Бувим анчагача жим қолди, икки чаккасидан кўз ёшлари думалаб оқиб тушди. Кейин у дипломимни менга қайтариб берди-да:

— Энди, болам, ўтир-да, менинг гапимга қулоқ сол... Мен эрталабга етмайман. Худога минг қатла шукурки, сен келгунча жонимни олмай турди. Мен васиятнома ёзганим йўқ, лекин атрофингда кўриб турган нарсаларингнинг ҳаммаси сеники...

— Сен бўлмасанг буларни бошимга ураманми? — деб қичқирдим мен ва ҳўнграганимча бувимнинг тўшагига ўзимни ташладим.

— Сенга керак бўлади, ҳаммаси керак бўлади, болам... Майли, йиғла, йиглаб ол. Йиғламасдан бўлармиди? Набира бувиси ўлганда йиғлайди-да... Энди бўлди, болам, бас қил,— бувим бошимни меҳрибонлик билан силади.— Уғилгинам, мана бу одамлардан ажралма. Илико ва Илларион жигарларинг. Уларни ҳурмат қил, айтганларидан чиқма...

Илико билан Илларион деворга елкаларини тираб болалардек пиқ-пиқ йиғлашарди.

— Мени болам билан ёлғиз қолдиришлар...— Илико ва Илларион жойларидан қўзғолишмади.— У ёққа чиқиб туришлар, деяпман, сўқирлар! Ҳали мен ўлмай туриб, мотамимни бошлаб юборибсизлар-ку!..

Биз бувим иккаламиз қолдик.

— Болагинам, кел, сени бир ўпай...

Мен бувимга қараб эгилдим. У пешонамдан, сочларимдан, кўзларимдан, юзларимдан, қўлларимдан ўпди. Кейин бағрига босганича, анчагача қўйиб юбормади.

— Менга бир стакан вино бер!

Мен унга сут бердим. Бувим уни индамасдан ичди-да, кейин:

— Энди вино қўйиб бер,— деди.

Мен қўйиб бердим. Бувим стаканни олди, тўшагидан бир оз кўтарилди-да, иккала қўлини шифтга қараб кўтарди:

— Э, одилу қодир худойим, Биби Марям, боламни сизларга топширяпман... Уни ўз паноҳларингизда асранглар... Ёмон кунларида мададкор бўлинглар... Умри узоқ, ували-жували бўлсин... Омин...

Бувим винодан бир қултум ютди-да, стаканни кайтариб берди. Кейин хотиржамлик билан:

— Чироқни ўчиру ташқарига чиқ...— деди.

Мен унинг айтганини қилдим. Бир неча дақиқа ўтгандан кейин мен яна бувимнинг олдига кирдим, у нафас олмай қўйганди.

Мен унинг тепасида эгилиб бувимнинг меҳрибон, азиз юзларига узоқ тикилдим. Уйга кимдир кирди-да, орқа тарафимда туриб қолди. Мен кимнингдир нафасини эшитиб турардим ва бу нафас доимо, бутун умр бўйи мен билан бирга бўлишини сезардим. Мен орқамга қайрилиб қарамасам ҳам турган кимсанинг Мери эканлигини, қоронғи кулбани ўз нури билан ёруғ қилиб юборган менинг Мерим эканлигини билардим. Кейин мен барибир ўгирилиб қарадим. Уша нури ва бу нур ёруғида менинг Иликомни, менинг Илларионимни ва менинг бувимни кўриш учун ўгирилиб қарадим...

МУНДАРИЖА

Абадият қонуни*. *Н. Комилов* таржимаси. 3
Мен, бувим, Илико ва Илларион. *М. Худойқулов* таржимаси 221

*© Издательство «Мерани», Тбилиси, 1979.

На узбекском языке

Нодар Думбадзе

ЗАКОН ВЕЧНОСТИ

Я. БАБУШКА, ИЛИКО И ИЛЛАРИОН

Р о м а н ы

Перевод с изданий издательства «Мерани», Тбилиси, 1979 и издательства «Известия», Москва, 1977

Редакторлар: *Ҳ. Маҳмудова ва М. Жураева*

Рассом *А. Кива*

Расмлар редактори *Г. Ким*

Техн. редактор *Г. Смирнова*

Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 2600

Восмаҳонага берилди 2.12.82. Босишга рухсат этилди 5.1.83.
Формати 84×108^{1/2}. Восма қогози № 3. Мактаб гарнитураси. Юқори босма.
Шартли босма л. 21,6. Шартли кр. отписки. 20 37. Нашр я. 21,09 Тиражи 60000
Заказ № 1518. Вақоси 1с. 30т. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти. 700129, Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича УзССР
Давлат Комитети Ташкент «Матбуот» полиграфия иштаб чиқариш бирчаш-
масининг Бош корхонаси. Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30.

Изготовлено на линии бесшвейного скрепления блоков типографии № 3